

**T.C.
ERCIYES ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT ANABİLİM DALI**

**SANAYİSİZLEŞME, YAPISAL DÖNÜŞÜM VE
SÜRDÜRÜLEBİLİR EKONOMİK BÜYÜME:
TÜRKİYE ANALİZİ**

**Hazırlayan
Gazi POLAT**

**Danışman
Doç. Dr. Emrah KOÇAK**

Doktora Tezi

Şubat 2024, KAYSERİ

T.C.
ERCIYES ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT ANABİLİM DALI

SANAYİSİZLEŞME, YAPISAL DÖNÜŞÜM VE
SÜRDÜRÜLEBİLİR EKONOMİK BÜYÜME: TÜRKİYE
ANALİZİ
(Doktora Tezi)

Hazırlayan
Gazi POLAT

Danışman
Doç. Dr. Emrah KOÇAK

Şubat 2024, KAYSERİ

BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK

Bu çalışmadaki tüm bilgilerin, akademik ve etik kurallara uygun bir şekilde elde edildiğini beyan ederim. Aynı zamanda bu kural ve davranışların gerektirdiği gibi, bu çalışmanın özünde olmayan tüm materyal ve sonuçları tam olarak aktardığımı ve referans gösterdiğimi belirtirim.

Gazi POLAT

T.C.
ERCIYES ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Anabilim Dalı : İktisat

Program Adı : Doktora

Tez Başlığı : Sanayisizleşme, Yapısal Dönüşüm ve Sürdürülebilir Ekonomik
Büyüme: Türkiye Analizi

Yukarıda bilgileri verilen tez çalışmasının a) Giriş, b) Ana bölümler ve c) Sonuç kısımlarından oluşan (Kapak, Ön söz, Özet, İçindekiler ve Kaynakça hariç) toplam 108 sayfalık kısmına ilişkin 11/02/2024 tarihinde *Turnitin* intihal programından aşağıda belirtilen filtreleme uygulanarak alınmış olan özgünlük raporuna göre tezin benzerlik oranı: % 5'tir.

Filtrelemeye **alıntılar dahil** edilmiştir. Filtrelemede **yedi (7) kelimedenden daha az** örtüşme içeren metin kısımları hariç tutulmuştur.

Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez İntihal Raporu Uygulama Esaslarını inceledim ve bu uygulama esaslarında belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmasının herhangi bir intihal içermediğini, aksinin tespit edilmesi durumunda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini bilgilerinize arz ederim. 19/02/2024

Danışman: Doç. Dr. Emrah KOÇAK

Öğrenci: Gazi POLAT

KILAVUZA UYGUNLUK

“Sanayisizleşme, Yapısal Dönüşüm ve Sürdürülebilir Ekonomik Büyüme: Türkiye Analizi” başlıklı Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi Lisansüstü Tez Önerisi ve Tez Yazma Yönergesine uygun olarak hazırlanmıştır.

Hazırlayan

Gazi POLAT

Danışman

Doç. Dr. Emrah KOÇAK

İktisat ABD Başkanı

Prof. Dr. Cüneyt DUMRUL

KABUL VE ONAY TUTANAĞI

Doç. Dr. Emrah KOÇAK danışmanlığında **Gazi POLAT** tarafından hazırlanan “**Sanayisizleşme, Yapısal Dönüşüm ve Sürdürülebilir Ekonomik Büyüme: Türkiye Analizi**” adlı bu çalışma jürimiz tarafından Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü **İktisat** Anabilim Dalı’nda **Doktora** tezi olarak kabul edilmiştir.

05/02/2024

JÜRİ:

Danışman	: Doç. Dr. Emrah KOÇAK	İmza
Üye	: Prof. Dr. Ümit BULUT	İmza
Üye	: Doç. Dr. Ahmet AYSU	İmza
Üye	: Doç. Dr. Fatma ÜNLÜ	İmza
Üye	: Dr. Öğr. Üyesi Ayhan KULOĞLU	İmza

ONAY:

Bu tezin kabulü Enstitü Yönetim Kurulu'nun /.../..... tarih ve sayılı kararı ile onaylanmıştır.

..... /...../

Prof. Dr. Atabey KILIÇ
Enstitü Müdürü

ÖN SÖZ

2005 yılında üniversite lisans öğrencisi olarak başladığım Erciyes Üniversitesi'nden, 2024 yılında, 19 yıl sonra doktora seviyesinden mezun olmanın gurur ve heyecanını yaşıyorum. Bu süreçte ders aldığım değerli hocalarıma yaptıkları katkılardan dolayı teşekkür ediyorum.

Özellikle, Erciyes Üniversitesi'ne ve öğrencilerine uzun yıllar emek vererek, elim bir hastalık sonucu rahmete kavuşan, doktora eğitimine başladığım dönemde danışmanım olan, tez konumu belirleyen Prof. Dr. Nısfet UZAY'a teşekkür ediyorum.

Doktora tezinin hazırlanma ve tamamlanma sürecinde, bilgi ve tecrübesiyle desteğini esirgemeyen kıymetli danışmanım Doç. Dr. Emrah KOÇAK'a teşekkür ederim. Tez çalışmasının nitelikli hale gelmesi için önerilerde bulunan jüri üyeleri Prof. Dr. Ümit BULUT'a, Doç. Dr. Ahmet AYSU'ya, Doç Dr. Fatma ÜNLÜ'ye ve Dr. Öğr. Üy. Ayhan KULOĞLU'na teşekkür ederim.

Hayatım boyunca dualarıyla yanımda olan saygıdeğer anneme ve babama, bu süreçte beni destekleyen kıymetli eşime, bana sarılıp güç veren canım kızıma sevgilerimle...

Gazi POLAT, KAYSERİ 2024

SANAYİSİZLEŞME, YAPISAL DÖNÜŞÜM VE SÜRDÜRÜLEBİLİR EKONOMİK BÜYÜME: TÜRKİYE ANALİZİ

Gazi POLAT

Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü

Doktora Tezi, Şubat 2024

Danışman: Doç. Dr. Emrah KOÇAK

ÖZET

Sanayisizleşme, imalat sanayi istihdam payında ve imalat sanayi katma değer payında gözlemlenen düşüşe işaret eden bir yapısal dönüşüm süreci olarak tanımlanmaktadır. Küreselleşme sürecinde, sanayisizleşme önce gelişmiş sonra gelişmekte olan ülkelerde farklı dönüşüm süreçleri ile ortaya çıkmıştır. Bu nedenle sanayisizleşme, yapısal dönüşüm ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkileri ülkelere özgü açıklayabilmek kritik politik sonuçlar sağlayabilir. Bu kapsamda tezin amacı, Türkiye’de yapısal dönüşüm süreci ve sanayisizleşmenin ekonomik büyüme üzerine uzun vadeli etkisini incelemektir. Sanayisizleşme ve ekonomik büyüme arasındaki ilişki 1980-2020 dönemi için beşerî sermaye, kentleşme, küreselleşme, dışa açıklık, finansal gelişme ve toplam faktör verimliliği kontrol değişkenleri ile araştırılmıştır. Tahmin sürecinde, doğrusal olmayan gecikmesi dağıtılmış otoregresif (NARDL) model yaklaşımı kullanılmıştır. Tahmin sonuçları Türkiye’de sanayisizleşme ve ekonomik büyüme arasında uzun dönemli asimetric bir ilişkiyi göstermektedir. Bu ilişkiye göre, uzun dönemde, imalat sanayi istihdam payında ve imalat sanayi katma değer payında meydana gelen azalış şoklarının ekonomik büyüme üzerinde negatif etkisi, artış şoklarının pozitif etkisinden daha büyüktür.

Anahtar Kelimeler: Ekonomik Büyüme, Yapısal Dönüşüm, Sanayisizleşme, Asimetri, Eş-bütünleşme.

DE-INDUSTRIALIZATION, STRUCTURAL TRANSFORMATION AND SUSTAINABLE ECONOMIC GROWTH: ANALYSIS FOR TÜRKİYE

Gazi POLAT

Erciyes University, Graduate School of Social Sciences

PhD Thesis, February 2024

Supervisor: Asst. Prof. Emrah KOÇAK

ABSTRACT

Deindustrialization is defined as a structural transformation process that refers to the decline in the manufacturing industry employment share and the manufacturing industry value added share. In the process of globalization, deindustrialization has emerged through different transformation processes, first in developed and then in developing countries. Therefore, being able to explain the relationships between deindustrialization, structural transformation and economic growth country-specifically can provide critical political results. In this context, the aim of the thesis is to examine the long-term effects of the structural transformation process and deindustrialization on economic growth in Turkey. The relationship between deindustrialization and economic growth is investigated with the control variables of human capital, urbanization, globalization, openness, financial development, and total factor productivity for the period 1980-2020. In the estimation process, a non-linear distributed lag autoregressive (NARDL) model approach is used. Estimation results show a long-term asymmetric relationship between deindustrialization and economic growth in Turkey. According to this relationship, in the long run, the negative impact of the decrease shocks in the manufacturing industry employment share and the manufacturing industry value added share on economic growth is greater than the positive impact of the increase shocks.

Keywords: Economic Growth, Structural Transformation, Deindustrialization, Asymmetry, Co-integration.

İÇİNDEKİLER

SANAYİSİZLEŞME, YAPISAL DÖNÜŞÜM VE SÜRDÜRÜLEBİLİR EKONOMİK BÜYÜME: TÜRKİYE ANALİZİ

BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK	i
TEZ ÖZGÜNLÜK SAYFASI	ii
KILAVUZA UYGUNLUK	iii
KABUL VE ONAY TUTANAĞI	iv
ÖNSÖZ	v
ÖZET	vi
ABSTRACT	vii
KISALTMALAR VE SİMGELER LİSTESİ	x
TABLolar LİSTESİ	xi
ŞEKİLLER LİSTESİ	xii
GRAFİKLER LİSTESİ	xiii
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

YAPISAL DÖNÜŞÜM, SANAYİSİZLEŞME VE EKONOMİK BÜYÜME

1.1. Yapısal Dönüşüm Olgusu	6
1.2. Yapısal Dönüşüm Yaklaşımı ve Ekonomik Büyüme	9
1.2.1. Yapısal Dönüşüm Yaklaşımına İlk Katkılar	11
1.2.2. Neo Klasik Büyüme Yaklaşımı	12
1.2.3. Yeni Yapısalcı Düşünce Yaklaşımı	13
1.2.4. Yapısal Dönüşümün Ekonomik Büyümeye Katkısı	14
1.2.4.1. Lewis'in İki Sektörlü Ekonomi Modeli	16
1.2.4.2. Diğer Modeller.....	17
1.2.5. Erken Sanayisizleşme	18
1.3. Yapısal Dönüşüm Dinamikleri: Teknoloji, Verimlilik ve Beşerî Sermaye	20
1.4. Sanayisizleşme ve Ekonomik Büyüme.....	22
1.4.1. Dünya da Sanayisizleşme Eğilimleri	25
1.4.1.1. Gelişmiş Ülkelerde Olgun Sanayisizleşme.....	28
1.4.1.2. Gelişmekte Olan Ülkelerde Erken Sanayisizleşme	30

1.4.2. Küreselleşme ve Sanayisizleşme İlişkisi	32
--	----

İKİNCİ BÖLÜM

1980 SONRASI TÜRKİYE'DE YAPISAL DÖNÜŞÜM VE SANAYİSİZLEŞME

2.1. Türkiye'de Yapısal Dönüşüm Süreci.....	37
2.1.1. Kentleşme ve Tarım Dışı Ekonomiye Geçiş	39
2.1.2. Sektörel Büyüme ve Ekonomik Reformlar.....	41
2.1.2.1. Toplam Büyüme ve Verimlilik.....	44
2.1.2.2. Sektörel Yapının Dönüşümü.....	48
2.1.3. Türkiye'de 1980 Sonrası Dış Ticaret.....	50
2.1.4. Türkiye'de Küreselleşme ve Finansal Gelişme	55
2.2. Türkiye'de Erken Sanayisizleşme	58
2.2.1. Türkiye'de İmalat Sanayinin Durumu	59
2.2.1.1. İmalat Sanayi Katma Değer Payı.....	63
2.2.1.2. İmalat Sanayi İstihdam Payı	65
2.3. Sanayisizleşme Sürecinde Orta Gelir Tuzağı	68
2.4. Emek Verimliliği ve Beşerî Sermayenin Yeniden Tahsisi	70
2.5. Ticarete Uzmanlaşma	76
2.6. Yapısal Dönüşüm ve Sanayisizleşme Sürecinde Stilize Gerçekler	78

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TÜRKİYE'DE SANAYİSİZLEŞME VE EKONOMİK BÜYÜME

ARASINDAKİ İLİŞKİ: NARDL YAKLAŞIMI

3.1. Literatür İncelemesi	81
3.2. Türkiye Üzerine Yapılan Çalışmalar	87
3.3. Çalışmanın Kapsamı ve Veri Seti	91
3.4. Ekonometrik Yöntem ve Modelin Tanımlanması	95
3.5. Ampirik Sonuçlar.....	99
3.5.1. Birim Kök Testi Sonuçları.....	99
3.5.2. Doğrusal Olmayan ARDL Eşbütünleşme Analizi (NARDL) Sonuçları	100
SONUÇ VE POLİTİKA ÖNERİLERİ.....	105
KAYNAKÇA.....	110
EKLER	122

KISALTMALAR VE SİMGELER LİSTESİ

ABD	: Amerika Birleşik Devletleri
AB	: Avrupa Birliği
ARDL	: Gecikmesi Dağıtılmış Otoregresif
EB	: Ekonomik Büyüme
GSYH	: Gayri Safi Yurtiçi Hasıla
IMKD	: İmalat Sanayi Katma Değer Payı
IMSTH	: İmalat Sanayi İstihdam Payı
KBMG	: Kişi Başı Milli Gelir
NARDL	: Doğrusal Olmayan Gecikmesi Dağıtılmış Otoregresif
OECD	: Ekonomik Kalkınma ve İş Birliği Örgütü
PWT	: Penn World Tables
SAN	: Sanayisizleşme
TFV	: Toplam Faktör Verimliliği
TİM	: Türkiye İhracatçılar Meclisi
TÜİK	: Türkiye İstatistik Kurumu
TUSİAD	: Türk Sanayicileri ve İş İnsanları Derneği
UNCTAD	: Birleşmiş Milletler Ticaret ve Kalkınma Konferansı
WB	: Dünya Bankası

TABLÖLAR LİSTESİ

Tablo 1.1. Yapısal Dönüşüme İlişkin Tanımlamalar.	7
Tablo 2.1. Türkiye’de Büyümenin Yapısal Değişim Geçirdiği Dönemler.	39
Tablo 2.2. Büyümenin Kaynakları.	46
Tablo 2.3. Yapısal Dönüşüm Dönemlerinde İmalat Sanayi Büyüme Oranının GSYH Büyüme Oranından Farkı.	61
Tablo 3.1. Model de Kullanılan Değişkenler (1980-2020).	95
Tablo 3.2. ADF ve PP Birim Kök Testi Sonuçları.	100
Tablo 3.3. Tanısal Testlerin Sonuçları.	100
Tablo 3.4. NARDL Eş-bütünleşme Testi Sonuçları	101
Tablo 3.5. NARDL Uzun Dönem Tahmin Sonuçları (Model 1)	102
Tablo 3.6. NARDL Uzun Dönem Tahmin Sonuçları (Model 2).	102
Tablo 3.7. Hata Düzeltme Katsayıları Tahmin Sonuçları.	103

ŞEKİLLER LİSTESİ

Şekil 1.1.	Üretim Payının Dönüşümü.	24
Şekil 1.2.	Kişi Başı Milli Gelir ve İmalat Sanayi İstihdam Payı İlişkisi.	27
Şekil 1.3.	Varsayılan sanayisizleşme ve prematüre (erken) sanayisizleşme.	28
Şekil 1.4.	Küreselleşme ve Sanayi İstihdamı Arasındaki İlişki.	34
Şekil 3.1.	Türkiye Kişi Başı Milli Gelir.	91
Şekil 3.2.	Türkiye İmalat Sanayi Katma Değer Payı.	91
Şekil 3.3.	Türkiye İmalat Sanayi İstihdam Payı (İnşaat Hariç).	92
Şekil 3.4.	Türkiye Beşerî Sermaye Endeksi.	92
Şekil 3.5.	Türkiye Kentsel Nüfus (Yıllık % Büyüme Oranı).	92
Şekil 3.6.	Türkiye Finansal Gelişme Endeksi.	93
Şekil 3.7.	Türkiye Küreselleşme Endeksi.	93
Şekil 3.8.	Türkiye’de Ticaret (Toplam Ticaret Hacmi).	93
Şekil 3.9.	Türkiye Toplam Faktör Verimliliği.	94
Şekil 3.10.	Cusum ve Cusum Kare Sonuçları.	103

GRAFİKLER LİSTESİ

Grafik 2.1.	Türkiye’de Nüfusun Sektörel Dağılımı.	41
Grafik 2.2.	Türkiye’de Kişi Başı Milli Gelir Büyüme Oranları.	45
Grafik 2.3.	Sektörel Toplam Faktör Verimliliği Endeksi (1980 =1).....	47
Grafik 2.4.	Sektörlerin GSYH İçerisindeki Üretim Payları.	49
Grafik 2.5.	Toplam Ticaret Hacmi (GSYH’ya oran %) (1960 – 2020).	51
Grafik 2.6.	İmalat Sektörü İhracat Payı (%).	52
Grafik 2.7.	İmalat Sektörü İhracatı Seçilmiş Ülkeler Karşılaştırma.	53
Grafik 2.8.	Orta ve Yüksek Teknoloji Ürünler İhracat Payı: Seçilmiş Ülkeler.	54
Grafik 2.9.	Türkiye’de Küreselleşme ve Sanayisizleşme.....	56
Grafik 2.10.	Türkiye’de Finansal Gelişme ve Sanayisizleşme.	57
Grafik 2.11.	Türkiye İmalat Sanayi ve GSYH Büyüme Oranları (1969 – 2020).....	60
Grafik 2.12.	Türkiye’de İmalat Sanayi Katma Değer Payı (%GSYH) ve Kişi Başı Milli Gelir (Sabit, 2015, \$).	65
Grafik 2.13.	İmalat Sanayi İstihdam Payı (Toplam İstihdam %).	66
Grafik 2.14.	Türkiye’de Toplam İstihdam İçinde İmalat, Sanayi, Hizmet ve Tarım Sektörü İstihdam Payı.	67
Grafik 2.15.	Seçilmiş Latin Amerika ve Doğu Asya Ülkeleri ile Türkiye’nin Kişi Başı Milli Gelirinin ABD Kişi Başı Milli Gelirine Oranla Yüzdesi.....	71
Grafik 2.16.	Seçilmiş Latin Amerika, Doğu Asya Ülkeleri ile Türkiye ve ABD’nin Kişi Başı Milli Gelirleri.	72
Grafik 2.17.	Seçilmiş Ülkelerde İstihdam Edilen Kişi Başına Düşen Milli Gelir.....	73
Grafik 2.18.	Emek Üretkenliğinin ABD’ye Yakınsaması.....	74
Grafik 2.19.	Sektörel İstihdam Paylaşımı (1991 – 2018).....	75
Grafik 2.20.	Latin Amerika, Doğu Asya ve Türkiye’de İmalat Sektörü İhracatı İçerisinde Orta ve Yüksek Teknolojili Ürünlerin İhracat Payı (%).	77
Grafik 2.21.	Seçilmiş Ülkelerde Orta ve Yüksek Teknolojili İhracatın İmalat İhracatındaki Payı %.	78

GİRİŞ

Ekonomik büyüme süreci dünya genelinde derin bir ilgi ve araştırma konusu olmuştur. Kapsayıcı ve sürdürülebilir ekonomik kalkınma arayışı, ülkeleri; refahı artırabilecek, yoksulluğu azaltabilecek çeşitli stratejiler ve politikalar keşfetmeye teşvik etmiştir. Bu arayışta sanayileşme genellikle imalat sanayi öncülüğünde ekonomik büyümenin temel taşı olarak görülmüştür (Rosenstein & Rodan, 1943; Kaldor, 1967; Murphy, Shleifer & Vishny, 1989). Ekonomik kalkınmanın gelişimi de sürekli değişim içerisinde olduğundan bu değişimi destekleyen dinamiklerde önem kazanmıştır. Buna göre büyüme; kalkınmanın ilk aşamalarında imalat sanayi sektörünün faaliyetlerince yönlendirilmekte ve daha sonra imalat sektörü yerini hizmet sektörüne bırakmaktadır. İmalat sanayinin ekonomik büyümeye öncelik etme öngörüsünün temelinde ise imalat sanayisinde verimliliğin tarım ve hizmet sektörüne göre yüksek olması bulunmaktadır (Porter, Sachs & McArthur, 2002).

Sanayisizleşme olgusu ekonomik büyüme söyleminde kritik bir konu olarak ortaya çıkmıştır. Sanayisizleşme hem imalat sanayi istihdam payındaki azalma hem de imalat sanayi katma değer payındaki azalma ile ifade edilmektedir (Tregenna, 2015). Ayrıca sektörler arasında verimlilik esasına göre üretim faktörlerindeki geçişi de vurgulamaktadır. Bu geçiş ülkeler de yapısal olarak sonuçlar meydana getirmekte ve sanayisizleşme sürdürülebilir ekonomik büyüme için bir basamak ya da engel olarak ortaya çıkmaktadır. Sanayisizleşmenin belirleyicilerini ve ekonomik büyüme üzerine sonuçlarını anlamak, ekonomik büyüme sürecinde yapısal dönüşümü açıklayıcı bir durum olacaktır.

Bu çalışmanın temel amacı sanayisizleşme, yapısal dönüşüm ve sürdürülebilir ekonomik büyüme arasındaki karmaşık etkileşimi araştırmaktır. Türkiye’de sanayisizleşmenin itici güçlerini ve kalıplarını ayrıca bunun ekonomik büyüme üzerindeki sonuçları

araştırılmıştır. Ayrıca sanayisizleşmenin olumsuz etkilerini azaltmak ve sürdürülebilir ekonomik büyümeyi teşvik etmek için politika araçları incelenmiştir.

Bu amaca ulaşmak için çalışma, her biri konunun belirli yönlerini ele alan üç bölüm halinde düzenlenmiştir. Birinci bölümde kavramlarla ilgili literatürün kapsamlı bir incelemesi sağlanmakta ve mevcut teorik bilgiler verilmektedir. İkinci bölümde Türkiye’de sanayisizleşmenin tarihsel bağlamı araştırılmakta, evrimi ve itici güçleri incelenmektedir. Son bölümde, Türkiye’de sanayisizleşmenin ekonomik büyüme üzerine olan kısa ve uzun vadeli asimetrik etkileri analiz edilmektedir.

Tezin literatüre katkısı ve önemi aşağıdaki gibidir.

Bu araştırma, paydaşları ve politika yapıcıları sanayisizleşme olgusunun en etkili şekilde nasıl yönetilebileceği konusunda bilgilendirme potansiyelinden dolayı önem taşımaktadır. Ülkeler ekonomik büyüme sürecinde yaşadıkları yapısal dönüşüm zorlukları ile uğraşırken bu çalışmada ulaşılan sonuçlar, sürdürülebilir ekonomik büyümeyi teşvik eden ve aynı zaman da işsizlik ve eşitsizlik gibi sanayisizleşmenin olumsuz sonuçlarını en aza indiren politikaların oluşturulmasında rehberlik edebilir. Türkiye’de açıklanan 12. Kalkınma Planı’nda (2024 – 2028), imalat sanayisinde küresel ölçekte faaliyet gösteren firmalarda orta-düşük teknoloji firmaların önemli paya sahip olduğu ve verimliliğin arzu edilen seviyelere ulaşmadığı vurgulanmıştır. Bu doğrultuda imalat sanayisinde verimliliği artırabilmek için planda hedefler belirlenmiştir. Çalışmanın bulguları planda hedeflenen sonuçlara ulaşılması için uygulanacak politikalara katkı sağlayacaktır. Çalışmada ayrıca, sanayileşmenin/sanayisizleşmenin ekonomik büyüme üzerinde asimetrik etkisini doğrusal olmayan eş-bütünleşme yöntemi ile incelenmiştir. Asimetrik ilişki, bir değişkende meydana gelen pozitif veya negatif şokların, diğer değişken üzerinde ne tür bir etkinin ortaya çıktığının tespit edilmesi bakımından önemlidir. Bulgular, Türkiye’de sanayisizleşme-ekonomik büyüme ilişkisi bağlamında literatüre yeni kanıtlar sunmaktadır.

Tezin geri kalanı aşağıdaki gibi düzenlenmiştir. İlk bölümde yapısal dönüşüm olgusu ve sanayisizleşme olgusu üzerinde durulmuştur. Yapısal dönüşüm ve ekonomik büyüme ilişkisini açıklamaya çalışan yaklaşımlar anlatılmıştır. Yapısal dönüşüm dinamikleri anlatıldıktan sonra sanayisizleşme ve erken sanayisizleşme hakkında teorik bilgiler

verilir, gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde ortaya çıkan sanayisizleşme süreci açıklanır. Son olarak küreselleşme ve sanayisizleşme ilişkisi açıklanmıştır.

İkinci bölümünde ilk olarak Türkiye’de yapısal dönüşüm sürecinin tarihçesi sektörlerdeki dönüşümler dikkate alınarak tablolar ve grafiklerle incelenmiştir. Daha sonra Türkiye’de sanayisizleşme sürecinin imalat sanayi katma değer payı ve imalat sanayi istihdam paylarının grafiklerle değişimlerinden bahsedilmiştir. Sanayisizleşme sürecinde vurgulanan orta gelir tuzağından bahsedilir ve sanayisizleşme sürecinde stilize gerçekler açıklanarak Türkiye’de yapısal dönüşüm ve sanayisizleşme profili anlatılmıştır.

Üçüncü bölümünde sanayileşme/sanayisizleşme ve ekonomik büyüme ilişkisini konu edinen teorik ve ampirik literatür değerlendirilmiş, Türkiye üzerine yapılan çalışmalar ayrıca belirlenmiştir. Literatüre dayalı olarak model, değişkenler, veri seti ve ekonometrik tahmin yöntemi açıklanmıştır. Tahmin sürecinde, birim kök testleri, doğrusal olmayan eş-bütünleşme ve parametre tahmin adımları izlenmiş, bulgular tablo ve grafikler ile rapor edilmiştir. Çalışmada, Türkiye’nin 1980 – 2020 dönemine ilişkin yıllık verileri kullanılmıştır. Ekonometrik tahmin sürecinde, ekonomik büyüme bağımlı değişken, imalat sanayi istihdam payı ve imalat sanayi katma değer payı bağımsız/açıklayıcı değişkenler olarak modele dahil edilmiştir. Beşerî sermaye endeksi, kentsel nüfus (yıllık % büyüme), finansal gelişme endeksi, küreselleşme endeksi, ticaret ve toplam faktör verimliliği de kontrol değişkenleri olarak modele dahil edilmiştir.

Çalışmanın temel sonuçları şöyledir. (i) 1980-2020 dönemi Türkiye’de sanayi göstergeleri ve ekonomik büyüme arasındaki uzun dönemli asimetrik bir ilişki vardır. Bu ilişkiye göre, (ii) İmalat sanayi istihdam payında ve imalat sanayi katma değer payında meydana gelen negatif şokların (sanayisizleşmedeki artışın), ekonomik büyüme üzerinde, pozitif şoklardan (sanayisizleşmedeki azalış) daha fazla etki yaptığı bulgusuna ulaşılmıştır. Diğer bir ifadeyle, Türkiye’de yaşanan sanayisizleşme sürecinin, ekonomik büyüme üzerindeki olumsuz etkisi, Türkiye’de yaşanan sanayileşme sürecinin ekonomik büyüme üzerindeki olumlu etkisinden daha büyüktür.

Sonuç bölümünde, ampirik sonuçlar literatür bulguları ile karşılaştırılarak bir tartışma çerçevesi sağlanmıştır. Ayrıca, ampirik sonuçlar ışığında politika çıkarımları

sunulmuştur. Son olarak, bu tezin sınırlılıkları ortaya konarak, gelecek araştırmalar/araştırmacılar için öneriler sağlanmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

YAPISAL DÖNÜŞÜM, SANAYİSİZLEŞME VE EKONOMİK BÜYÜME

Ülkelerin sahip olduğu ekonomik yapı ile büyüme düzeyleri arasındaki bağlantı kapsamlı olarak araştırılan konulardan biri olmuştur. Bu konular hakkında yapılan en verimli çalışmalar, Clark'ın (1940; 1957) ülkelerin artan gelirleri ile emek kullanımındaki değişikliklere dair analizi ve Kuznets (1941) 'in ulusal hesapların unsurlarını karşılaştıran çalışmalarıdır. Colin Clark ve Allen G.B. Fisher'in "Clark – Fisher Hipotezi" olarak ifade ettiği yaklaşım yapısal dönüşümün de teorik temelini vermektedir. Bu hipotezin vurgusu, ekonomik büyüme ve kalkınmanın hızlanması için tarım, sanayi ve hizmet sektörlerinde uzmanlaşma ile teknolojik gelişme sağlanarak sermaye birikiminin artırılmasıdır (Fisher, 1939; Clark, 1957). Ülkeler geliştikçe, uzmanlaşma arttıkça üretim faktörlerinin tarımdan tarım dışı sektörler kayacağı vurgusu Kuznets'in yaklaşımlarında da görülmektedir. Bu karşılaştırmalı çalışmalardan çıkan ana sonuç, ülkelerin büyümesi için yapısal dönüşümün özellikle de sanayileşmenin olması gerektiğidir.

Sanayileşme yanında, ülkelerin üretim ve tüketim yapıları, Çin ve diğer üretim gücü yükselen ülkelere kaynaklı rekabet, üretimdeki küresel değer zincirlerinin önemi, gelişmekte olan ülkelerin sanayileşme düzeyleri ve imalat sektörü yapıları istikrarlı bir büyüme ve kalkınma süreci için dikkate alınması gereken dinamiklerdir (Tregenna, 2015, ss.5). Yapısal dönüşüm ise kalkınma sürecinin bir anahtarı olarak ifade edilmiş, bu durum da ekonomide yüksek performanslı üretken süreçlere (çeşitlendirme, ürün farklılaştırma ve teknolojik iyileştirme) ve uygulanan ekonomi politikalarına bağlanmıştır (Nübler, 2014, ss. 119). Gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin yapısal dönüşüm süreçlerinde meydana gelen imalat sektörünün istihdam payındaki azalma sanayisizleşme olarak açıklanmaktadır (Tregenna, 2015). Gelişmiş ülkelerde yüksek kişi başı gelir seviyesine

ulaşıldıktan sonra görülen imalat sektörü istihdam payı azalışı olgun sanayisizleşme olarak tanımlanırken, gelişmekte olan ülkelerde düşük kişi başı gelir seviyesinde başlayan imalat sektörü istihdam payı azalışı, erken sanayisizleşme olarak kavramsallaştırılmaktadır. (Baumol, 1962; Rowthorn & Ramasway, 1997; Palma, 2005; Tregenna, 2015). Tezin bu bölümünde yapısal dönüşüm, yapısal dönüşüm-ekonomik büyüme ilişkisi ve sanayisizleşme olguları üzerinde durulmuştur.

Çalışmanın birinci bölümü aşağıdaki gibi düzenlenmiştir:

İlk olarak yapısal dönüşüm olgusu açıklanmış, yapısal dönüşüm yaklaşımı ve ekonomik büyüme arasındaki ilişki tartışılmıştır. İkinci olarak, yapısal dönüşümü açıklamaya yönelik geliştirilen sanayisizleşme süreci detaylandırılmıştır. Üçüncü olarak, dünyadaki sanayisizleşme eğilimi ele alınmıştır. Son olarak, küreselleşme ve sanayisizleşme ilişkisi üzerinde durulmuştur.

1.1. Yapısal Dönüşüm Olgusu

“Yapısal” terimi 1940’lardan sonra iktisadi literatürde önem kazanmaya başlayarak, zaman içerisinde bağımsız bir teorik yaklaşım haline gelmiş ve ekonomi alanında yapılan (Turgot, 1793; Steuart, 1767; Smith, 1776) temel çalışmalarda yapısal dönüşüm kavramı doğrudan kullanılmasa da yapısal dönüşüm konusuna sürekli yer verilmiştir (Silva & Teixeira, 2008 ss. 280). Adam Smith (1776), ulusların yapısal olarak sahip olduğu özelliklerin, ekonomik büyüme seviyeleri ile güçlü bir ilişki içinde olduğunu vurgularken; Ricardo (1817), ülkelerin üretim sistemlerinde meydana gelen yapısal değişimlerin ekonomik büyüme için gerekli olduğunun altını çizmiştir.

Yapısal dönüşüm konusu, yapılan çalışmalarda farklı şekillerde tanımlanmaktadır. Bu farklı tanımlamalara göre dar anlamda yapısal dönüşüm; sektörlerin, milli hâsıla içerisindeki üretim payı ve toplam istihdam içerisindeki paylarında meydana gelen değişiklikler olarak açıklanırken, geniş anlamda ise; sektörlerde yer alan üretim faktörlerinin konumunda meydana gelen uzun vadeli ve kalıcı değişiklikler olarak tanımlanır (Syrquin, 2007, ss. 249). Yapısal değişim konusunda üzerinde durulan diğer dinamikler ise kentleşme (Tegenu, 2011), küreselleşme süreci gibi modernleşme olarak da adlandırılan sosyal değişimler/gelişmelerdir (Silva & Teixeira, 2008). Modernleşme süreci de ekonomik faaliyetlerin konum ve yapısında önemli değişiklik meydana

getirmektedir (Memedovic & Lapadre, 2009, ss.4). Yapısal dönüşüm olgusu, ayrıca bölüşüm ile de ilişkilendirilmektedir. Bu kapsamda, yapısal dönüşüm üretim faktörlerinin sektörler arasında yeniden dağılımı (UNCTAD, 2016) ve ekonomi de sektörlerin ağırlıklarında meydana gelen değişimler şeklinde açıklanabilir (McMillan & Rodrik, 2011; Felipe, Mehta & Rhee, 2019).

Yapısal dönüşüm kavramının daha iyi anlaşılması için tarihsel süreç içindeki kullanımı ve kavramsal değişimi de incelenmelidir. Kavrama ilk dikkat çeken iktisatçı “*yapısal değişikliklerin ekonomik büyüme için gerekli olduğu*” vurgusu ile Simon Kuznets’dir. Kuznets (1966; 1973) yapısal dönüşüm sürecinin büyüme için neden gerekli olduğunu; üretim faktörlerinin, tarım sektöründen sanayi sektörüne, daha sonra da sanayi sektöründen hizmet sektörüne doğru kayması şeklinde açıklamıştır (Herrendorf vd., 2014). Bu durumu, tarım dışı kesime geçen nüfusun, ekonomide daha verimli ve yüksek gelir sağlayan işlerde çalışacağı için ekonomide ortalama verimlilik ve gelir artışına daha fazla katkıda bulunacağı şeklinde ifade etmiştir (Kuznets, 1966; 1973).

Tablo 1.1’de yapısal dönüşüm kavramını farklı şekillerde açıklayan çalışmalara yer verilmiştir.

Tablo 1.1. Yapısal Dönüşüme İlişkin Tanımlamalar.

Kuznets (1973)	Üretim faktörlerinin, ilk olarak tarım sektöründen, sanayi sektörüne sonrasında ise sanayi sektöründen hizmet sektörüne doğru kaymasıdır.
Syrguin (1988)	Kalkınma ile yapısal anlamda yaşanan değişim süreçlerinin tamamı ve üretim yapısındaki değişimlerdir.
Ishikawa’dan aktaran E. Silva, A. Teixeira (2008)	Ekonomide, ülkenin sahip olduğu üretim yapısı içerisinde; harcama, dış ticaret, işgücü ve nüfus gibi göstergelerin bileşimlerindeki nispi ağırlıkların değişmesidir.
Mehta, vd. (2009)	Üretim faktörlerinin, üretim ve istihdam yapısındaki verimliliği düşük faaliyetlerden, verimliliği ve ücret düzeyi yüksek faaliyetlere kaymasıdır.
McMillan ve Rodrik, (2011)	Kullanılan emek ve diğer üretim faktörlerinin, tarım sektöründen çağın gereksinimlerine uygun yeni ekonomik faaliyetlere geçiş yapmasıdır.
Tegenu, P., 2011	Yapısal dönüşümün, sektörlerin yapısındaki değişimlere ek olarak hızlı kentleşme, tasarruf ve yatırım oranlarında meydana gelen artış, ölüm ve doğum oranlarındaki azalış, gelir eşitsizliğindeki düşüş gibi durumları da kapsadığını vurgulamıştır.
F. Quatraro, 2012	Ekonomik kalkınmada ulusların ve bölgelerin sahip olduğu üretim yapısındaki sektörel yoğunlukların değişimidir.
B. Herrendorf vd. (2014)	Üretim faktörlerinin, ekonomik büyümeye katkı sağlayan üç sektör arasında (tarım, imalat, hizmetler) yeniden dağılımıdır.
UNCTAD, (2016)	Kalkınma sürecine, ekonomik etkinliklerde emek ve diğer üretken kaynakların aşamalı olarak yeniden tahsis edilerek eşlik etmesidir.

Kaynak: İlk sütunda yer alan kaynaklar kullanılarak yazar tarafından hazırlanmıştır.

Tabloda yer alan tanımlar doğrultusunda yapısal dönüşüm, ekonomik yapıda meydana gelen uzun dönemli değişimleri vurgularken aynı zaman da üretimde kullanılan kaynakların, ekonomik faaliyetlere en fazla katkı sağlayan (verimliliği yüksek) alanlara kaymasını da belirtmektedir. Dolayısı ile kaynakların sektörler arası geçişinde verimlilik ve teknoloji unsurları etkili olmaktadır.

Buradan hareketle yapısal dönüşümün, sektörlerin verimlilik artışıındaki farklılıklardan (arz yönlü) ve talebin gelir esnekliğindeki sektörel farklılıklardan (talep yönlü) kaynaklandığı düşünülebilir. Standart büyüme modelleri; talep tarafı için tüm ürünlerin aynı gelir esnekliğine sahip olduğunu ve tüm ürünlerin zengin- fakir bireylerce aynı oranda tüketildiğini, arz tarafı için de tüm sektörlerin aynı üretkenlik artışına sahip olduğunu varsayar (Gabardo, Pereima & Einloft, 2017, ss. 394). Bu varsayımlar tamamen gerçekleri yansıtmasa dahi ekonomik büyümeyi açıklamak ve analiz etmek için kolaylık sağlamaktadır.

Ekonomik büyümeyi açıklamak ve analiz etmek için yapısal dönüşümü ekonomik büyümenin bir parçası haline getirmeye çalışan çalışmalar içerisinde Silva ve Teixeira (2008) ile Krüger (2008) gösterilebilir. Silva & Teixeira (2008, ss.293), yapısal dönüşüm konusu ile ilgili yapılan çalışmalarını analiz etmişler ve bu çalışmalarda, arz tarafı açısından teknoloji odaklı büyümeye önem verildiğini, talep tarafının ise uygun şekilde detaylı olarak araştırılmadığını tespit etmişlerdir. Krüger (2008, ss.356) ise, teknolojik değişim ve üretkenlik konusuna odaklanarak, teknolojik değişimin yapısal dönüşümü yönlendiren bir unsur olduğunu belirtmiştir. Ancak üretkenlik bakımından hangi sektörlerin daha hızlı büyüdüğünü ve yapısal dönüşüme yön verdiğini belirlemek için arzdan ziyade talebin araştırılması gerektiğini vurgulamıştır.

Yapısal dönüşüm tanımlarında önemle vurgulanan diğer bir unsurda yapısal dönüşümün kalkınma ve büyümeye olumlu yönde katkıda bulunmasıdır. Burada olumlu yönde gerçekleşen toplam büyüme homojen olarak gözlemlense dahi, sektörler arasındaki verimlilik seviyeleri heterojen yapıda olabilir. Yani bazı sektörlerde büyüme gözlemlenirken, bazı sektörlerde küçülme gözlemlenebilir. Literatür de yer alan tanımlamalar sektörlerdeki büyüme için iki önemli kaynağı vurgulamaktadır. Birincisi, sektörler arası teknoloji kullanımındaki farklılıklar, ikincisi ise üretkenlik ve ücret düzeyindeki farklılıklardır. Bu iki durum sermayenin ve emeğin daha üretken olan

sektörlere kaymasına ve yapısal dönüşüme neden olur (Syrquin, 1988). Dolayısıyla sermaye ve emek verimliliği yüksek olan sektörlerde gerçekleşen faaliyetlerin yoğun olması büyümeyi destekleyeceğinden, verimliliği artıran bir yapısal dönüşüm büyümeye de olumlu yönde yansıtacaktır.

1.2. Yapısal Dönüşüm Yaklaşımı ve Ekonomik Büyüme

Ekonomik büyüme hakkında yapılan çalışmalar, ülkelerin büyüme oranlarında yaşanan büyük istikrarsızlıklar nedeniyle, uzun vadeli büyüme oranlarındaki eğilimleri açıklamaktan ziyade, büyüme hızındaki artış ve azalışların belirleyicilerini incelemeye odaklanmıştır (Timmer & Vries, 2009, ss.166). Bu çalışmalardan, dünyada uzun dönem yüksek büyüme oranı yaşayan az sayıda ülke olduğu görülürken, farklı dönemlerde büyüme oranlarında artış, durgunluk ve azalış yaşayan çok sayıda ülke bulunduğu anlaşılmaktadır. Bu farklı dönemlerin incelenmesi büyümenin belirleyicilerini tespit etmek açısından önemlidir (Pritchett, 2000).

Literatürde büyümeye ilişkin kuramların büyük kısmı Nicholas Kaldor (1961) ve Kuznets (1955) tarafından ortaya konulan “stilize gerçeklere” dayanır. Kaldorgil olarak tanımlanan ilk stilize gerçekler grubundaki gözlemler; “*sermaye çıktı oranlarının sabit olması, sermayenin gerçek getiri oranının (faiz) sabit olması, ulusal çıktıda faktörlerin, sermaye ve emeğin paylarının sabit olması ve kişi başı büyümenin ortalama oranının pozitif yani sabit olmasıdır*” (Yeldan, 2011, ss.59). İkinci “stilize gerçekler” grubu, son dönemlerde ekonomilerin geçirmiş olduğu yapısal değişimlerden bahseden Kuznets (1973) gerçekleridir. Bu yapısal değişimler; istihdamın tarım sektöründen ilk olarak imalat, daha sonra da hizmet sektörüne kayması olarak açıklanmıştır (Yeldan, 2011).

Dünya genelinde yaşam kalitesinin iyileştirilmesine ve refahın artırılmasına katkı sağlayan, ikinci stilize gerçekler grubunda yer alan yapısal dönüşüm süreci ekonomik büyümenin açıklanmasında göz ardı edilemez. Bu süreç, ilk olarak tasarrufların artırılmasını, işgücü dolaşımının serbest olmasını ve gıda arzının artırılması için tarım sektöründe üretkenliği artırmayı içermektedir. Oluşacak olan bu kaynaklar daha sonra kentleşme sürecini ve sanayileşmeyi destekleyerek, eğitilmiş işgücünü istihdam edecek ve hizmet sektörünün gelişimine katkı sağlayacaktır. Ekonomik refah artışının ve uzun süreli büyümenin gerçekleşmesi, kaynakların hem kırsal hem de kentsel alanda düşük verimli

tarımsal faaliyetlerden daha üretken hizmet ve imalat sektörü faaliyetlerine kaydırılması ile gerçekleşecektir (Lin, Monga & Standaert, 2019).

Yüksek ekonomik performansı devam ettirebilmek, refahı geniş alanlara yayabilmek ve yaşam standartlarını iyileştirebilmek, kaynakların daha üretken sektörlere ve firmalara aktarılması ile mümkün olacaktır. Bu süreçte ülkenin sahip olduğu üretim faktörlerinin yapısı, her gelişim sürecinde farklılık gösterecek ve ekonominin sanayi yapısı ile üstün avantajları kalkınma düzeyiyle gelişecektir (Lin, Monga & Standaert, 2019, ss.49).

Buradan hareketle yapısal dönüşümün kalkınma ve büyüme özelinde ülkelerin ekonomi politikalarında merkezi bir ağırlığı olduğunu gösteren beş farklı özellik şöyledir (Lin, Monga & Standaert, 2019, ss.49):

- a) Sanayi ve hizmet sektöründe ekonomik faaliyetlerin payının artması,
- b) Mamul malların ihracat ve üretimde giderek daha karmaşık hale gelmesi,
- c) Kırsal kesimde bulunan işgücünün kentlere göç etmesi,
- d) Yeni bir dengeye ulaşmadan önce nüfus artışında meydana gelen demografik geçişler.
- e) Üretim ve istihdamda tarım sektörünün payının azalması,

Lewis (1954)' de klasik görüşe göre tarımda oluşan işgücü fazlasının daha büyük ölçek ekonomilerine ve daha fazla katma değere sahip olan imalat sektörü için işgücü havuzu haline geleceğini bunun sonucunda da kalkınmanın gerçekleşeceğini belirtmektedir. Sonuç olarak artan gelir sayesinde hizmet sektörü, büyüyen imalat sektörü ve satın alma gücü artan insanların ihtiyacını karşılamak için gelişim gösterecektir (Lewis, 1954).

Sonuç olarak yapısal dönüşüm (i) önce tarım sonra sanayi ve hizmet olmak üzere ekonomik faaliyetlerin payının artması, (ii) sektörel üretkenliğin artması (teknolojik ilerleme), (iii) kentleşme süreci gibi modernleşme yoluyla demografik yapının değişmesi, (iv) tüketim ve talep yapısının değişmesi ve (v) eğitilmiş işgücünün artışı (beşerî sermaye birikimi) gibi kanallar aracılığıyla ekonomik büyüme üzerinde pozitif etki göstermektedir.

1.2.1. Yapısal Dönüşüm Yaklaşımına İlk Katkılar

Kalkınma ve büyüme konusunda yapılan çalışmalardaki eksikliğe açıklama getirebilmek için geliştirilen yapısalci düşünceye ilk katkıları, Fisher (1939), Clark (1957), Kuznets (1966) ve Syrquin (1988) yapmıştır. Sanayi sektörünün, tarım sektörüne kıyasla ekonomik büyüme için daha önemli olduğuna dair açıklamalar ve imalat sektöründe ölçek ekonomilerinin önemine ilişkin açıklamalar Kaldor'un (1966) ve Chenery vd.'in (1986) çalışmalarında yer almaktadır. Yapılan bu çalışmalarda yazarlar, yapısal dönüşümü sadece ekonomik büyüme olarak değil ekonominin genel yapısında dönüşüme sebep olan bir kalkınma süreci olarak açıklamışlardır. Basit anlamda yapısal dönüşüm, geleneksel (birincil sektör) olarak bilinen tarım ve madencilik, ikincil sektör olarak bilinen sanayi ve üçüncül sektör olarak bilinen hizmet sektörü arasında ekonominin bileşimindeki değişiklik olarak açıklanmıştır.

Yapısal dönüşüm sürecine teorik bir yaklaşım getirmeye çalışan ilk çalışmalardan birisi Clark'ın (1940) çalışmasıdır. Yapısal dönüşüm konusunda en çok kaynak gösterilen çalışmalar ise Pasinetti ve Kuznets'in çalışmalarıdır (Gabardo, Pereima, & Einloft, 2017, ss.393). İki yazarda farklı yaklaşımları izlemelerine rağmen, çalışmalarında, ekonomik büyüme sürecinde yapısal dönüşümün öneminden bahsettikleri için ilgi görmektedir. Yapısal dönüşüm sürecinin ekonomik büyümenin ayırt edilemeyecek bir parçası olduğunu vurgulayan Kuznets, stilize gerçekler (istihdamın tarım sektöründen, ilk olarak imalat daha sonra da hizmet sektörüne kayması) yaklaşımıyla geniş bir incelemeye yol açmıştır (Gabardo, Pereima, & Einloft, 2017).

Yapısal dönüşüm konusunda literatüre ampirik olarak önemli katkı yapan başka bir çalışmada Maddison (1987) tarafından yapılmıştır. Çalışmada sanayileşmiş büyük ekonomilerden, Hollanda, Japonya, Almanya, Fransa, Birleşik Krallık ve Amerika Birleşik Devletleri (ABD) de tarım sektöründeki ortalama istihdam payının, 1870 yılında %46'dan 1984 yılında %5,5'e düştüğünü, hizmet sektöründe ise istihdam payının %26,4 den %62,2 ye çıktığını açıklamıştır (Maddison, 1987, ss.689).

Yapısal dönüşüm yaklaşımında yapılan ilk katkılarda sektörlerin ekonominin bileşiminde oluşturdukları üretim payında yaşanan değişimler ile sektörel istihdam paylarının

değişimi dikkat çekerken, yapısal dönüşümün ekonominin ayrılmaz bir parçası olduğu da vurgulanmaktadır.

1.2.2. Neo Klasik Büyüme Yaklaşımı

Neo Klasik büyüme yaklaşımı ise, yapısalcı yaklaşımın belirtmiş olduğu, sektörlerin ekonominin bileşiminde oluşturduğu uzun vadeli değişimlerin önemine karşı gelmeden, bu değişimlere kısa vadede (ekonomide karşılaştırmalı üstünlüğe dayalı olarak işgücü ve sermayenin etkin dağılımını önererek) nasıl ulaşılması gerektiğine odaklanır (Haverkamp & Clara, 2019, s.3). Geleneksel Neo Klasik Yaklaşım ekonomik büyüme konusunda arzın önemine vurgu yaparken (Solow, 1956, Swan, 1956), Kuznest 1973 de ekonomik büyüme için üretkenlikte ve yaşam standartlarında sürdürülebilir iyileştirmelere odaklanılması gerektiğini vurgulamıştır. Fakat ekonomik büyüme ile ekonominin yapısında meydana gelen değişimler arasındaki ilişki veya ülkelerin gelişmişlik düzeyleri arasındaki yakınsama dikkate alınmamıştır (Mironov & Konovalova, 2019).

Neo Klasik büyüme modelinin literatüre olan ilk katkıları Solow (1956) ve Swan'da (1956) yer almaktadır. Sürdürülebilir büyümenin, yatırım ve tasarruf teşvikleri ile ilişkili olduğunu belirten model, Solow – Swan modeli olarak da adlandırılmaktadır. Solow modeli ölçeğe göre sabit getiriye varsayarken, ekonomide herhangi bir dönemde, çıktıyı üretmek üzere birleşmiş olan 4 değişken üzerine yoğunlaşmaktadır. Bu değişkenler; (Y) hasıla, (K) sermaye, (L) emek ve (A) bilgi ya da emeğin etkinliğidir. (t) ise zamanı göstermektedir (Romer, 2006, ss.9).

$$Y(t) = F[K(t), A(t), L(t)] \quad (1)$$

Solow modeli neredeyse bütün büyüme modellerinin çıkış noktasıdır. Solow modelinin ilk sonucu fiziksel sermaye birikiminin, kişi başına hasıladaki meydana gelen zaman içerisindeki çok büyük artışı ve kişi başına hasıladaki coğrafi farklılıkları hesaba katmamasıdır. Neo klasik büyüme yaklaşımının ana sonucu ise fiyatların bozulması sebebiyle, üretim faktörlerinin verimsiz sektörlere dağılması ve hem kısa hem de uzun vade de refahın azalmasıdır. Sonuç olarak Neo Klasik Büyüme Yaklaşımı'nın politika önerileri, kısa vadeli verimliliğin artırılmasını, vergiler, ticari kısıtlamalar ve döviz kuru hareketlerinin neden olduğu fiyat çarpıklıklarının giderilmesini amaçlamaktadır.

Temelinde piyasa çarpıklıklarının giderilmesi olan bu yaklaşımın politika önerileri yapısalcı yaklaşımın politika önerileri ile tezatlık oluştursa da sermaye birikimi ve teknolojik ilerleme unsurları ile yapısalcı yaklaşıma katkı sağlamıştır (Khan & Knight, 1981).

1.2.3. Yeni Yapısalcı Düşünce Yaklaşımı

Ekonomik büyümeye yönelik yapısalcı yaklaşımlar, Neo Klasik Büyüme Modeli'nden alınan sermaye birikimi ve teknolojik ilerleme unsurları ile birleşerek daha da gelişmiştir. McMillan & Rodrik (2011) yaptıkları çalışmada yapısal değişim ve işgücü verimliliğindeki büyüme kalıplarını araştırmışlardır. Çalışmada, ekonomi genelindeki işgücü verimliliğini, Neo Klasik Yaklaşım'a benzer olarak sektörlerin kendi içindeki (teknoloji ve sermaye) verimlilik artışı ve sektörler arasında işgücünün yeniden tahsis edilmesi ile ortaya çıkan verimlilik etkisi olarak ayrıştırırlar. Ayrıştırma analizi sonucunda Sahra altı Afrika ve Latin Amerika da yapısal değişimin, işgücü verimliliğini 1990 yılından itibaren engellediği bulgusuna ulaşmışlardır (McMillan & Rodrik, 2011).

Yapısal düşünceye yeni denilebilecek bir diğer katkıyı, Rodrik (2016); ülkeler arasındaki işgücü verimliliğinde yakınsamanın yalnızca imalat sektörü tarafından gerçekleştirilebileceğini belirterek yapmıştır. İmalat sektörünün ekonomik kalkınma açısından önemine vurgu yaparak, düşük gelirli ülkelerde, imalat sektöründeki düşük istihdam payları sebebiyle toplam düzeyde bir yakınsama olmadığını tespit etmiştir.

Yapısalcı yaklaşım; ekonomik büyümenin sürdürülebilir hale gelmesi için, ekonomide büyümeyi yavaşlatacak faktörlerin ortadan kaldırılmasını ve kaynakların sektörlere yeniden dağılımını sağlamak için üretim yapısında bir dönüşüm gerçekleşmesi gerektiğini vurgular (Mironov & Konovalova, 2019, s.2). Yapısalcı yaklaşımın aksine dengeli büyüme teorileri ise çoğunlukla tek bir üretim fonksiyonunu kullanarak ekonomi de kaynakların sektörel dağılımını yan etkiler olarak ele alır ve esas olarak tasarruf ile sermaye birikimi oranındaki artışları vurgular (McMillan & Rodrik, 2011). Ek olarak yapısalcı yaklaşım, modern içsel büyüme teorilerinin, ekonomik faaliyetin özelliklerini bir büyüme faktörü olarak anlaşılır şekilde bir araya getirdiğini belirtmektedir. Bu yeni teoriler, bazı sektörlerin belirli özelliklerini göz ardı etse de teknolojik ilerlemenin ve ekonomik gelişmenin içsel özelliklerini içerir. AR-GE ve beşerî sermayenin yeniden

tahsisi gibi belirli ekonomik faaliyet alanlarının geliştirilmesine de vurgu yapar. Ayrıca çok sektörlü bir ekonomik yapıda uzun vadeli bir süreç için talebin rolünü de vurgular (Ocampo, 2004; Setterfield, 2011; Thirlwall, 2013; Baranzini & Scazzieri, 1990). Dolayısıyla ekonomik faaliyetler toplumun farklı alanlarında görülebilir ve bunlar toplumun sosyal, ekonomik ve politik koşullarına bağlı olarak değişkenlik gösterebilir.

1.2.4. Yapısal Dönüşümün Ekonomik Büyümeye Katkısı

Yapısal dönüşüm, büyüme sürecinin bir özelliği gibi görülse de henüz büyüme sürecinin analizine tamamen entegre edilememiştir. Bu durumun nedenini Pasinetti ve Spaventa (1960); büyüme teorilerinin, büyümeyi açıklarken toplam makro değişkenlere odaklandığını fakat yapısal değişimin itici gücü olan sektörleri analize dahil etmemesine ve tüketimin, teknik ilerlemenin, verimlilik ve yatırımın ekonomik sistemleri açıklamada yetersiz kalmasına bağlamıştır (Pasinetti & Spaventa, 1960).

Yapısal dönüşüm ve ekonomik büyüme arasında doğrudan bir ilişki kurmak; yapısal dönüşümün ekonomik büyümeye mi yoksa ekonomik büyümenin yapısal dönüşüme mi sebep olduğu ya da yapısal dönüşümün ekonomik büyümeye eşlik eden bir süreç mi olduğunun belirlenememesi nedeniyle zordur. Literatür de yapısal dönüşümün ekonomik büyümeye olan katkısını araştıran (McMillan & Rodrik, 2011; Tregenna, 2015; Gabardo, Pereima & Einloft, 2017) çalışmaların yanı sıra, yapısal dönüşümün sektörlerde verimlilik artışına olan etkisini içeren çalışmalar da (Lewis, 1954; Guellec & de la Potterie, 2001) mevcuttur.

Büyüme ve yapısal dönüşüm konusunda yapılan çalışmalarda ilk olarak; ülkelerin büyüme sürecine ilişkin belirleyicilerinin gözlemlenmesi ile kanıtlar sunulmaya çalışıldıysa da gelişmekte olan ülkelere ilişkin sektörel istihdam payı verilerinin eksik olması nedeniyle bu kanıtlar yetersiz kalmıştır. Fakat son dönemlerde gelişmekte olan ülkelere ilişkin, sektörel istihdam payı ve katma değer verilerinin işlenmesi ile sektörlerdeki istihdam paylarının büyümeye olan etkisini araştıran çalışmalar ortaya çıkmaya başlamıştır. Bu veriler ortaya çıkmadan önce mevcut literatür yapısal dönüşümün ekonomik büyümenin vazgeçilmez bir unsuru olduğunu vurgularken, verilerin ortaya çıkması ile istihdam paylarındaki bu değişimler yapısal dönüşüm olarak tanımlanmıştır (Lewis, 1954).

McMillan ve Rodrik (2011) yaptıkları çalışmada; bir ekonomide işgücü verimliliği artışının iki yoldan sağlanabileceğini vurgulamışlardır. İlk olarak; teknolojik değişim veya işletmeler arası yanlış kaynak dağılımının azaltılması yolu ile ve sermaye birikimi ile sektörler içerisinde verimlilik artışı sağlanabilir. İkincisi de işgücünün düşük üretkenliğe sahip sektörlerden, yüksek üretkenliğe sahip sektörlere geçmesi ile ekonomi genelindeki işgücü üretkenliği artabilir. Bu ayrıştırmayı aşağıda ifade edilen denklem ile göstermişlerdir;

$$\Delta Y_t = \sum_{i=n} \theta_{i,t-k} \Delta \gamma_{i,t} + \sum_{i=n} \Delta \gamma_{i,t} \Delta \theta_{i,t} \quad (2)$$

Burada Y_t ekonomik büyümeyi ve $\gamma_{i,t}$ ise sektörel olarak emek verimliliği düzeyini ifade etmektedir. $\theta_{i,t}$ ise, i sektöründeki istihdam payını ifade etmektedir. Δ ifadesi ise t-k ile t arasındaki üretkenlik ya da istihdam paylarındaki değişimi göstermektedir. Denkleme eşitlikten sonraki ilk toplam ifadesi, sektörler içerisindeki verimlilik artışının ağırlıklı toplamıdır ve bu ağırlıklar sektörlerdeki istihdam paylarıdır. Bu durum verimlilik artışında “iç bileşen” olarak tanımlanmaktadır. İkinci toplam ifadesi ise farklı sektörlerde emeğin yeniden tahsisinin üretkenliğe olan etkisini göstermektedir. Bu ikinci terim “yapısal değişim” olarak tanımlanmaktadır. İstihdam payındaki değişimler, verimlilik seviyeleri ile pozitif korelasyon gösterdiğinde, bu terim pozitif olacak ve yapısal değişim ekonomi genelinde verimliliği artıracaktır (McMillan & Rodrik, 2011, s.13).

2 numaralı denklemde gösterilen ayrıştırma işlemi, ekonomide işgücü verimliliğinde ($\gamma_{i,t}$) farklılıklar olması durumunda, imalat gibi sektörlerin verimlilik performansı analizinde yanıltıcı durumları açıklığa kavuşturmaktadır. Özellikle sektörün birinde meydana gelen yüksek verimlilik artışı, o sektördeki istihdam payının artması yerine azalması durumunda belirsiz sonuçlar doğurabilir. İşgücünün yüksek verimliliğe sahip faaliyetlerden düşük verimliliğe sahip faaliyetlere yönlendirilmesi durumunda ekonomik büyüme durgunlaşacak hatta negatife dönecektir (McMillan & Rodrik, 2011, ss.13).

Yapısalcı yaklaşım, ülkelerin düşük gelir seviyesine sahip olmasını ekonomilerin temelinde yatan yapısal özelliklere bağlamaktadır. Örneğin, üretim ve istihdamın sektörel bileşiminde, verimlilik seviyesi düşük olan geleneksel tarım sektörü yoğunluğu ile, önemli oranda sermaye ve ileri teknolojiye dayanan çok daha modern bir imalat sektörünün yoğunluğu arasında farklılıklar bulunmaktadır. Yapısalcı düşünce yaklaşımı

temelde Lewis'in (1954) iki sektörlü ekonomi modeline dayanmaktadır (Haverkamp & Clara, 2019, ss.3).

1.2.4.1. Lewis'in İki Sektörlü Ekonomi Modeli

Verimlilik ve büyüme konusunda yapılan çalışmalarda, verimlilik kavramı kullanılan girdinin çıktıya oranı olarak açıklanırken, verimliliğin ne şekilde ölçülmesi hakkında ortak bir görüş yoktur. Verimliliğin ölçülmesi için, üretimdeki girdilerin etkinliğinin ölçülmesi gerektiğini öneren çalışmaların yanında teknolojik değişimi ölçmenin gerektiğini de vurgulayan çalışmalar mevcuttur (Guellec & de Potterie, 2001, ss.1255). Verimlilik ölçümü konusundaki yaklaşım genellikle, verimlilik artışının çıktı miktarındaki artışlar ile ilişkilendirilmesidir. Fakat ekonomide verimlilik seviyesi hem sektörler arasında hem de aynı sektör içindeki firmalar arasında heterojen bir yapıdadır. Bu durum büyümenin temel bileşenlerinden biri olan yapısal dönüşümü ortaya çıkarmaktadır. Yapısal dönüşüm teorisi, sektörler arasındaki verimlilik seviyesi değişimlerinin ekonomide kaynak dağılımını yönlendiren bir gösterge olduğunu varsaymaktadır (Guellec & de Potterie, 2001).

Lewis (1954) tarafından temeli atılan ikili ekonomi modeli, geleneksel (tarım) sektör ile modern (imalat, hizmet) sektör arasındaki verimlilik farkından kaynaklı emek transferinin önemine dayanmaktadır. Modelde sınırsız bir işgücü arzı varsayımı yapılarak, emeğin, verimliliğin düşük olduğu geleneksel sektörlerden, verimliliğin daha yüksek olduğu modern sektörlerle aktarıldığı ve bu durumda genel üretkenlik artışına olumlu yönde katkı sağladığı vurgulanmaktadır. Tarım sektöründe fazla bulunan işgücü nedeniyle, tarımda emeğin marjinal ürünü (MPL_a) sıfıra yaklaştığı için emeğin ortalama değerini kazanır. İmalat sektöründe ücretlerin sabit olduğunu varsayarsak, asgari ücreti (w) belirleyen kalıcı düşük bir tarımsal verimlilik, pozitif ücret farkı oluşturacak ve işgücünün sektörler arasında yeniden tahsis edilmesinde teşvik edici bir rol oynayacaktır. Bu durumda işgücünün tarım sektöründen, imalat sektörüne kaymasına sebep olacaktır. İmalat sektöründe yaşanan yüksek verimlilik, ilave istihdam ile daha çok artacak aynı zaman da tarımdaki verimliliği de artıracaktır. Çünkü ortalama emek ürünü, emeğin azalan payı ile artmaktadır (Lewis, 1954, ss.406);

$$\frac{\partial(TP)}{\partial l} = f'(TP) = \lim_{l \rightarrow \infty} MPL_a, \quad f' > 0 \quad (3)$$

Denklemden TP, toplam verimlilik, f' ise emeğe göre birinci türevidir. İşgücünün yeniden tahsisi süreci $w=0$ olana kadar devam eder.

Modelde sektörler arasında oluşacak ücret farkının hangi durumdan kaynaklandığının belirtilmemesi, ücret farkının aniden ortadan kalkacak şekilde ($w=0$) bir varsayım yapılması ve imalat sektöründeki yüksek ücret düzeyinin emeğin yeniden tahsis edilmesinde tek başına yeterli bir koşul olarak gösterilmesi eleştirilen durumlar arasında yer almaktadır (Nuhu, 2017, ss.7). Bu eleştirilere ek olarak McMillan ve Rodrik (2011), yapısal değişikliklerin teşvik edilmesi gerektiğini belirterek, üretkenliği artırma sürecini, bir sektördeki verimlilik artışı sürecinden ayırır. Yani verimlilik; sermaye birikimi, teknolojik değişim veya yanlış tahsisin azaltılması yoluyla ekonomik sektörlerde büyüyebilir veya alternatif olarak emek; düşük verimli sektörlerden yüksek verimli sektörlerle geçerek bir bütün olarak ekonominin verimliliğini artırabilir.

1.2.4.2. Diğer Modeller

Lewis'in iki sektörlü ekonomi modeline yönelik eleştiriler olsa da literatür bu model için yapısal değişime ilişkin daha sonra yapılan çalışmalar içerisinde önde gelen teorik temeli sağladığı konusunda görüş birliği içerisindedir (Haverkamp & Clara, 2019, ss.3).

Sonraki yapılan çalışmalar içerisinde, 20. Yüzyıldaki sanayileşmenin, 19. Yüzyıldaki sanayileşmeden farklı olduğunu açıklayan Chenery'nin (1960) çalışması gösterilebilir. Çalışmasında üretimdeki artışa, imalat sektöründeki çıktı artışının sebep olduğunu vurgulayan Chenery bu durumun tüm ülkeler için geçerli olmadığını belirtmektedir. Büyüme sürecinin önemli bir anahtarı olan doğal kaynakların ülkeler arasında farklı dağılım göstermesi nedeniyle büyüme modellerinin ülkeden ülkeye değişiklik gösterdiğini savunmaktadır. Dolayısıyla tarımsal üretimde karşılaştırmalı üstünlüğe sahip olan bir ekonomi de imalat sektöründeki üretim payı artırılmadan da (yurt içindeki arz açığını kapatabilmek için ülke içerisindeki imalat üretimine göre nispeten daha ucuz mamul mallar ithal edilerek) büyümenin sağlanabileceği vurgulanmaktadır (Chenery, 1960, ss.651).

Banerjee ve Newman (1998), sanayileşen bir ekonomide, farklı kurumsal düzenlemeler arasındaki etkileşimleri incelemişlerdir. Verimliliği ve bilgi asimetrisi yüksek bir sektör ile verimliliği ve bilgi asimetrisi düşük bir sektör arasında maliyetlerden dolayı kredilendirme işlemlerinde fark olabileceğini belirtmişlerdir. Geleneksel olarak ifade edilen sektörlerde kredilendirme işlemlerinin kolaylıkla yapıldığını, modern sektörlerde ise kredi kısıtlamalarının fazla olduğunu belirterek kredi kısıtlamalarının sektörler arasındaki işgücü dağılımını etkileyebileceğini vurgulamışlardır.

1.2.5. Erken Sanayisizleşme

Literatürde yapısal değişimin özel bir durumu olarak ortaya çıkan diğer bir yaklaşım erken sanayisizleşmedir (Palma, 2014; Rodrik, 2016). Ülkelerin, sanayileşme ve gelir seviyeleri arasındaki “ters u” şeklindeki ilişkiyle bağlantılı olan sanayisizleşme, yapısal değişim yaklaşımına uygun olarak daha yüksek sanayi üretimi, daha yüksek gelir seviyesi ve istihdam düzeyi arasında pozitif bir korelasyon ilişkisinin olduğunu vurgulamaktadır. Bu korelasyon ilişkisi, işçilerin imalat sektöründen hizmet sektörüne veya imalat dışındaki faaliyetlere geçmesi durumunda negatif olmaktadır (Rowthorn & Coutts, 2004).

İlk olarak Dasgupta ve Singh (2007) tarafından kullanılan “erken sanayisizleşme” kavramı; gelişmiş ülkelerin, yüksek gelir seviyelerinde yaşamış olduğu imalat sanayi payındaki azalmayı, gelişmekte olan ülkelerin daha düşük gelir seviyelerinde yaşadığını tarif etmek için kullanılmıştır. Sanayisizleşme kavramının açıklanmasında imalat sanayi payının üzerinde durulmasında aşağıdaki unsurlar etkili olmaktadır (Szirmai, 2012);

- İmalat sektöründeki verimliliğin, tarım sektöründen daha fazla olması,
- İmalat sektöründen hizmet sektörüne olan kaynak aktarımının, emek yoğun hizmet sektörünün verimlilik olasılığının imalat sektöründen daha düşük olması (Baumol Yasası) nedeniyle, verimlilik ve kişi başına düşen büyümede yavaşlamaya yol açması,
- İmalat sektörünün tarım sektörüne göre daha sermaye yoğun bir sektör olmasından dolayı, imalat sektörü payındaki artışın toplam büyümeye daha fazla katkı sağlaması,
- İmalat sektörünün, tarım ve hizmet sektörüne göre ölçek ekonomileri için özel fırsatlar sunması,

- İmalat sektöründe yaşanan teknolojik gelişmelerin diğer sektörlere yayılması ile teknolojik ilerleme için özel fırsatların ortaya çıkması,
- İmalat sektöründe tarım ve madencilik sektörlerine göre bağlantı ve yayılma etkisinin fazla olması,
- Kişi başına düşen gelir artışı ile, tarıma yapılan harcamaların payı azalacak, mamul mallara yapılan harcamaların payı artacaktır (Engel Yasası). Bu durumdan dolayı tarım alanında uzmanlaşan ülkelerin mamul mallar için küresel pazarın genişlemesinden faydalanamaması.

Tregenna (2009), sanayisizleşme kavramını tek bir boyut üzerinden tanımlamak yerine hem imalat sektörünün toplam istihdam içerisindeki payında hem de imalat üretiminin toplam üretim içerisindeki payında sürekli bir düşüşün olduğu durum olarak tanımlanması gerektiğini önermiştir.

Yapılan çalışmalarda Rodrik (2016), Dasgupta ve Singh (2007), gelişmekte olan ülkelerde sanayisizleşme olgusunu incelemiş ve imalat sektörünün istihdam payında bir düşüş yaşandığı sonucuna ulaşarak bu durumu erken sanayisizleşme olarak tanımlamışlardır. Yazarlar imalat sanayisi istihdamındaki düşüşün verimlilik artışından veya teknolojik ilerlemeden kaynaklanmadığını savunmuşlardır. Rodrik (2016), gelişmekte olan ülkelerin imalat sektörlerini henüz tam anlamıyla geliştiremediklerini ve dış ticaretin yerel üretimin yerini aldığını açıklamaktadır.

Dış ticaret haricinde bilgi iletişim teknolojileri gibi devrim niteliğindeki gelişmeler de hizmet sektörünün (telekomünikasyon, ticari hizmetler ve finans) gelişmekte olan ülkelerde yeni veya ek bir ekonomik büyüme motoru olarak imalatın yerini almasına sebep olabilir (Dasgupta & Singh, 2007, ss.435). Gelişmekte olan ülkelerde eğitim seviyesi düşük insanlar arasında işsizlik oranının yüksek olması, erken sanayisizleşme sürecinin sonucu olarak ortaya çıkmaktadır (Rowthorn & Wells, 1987). Bu durumu hizmet sektörünün gelişmekte olan ülkelerde iş arayanları hemen özümseyememesi ve hizmet sektöründeki düşük üretkenlik artışı da olumsuz etkilemektedir. Sonuç olarak vasıflı ve vasıfsız işçiler arasındaki ayrım artmakta, vasıflı işçilerin yüksek maaşlar la iş bulma ihtimalinin yüksek olması, vasıfsız işçilerin de istihdam edilmemesi durumu ortaya çıkmaktadır (Iversen & Cusack, 2000).

1.3. Yapısal Dönüşüm Dinamikleri: Teknoloji, Verimlilik ve Beşerî Sermaye

Ekonomik büyüme veya kalkınma sürecinde hâkim olan genel anlayış yapısal değişimin olması gerektiğidir. Yapısal dönüşümün hızı ve tabiatı başarılı ülkeleri başarısız ülkelere ayıran unsurlardan biri olarak belirtilmektedir. Emek faktörünün sektörler arasında yeniden dağılımı şeklinde dar anlamda açıklanan yapısal değişim; Kuznets'in (1966) çalışması ile daha da öne çıkmış, emek ve diğer üretim faktörlerinin geleneksel ekonomik faaliyetlerden, modern ekonomik faaliyetlere kayması sonucunda üretim ve gelir artışına sebep olacağı şeklinde açıklanmıştır (McMillan & Rodrik, 2011, ss.10).

Yapısal değişimin en iyi tanımlarından birisi, emek ve sermayenin tarım sektöründen imalat sektörüne daha sonra da hizmet sektörüne kaymasıdır. Bu tanım 2. Dünya savaşıdan sonra ABD, Avrupa ve Japonya için farklı büyüme modellerinin açıklanmasında da etkili olmuştur (Maddison, 1987; Jorgenson & Timmer, 2011). Diğer farklı bir tanım da düşük gelirli ülkelerde tarım sektöründe emek üretkenliğinin ve büyüme hızının diğer sektörlerden düşük olması nedeniyle, üretim faktörlerinin yüksek verimli üretkenliği olan sektörler kayması şeklindedir (Maddison, 1987; Jorgenson & Timmer, 2011).

Yapılan tanımlardan anlaşılacağı üzere üretkenlik artışı, sektörler arasında belirgin şekilde farklılık göstermektedir. Ülkelerin sahip olduğu esnek üretim yapıları, gelişen ve değişen teknolojik ilerlemelerden fayda sağlayacak şekilde kaynakların hızla yeniden dağıtılmasına izin vererek, verimliliğin artırılmasında önemli bir unsurdur (Fagerberg, 2000, ss.394). Verimlilik ve ülkelerin ekonomik yapıları arasındaki ilişki literatür de oldukça fazla çalışılan konulardan olmuştur. Teknolojik olarak uzmanlaşmış ülkeler de yüksek verimlilik söz konusu iken, teknolojik olarak az uzmanlaşmış ülkelerde düşük verimlilik söz konusudur (Fagerberg, 2000, ss.393).

Ülkelerdeki teknolojik değişim, firmalar düzeyinde gerçekleşerek, sektörlerin üretkenlik artışlarını etkiler. Ek olarak uluslararası ticaret yapısındaki ve ülkelerin iç talep yapısındaki değişiklikler, emek ve sermayenin firmalar, sektörler ve ülkeler arasında sürekli değişkenlik gösterdiği yapısal dönüşüm sürecini de yönlendirir (Kuznets, 1966; Chenery vd., 1986; Harberger, 1998; Hsieh & Klenow, 2009).

Gelişmiş ülkelerden gelişmekte olan ülkelere teknoloji transferiyle ilgili teknolojik yakalama süreci ve yapısal değişim, ülkenin özümseme kapasitesini artıran daha yüksek bir beşerî sermaye düzeyine sahip olduğunda (ekonomik büyüme açısından) geliştirilebilir. Sonuç olarak ülkelerin teknolojik olarak uzmanlaşması beşerî sermayenin de ekonomik büyüme üzerindeki etkisini artıracaktır (Silva & Teixeira, 2008).

Teknolojik uzmanlaşma; beşerî sermaye üzerinde beceri ve bilgi edinmeyi artıracak, beceri ve bilgi düzeyindeki artış ise tüketimi ertelerek sermaye oluşumu sağlayacaktır. Beşerî sermaye teknolojik ilerlemeyi ve yeniliği artıran, yeni ürünlerin oluşumu ile üretkenliğe katkı sağlayan araştırma geliştirme faaliyetlerinin itici gücü de olmuştur (Uğur & Atılğan, 2023). Ülkelerin iş gücündeki eğitim düzeyi ne kadar yüksek ise, ekonomik büyümeye araştırma geliştirme faaliyetlerinin de yapacağı katkı büyük olacaktır. Bu katkılar dolayısıyla beşerî sermaye fiziksel sermayeye daha fazla katkı yapılmasını sağlayacaktır. Beşerî sermayenin, kişi başına düşen GSYH düzeyindeki büyümeyi belirlemedeki rolü yoğun araştırılan konulardan olmuştur.

Büyüme konusundaki geniş literatür de uzun vadeli büyümeye ve beşerî sermayenin kalitesindeki değişimleri ölçmeye vurgu yapılırken, yeni büyüme teorileri, beşerî sermayeye etki eden faktörlere odaklanmış ve bu faktörleri ekonomik büyümenin belirleyicileri arasında göstermiştir (Wilson & Briscoe, 2004).

Beşerî sermayenin gelişiminden elde edilen dışsal faydalar ve bilginin üreticilere yayılması, azalan getiri eğilimlerini dengeledikleri için bu sürecin bir parçası haline gelmiştir (Wilson & Briscoe, 2004).

Son olarak beşerî sermaye ekonominin başarısını, kurumlarla olan karşılıklı ilişkiler aracılığıyla dolaylı yoldan etkiler. Beşerî sermayenin birikimi, siyasi istikrarın artmasına, şiddetin azalmasına ve verimli politikaların uygulanması yolu ile ekonomik büyümeyi teşvik etmektedir. Bu doğrultuda beşerî sermaye, eğitim boyutu açısından, işçilerdeki üretkenliği teşvik etmenin yanı sıra, çevre koşulları ve sağlık düzeyini de iyileştirme eğiliminde olduğunu göstermektedir. Bu sebeple eğitime yapılan yatırımlar yani beşerî sermayedeki artış, sosyal fayda üreten bir yayılım etkisi oluştururken aynı zaman da bireysel getiriler üzerinde bir etkide oluşturmaktadır (Lipset, 1960; Glaeser vd., 2004).

1.4. Sanayisizleşme ve Ekonomik Büyüme

Bir ülkenin sanayileşme sürecini, verimliliğe dayalı politikalar ile gerçekleştirmesi, klasik modeller tarafından; o ülkenin gelişmekte olan bir ülke olarak kalması veya gelişmiş ülke konumuna geçiş yapmasının en önemli belirleyicisi olarak tanımlanmıştır. Verimliliğe dayalı sanayileşme aşamasının önemli olduğunu ve ülkelerin bu durumdan faydalanması gerektiğini Acs ve Naude (2013) de vurgulamaktadır. Clark (1957) göre imalat sanayisindeki geniş ölçekli üretim sonucunda meydana gelen verimlilik artışları diğer sektörlerden daha fazla gözlemlenmekte ve ülke ekonomilerinin rekabet avantajını artırmaktadır.

Kaldor (1966) da aynı şekilde imalat sanayisinde yükselen girişimci faaliyetlerin kazanımlarına dikkat çekmiş ve bu durumun diğer sektörlerle kıyasla daha fazla getiri sağladığını belirtmiştir. İmalat sektöründe faaliyet ve üretim artışı, endüstriyel uzmanlaşmaya sebep olarak verimlilik artışı sağlamaktadır. Çünkü imalat sektörünün hammadde ve beşerî sermaye talebindeki artış sonucunda, işgücü tasarrufu sağlayacak teknolojiler ve tedarik stratejileri aranacak bu da istihdam azalmasına ve yüksek kalitede üretime imkân sağlayacaktır. Sonuç olarak yüksek getiri, yüksek üretkenlik, yüksek yatırım imkânı oluşacaktır. Kaldor uzmanlaşmanın yalnızca imalat sektöründe oluşacağını ve bir ekonominin imalat sektörü sayesinde inovasyon odaklı seviyeye hızlı geçeceğini savunur (Kollmeyer, 2009).

Sanayileşmenin ekonomik büyümeye neden olup olmadığı uzun yıllardır araştırılan konulardan olmuştur. Bu araştırmalar içerisinde gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde imalat sektörü istihdam payında ve imalat sektörü katma değer payında meydana gelen azalışlar sanayisizleşme olarak tanımlanmış ve hizmet sektöründe yaşanan istihdam artışı ile faaliyet artışları sonucunda ülkelerin büyüme sürecine ilişkin tartışmalar tekrar başlamıştır (Dasgupta & Singh 2007). Ekonomik büyüme ve sanayileşme arasındaki ilişkiyi açıklamaya çalışan literatür de Kaldor'un, imalat sektörünü büyümenin motoru olduğuna dair çalışması yaygın bir şekilde referans kaynağı olarak kullanılmıştır. Kaldor (1966; 1967), çalışmalarında imalat sektörünü tarım veya hizmet gibi diğer sektörlerle kıyasla, büyümenin motoru olarak açıklamasını, artan getirilere, ölçek ekonomilerine ve imalat sektörünün diğer sektörler ile olan bağlantılarına bağlamaktadır. Netice olarak üretim, ekonomik büyümeye katkı sağlayan motor vazifesi görmektedir.

Nitekim Kaldor'un (1966) ve (1967) de belirtmiş olduğu bu tezlerine bazı gelişmekte olan ÷lkelerde ortaya çıkan uzun vadeli yapısal eğilimlerin uymadığı anlaşılmıştır. Bu eğilimler (Dasgupta & Singh, 2007, ss.435);

- Bugünün gelişmiş ÷lkelerine kıyasla bazı gelişmekte olan ÷lkelerin sanayileşme dönemlerinde sanayisizleşmenin (imalat sektöründeki istihdam payında düşüş) daha düşük kişi başına gelir düzeyinde başlaması,
- Yavaş ve hızlı büyüme gösteren ÷lkelerde imalat sektörünün istihdam payındaki azalışına rağmen büyümenin devam etmesi,
- Hizmet sektörünün üretimdeki payının son yıllarda imalat sektöründen daha hızlı ve uzun vadeli bir oranla büyümesi (örneğin Hindistan) sonucunda imalat sektörünün geçmişte olduğu gibi istikrarlı bir büyüme motoru olmayabileceği durumudur.

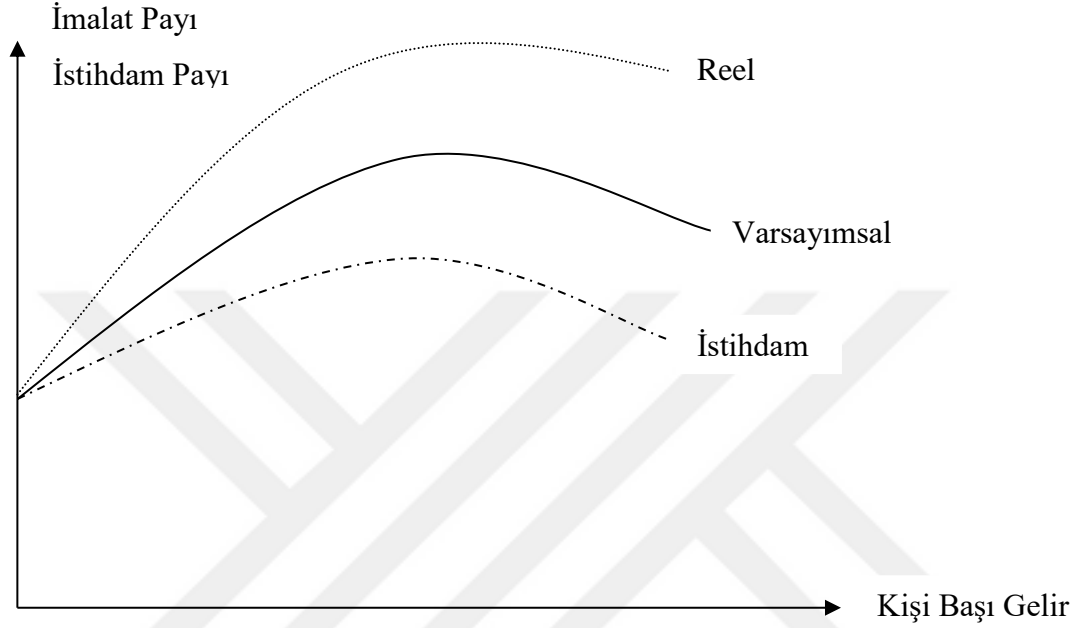
Burada bahsedilen gelişmekte olan ÷lkelerdeki yapısal eğilimlerin bu ÷lkelerde uzun vadeli bir sanayileşme için olumlu mu yoksa olumsuz bir durum mu olarak değerlendirilmesi önemli bir belirsizliktir.

Clark (1957), yapısal dönüşüm açıklamasında, ÷lkelerin imalat sanayisindeki çıktı miktarında meydana gelen değişimleri açıklamak için talebin gelir esnekliğine vurgu yaparak, yoksul ÷lkelerde mamul mallara olan talep esnekliğinin düşük, zengin ÷lkelerde ise yüksek olduğunu açıklamıştır. Bu durumun imalat sektörünün üretimdeki payı ve istihdam payının neden önce yükselip sonra düştüğünü açıkladığını belirten Rowthorn ve Ramaswamy (1997), tamamen talebe dayalı bir sanayisizleşme açıklamasının da eksik olduğunu vurgulamışlardır. Çünkü imalat sektöründeki işgücü verimliliği diğer sektörlere kıyasla daha hızlı büyüme gösterir ve ekonomi geliştikçe mamul malların nispi fiyatlarında düşüş meydana gelir. Mamul mallardaki bu fiyat düşüşü diğer mallara (daha düşük üretkenlik artışı olan mallar) nispeten ikame edilmesini sağlar. Bu durum teorik açıdan verimlilik artışının imalat istihdamı üzerindeki etkisinin belirsiz olduğunu göstermektedir (Clark, 1957; Rowthorn & Ramaswamy, 1997).

Üretimdeki verimlilik artışı, ekonominin geri kalanından yeterince fazlaysa, genel emek düzeyi sabit kalsa bile endüstriyel emeğin payı azalacaktır. Bu nedenle, sanayisizleşme, esas olarak, endüstriyel üretimde daha az endüstriyel işçiye ihtiyaç duyulması gerçeğinden kaynaklanmaktadır. (Brady D., Denniston R. 2006). Aşağıda yer alan şekilde

imalat sektöründe meydana gelen hızlı üretkenlik artışının ve işgücü tasarrufu etkisinin, talep yaratan düşük fiyat etkisinden daha etkili olduğunu dolayısıyla net etkinin bu sektörde istihdam payını azalttığı gösterilmektedir.

Şekil 1.1. Üretim Payının Dönüşümü.

Kaynak: Rowthorn & Ramaswamy (1999, ss.21)

Şekil 1.1 de üretimin payının dönüşümü yani kişi başına düşen gelir arttıkça imalat sektöründe meydana gelen değişim gösterilmektedir. Basitleştirmek için, imalat sektörünün reel çıktı payı ve imalat sektörü istihdam payı başlangıçta eşit olarak gösterilmiştir. Varsayımsal olarak tanımlanan eğri; üretkenlikte meydana gelen artışın ve fiyatların zaman içerisinde sektörler arasında aynı olması durumunda bu payların hareketini göstermektedir. Burada imalatın çıktı payı ve imalatın istihdam payları eşit kalacak fakat bunların gelişimi imalat sanayi talebinin gelir esnekliği tarafından belirlenecektir. Ekonomik büyümenin başlangıcında mamul ürünlere yönelik talebin gelir esnekliği birden büyük olduğu için, varsayım eğrisi yukarı doğru eğimlidir. Ekonomik büyümenin ilerleyen aşamalarında talebin gelir esnekliği birin altına düştüğünde varsayım eğrisi aşağı doğru eğimli olacaktır. Pratikte reel çıktı ve istihdam eğrileri bu varsayım eğrisini izlemez (Rowthorn & Ramasway, 1997).

İmalat sektöründe meydana gelecek olan verimlilik artışı, mamul mallarda fiyatların düşmesine ve talebin canlanmasına neden olacaktır. Bu durum imalat sektörünün reel çıktıdaki payının artmasına ve şekilde reel çıktı olarak gösterilen eğrinin yolunu izlemesine neden olur. Verimlilik artışı aynı zaman da üretimde birim başına gereken emek miktarının düşmesine neden olacak ve imalatın istihdam payı varsayım eğrisinin oldukça altında çok daha düşük bir yol izleyecektir. Bu durum şekilde istihdam olarak tanımlanan eğri ile gösterilmiştir.

Sanayileşmenin, literatür de ülkelerin büyüme sürecinde yaşadığı önemli bir aşama olduğu konusunda fikir birliği bulunurken sanayisizleşme hakkında aynı durum geçerli değildir. Sanayisizleşme kavramı ise ilk olarak gelişmiş ülkeler de yapılan çalışmalar ile ortaya çıkmıştır. Singh (1977)'in, sanayileşmeyi verimli bir imalat sektörü olarak tanımlayan ve imalat sektöründeki verimlilik artışının ihracatı artıracakını böylece ekonomilerin rekabet avantajı kazanacağını vurgulayan çalışması bu alanda önemli bir katkı sağlamıştır.

Sanayisizleşme kavramı literatürde farklı yazarlarca farklı anlamlarla açıklanmıştır (Cairncross, 1982, s. 6). Sanayisizleşmenin algılanışı araştırılan döneme ülkenin kalkınmışlık seviyesine göre değişkenlik göstermektedir (Doğruel & Doğruel, 2019, s. 211). Bu durum son dönemlerde yapılan çalışmalara rağmen de geçerliliğini korumaktadır. Sanayisizleşme terimi yeni bir kavram olmadığı gibi ilk kullanımı 1977 yılında Singh'in (1977), İngiltere'nin 1970 yılından itibaren imalat sanayisindeki üretim azalışına vurgu yapması ile karşımıza çıkmaktadır (Singh, 1977, s. 134).

1.4.1. Dünya da Sanayisizleşme Eğilimleri

Dünyada özellikle ABD ve Avrupa başta olmak üzere 1970 yılından sonra gelişmiş ülkelerde, imalat sanayinin toplam istihdam içerisindeki payında ve imalat sanayi katma değer payında azalma olduğundan sanayisizleşme eğilimi artmaya başlamıştır. Ancak bu ülkelerde kişi başına düşen gelir seviyesinin artmaya devam etmesi nedeniyle imalat sanayi payı ve imalat sanayi istihdam payındaki azalma sorun olarak belirtilmemiştir. Bahsedilen dinamiklerdeki azalmaya istinaden gelir seviyesinin artması Rowthorn ve Wells (1987) tarafından “pozitif sanayisizleşme” olarak tanımlanırken, ülkelerin

gelişmişlik seviyesi ne olursa olsun kişi başına düşen gelirden azalma olması “negatif sanayisizleşme” olarak tanımlanmıştır. (Rowthorn & Wells, 1987, s. 5).

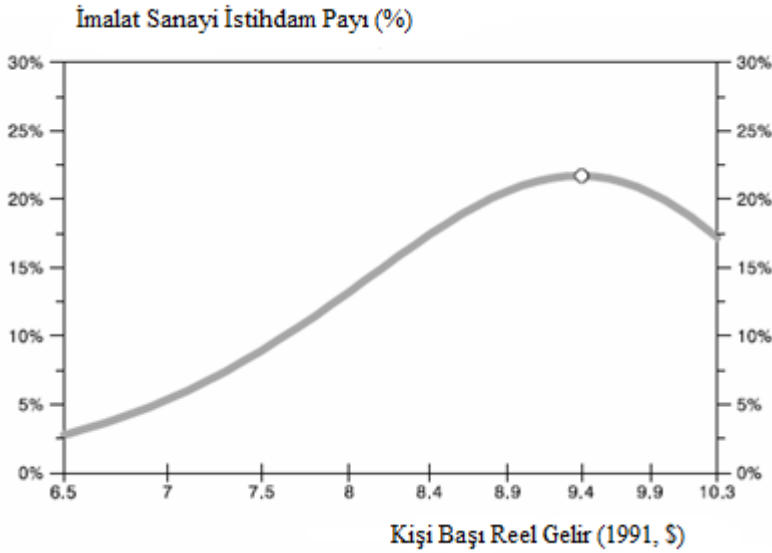
Pozitif sanayisizleşme, gelişmiş ülkeler için imalat sektöründe artan teknolojik verimlilik sonucunda daha az sayıda vasıflı işçinin istihdam edilmesi ve emek faktörünün hizmet sektörüne kayması ile yeni fırsatların oluşması sonucunda başarılı bir sanayisizleşme süreci olarak açıklanmıştır. Negatif sanayisizleşme ise gelişmekte olan ülkeler için, imalat sektörü katma değer payındaki azalma ve imalat sektörü istihdam payında azalmaya, kişi başına gelirin azalmasının eşlik etmesi sonucunda başarısız bir sanayisizleşme süreci olarak açıklanmıştır (Rowthorn & Wells, 1987, s. 5).

Rowthorn ve Wells’ in (1987) yapmış olduğu, ülkelere dair pozitif sanayisizleşme açıklaması, Kaldor’un (1966) ülkelere ilişkin erken olgunluk açıklaması ile örtüşmektedir. Kaldor 1966 da imalat sektörünü büyümenin motoru olarak tanımlarken, ülkelerin olgunlaşmamış bir yapıdan olgun bir yapıya geçişini, üretim faktörlerinin tarım sektöründen sanayi sektörüne geçiş yapması şeklinde açıklamıştır. İngiltere gibi gelişmiş olan diğer ülkelerin de hızlı bir sanayileşme süreci yaşaması, imalat sanayinde istihdam oranlarını artırmayı zorlaştırdığını belirtmiştir. Ayrıca Kaldor olgun ekonomileri, kişi başı düşen reel gelirin ekonomideki farklı sektörlerde aynı seviyede olması şeklinde vurgulamıştır (Kaldor, 1966). Fakat Rowthorn ve Wells için olgun ekonomi dengeli bir üretken yapıdan daha ziyade, hizmet sektöründeki çıktının, sanayi sektöründeki çıktıyı geçmesi şeklindedir. Günümüzde ise olgunlaşmış ülkeleri, üretim faktörlerinin tarım sektöründen sanayi sektörüne geçiş yapması değil, üretim faktörlerinin sanayi sektöründen yüksek verimli faaliyetlere geçiş yapması şeklinde açıklayabiliriz.

Gelişmiş ülkelerin bir özelliği olarak açıklanan olumlu sanayisizleşme, imalat sanayi üretiminin düşen bir payı olarak tanımlanırken ekonomik kalkınma için zararlı bir durum olmadığı vurgulanıyordu. Rowthorn bu durumu açıklamak için imalat sanayi istihdamının toplam istihdam içerisindeki payı ile kişi başı gelir arasında ters U şeklinde bir ilişki olduğunu belirlemiştir. Kişi başına düşen gelir de artış oldukça imalat sanayi istihdam payında da artış olmaktadır. Ters U (tepe noktası) dönüm noktasından sonra kişi başı gelir artmaya devam ederken, imalat sanayisinin istihdam payı azalmaya başlamaktadır. Rowthorn bu dönüm noktasını (kişi başına düşen gelir seviyesi) 12.000\$ olarak belirlemiştir. İmalat sektörü istihdam payında meydana gelen azalışın, üçüncül sektör

olarak ifade edilen hizmet sektöründeki istihdam artışından dolayı işsizliği artırmadığı varsayılmıştır. Sonuç olarak, gelişmiş ülkelerde kişi başı gelir artmaya devam ederken imalat sanayi istihdamı olumsuz bir durum olarak endişe oluşturmamıştır (Palma, 2014, Rowthorn, 1994).

Şekil 1.2. Kişi Başı Milli Gelir ve İmalat Sanayi İstihdam Payı İlişkisi.

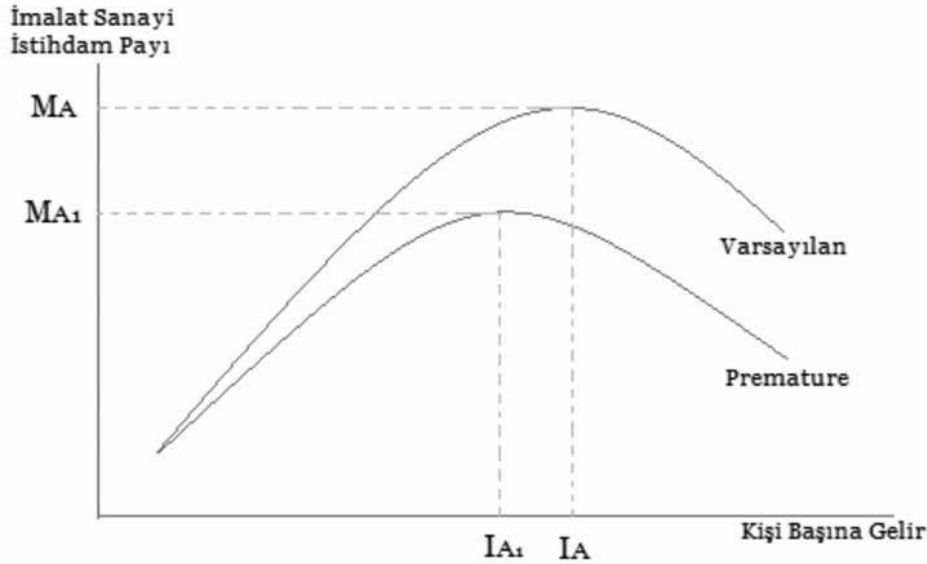
Kaynak: Rowthorn, 1990 'dan aktaran Palma, 2014, ss.10

Rowthorn'un hipotezini, Palma, 105 ülke için imalat sanayi istihdam payı ve kişi başı düşen gelir arasındaki ilişkiyi beş kesit regresyon modeli ile test etmiştir. Her regresyon on yıl (1960, 1970, 1980, 1990 ve 2000) içermekte olup ulaştığı sonuçlar ters U ilişkisinin her dönem gerçekleştiğini aynı zamanda dönüm noktasının nasıl düştüğünü de göstermektedir. İmalat sektörü istihdam payındaki azalmanın, kişi başına gelirin daha düşük olduğu ülkelerde gerçekleşmeye başlaması, erken sanayisizleşme kavramını ortaya çıkarmıştır (Dasgupta & Singh, 2007, ss.436)

Erken sanayisizleşmenin, geç veya olgun sanayisizleşmeden farklı nedenleri bulunmaktadır. Ülke ekonomilerinde uygulanan politikalar bu muhtemel nedenlerde önemli bir unsurdur. Ekonomide uygulanan politikalar sektörler içinde etkili olduğu kadar sektörler arası da farklı etki yapmaktadır. Sonuçta bazı sektörler dezavantajlı bazı sektörler de avantajlı duruma gelmektedir. Makroekonomik politikalar finansal ve reel sektör üzerinde de farklı etkiler oluşturmaktadır. Örneğin, yüksek faiz oranları finans sektörüne katkı sunarken, borçlanma maliyetlerinde artışa sebep olarak üretken

yatırımları engeller ve imalat sektörüne zarar verebilir. Aşırı yüksek döviz kuru ise üretilen ve üretilemeyen mallar üzerine olumsuz etki oluşturacak ihracatı baskılayacaktır (Tregenna, 2015, ss.32).

Şekil 1.3. Varsayılan sanayisizleşme ve prematüre (erken) sanayisizleşme.

Kaynak: Xiuying Du, Zixiong Xie,2019, ss.391

Şekil 1.4 de gösterildiği gibi, gelişmiş ülkeler varsayılan yani olgun sanayisizleşmeyi yüksek kişi başı gelir seviyesinden itibaren yaşamaya başlarken, gelişmekte olan veya az gelişmiş ülkeler prematüre (erken) sanayisizleşmeyi düşük kişi başı gelir seviyesinden itibaren yaşamaya başlamaktadır.

1.4.1.1. Gelişmiş Ülkelerde Olgun Sanayisizleşme

Sanayileşme ve ekonomik büyüme arasında bulunan ilişki kalkınma ve büyüme konuları hakkında yapılan çalışmaların temelini oluşturmuştur. Sanayi devriminden sonra ekonomik kalkınma, imalat sektörünün büyümesi ile ilişkilendirilmiştir. Gelişmiş olarak tanımlanan ülkelerin çoğunluğu büyük imalat sektörlerine ve yüksek imalat sektörü istihdamına sahip ülkelerdir. Ancak son yarım yüzyılda bu ülkelerde imalat sektörü istihdamında ve imalat sektörü katma değer payında azalma (sanayisizleşme) gerçekleşmiştir. Gelişmiş ülkelere endüstriyel tesislerin

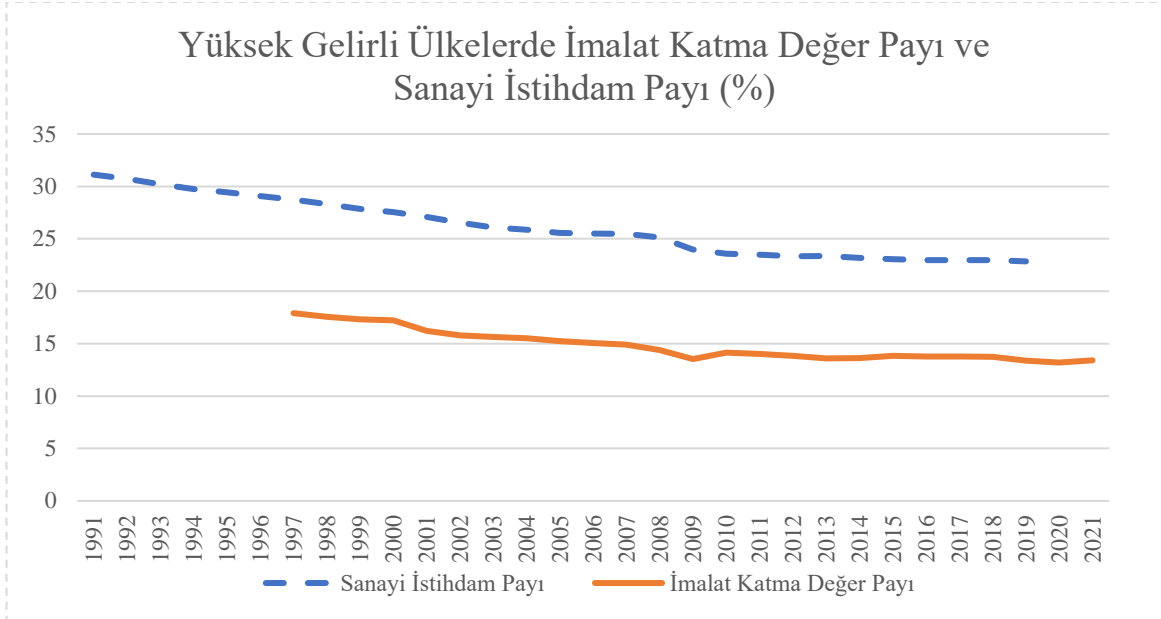
taşınması gelişmiş ülkelerde sanayisizleşmeyi tetikleyen bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır (Arajuo vd. 2021).

Gelişmiş ülkelerde imalat sektörünün ekonomideki payının azalması, kalkınma sürecinin doğal bir sonucu olabileceği gibi finansal ve reel piyasaların küreselleşmesi ile de ilişkili olduğu belirtilmektedir. Gelişmekte olan ülkelerdeki düşük ücret seviyesi, yüksek döviz kuru oranları ve yüksek emek üretkenliği, gelişmiş ülkelerde bulunan imalat sanayisinin gelişmekte olan ülkelere geçiş yapmasına sebep olmuştur. Bu durum üretimin küresel ve bölgesel coğrafyasında değişime yol açmış ve gerçekleşen uluslararası ticaret, Amerika Birleşik Devletleri, Avrupa ve hatta Japonya gibi gelişmiş ülkelerdeki üretken yapıyı önemli ölçüde etkilemiştir (Pisano & Shih, 2009).

Palma (2005) de, gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde imalat sektöründeki istihdamın nispi ve mutlak payın azalması ile hizmet sektörünün emeğin yoğunlaştığı ana sektör haline gelmesinin sanayisizleşme olarak bilindiğini vurgulamıştır.

Aşağıda yer alan Grafikte 1.1’de dünya bankası veri tabanının da gelişmiş olarak tanımlanan yüksek gelirli ülkelere ait, 1991 yılından 2021 yılına kadar olan sanayi sektörünün toplam istihdam içerisindeki payı ve imalat sanayi katma değer payı (%) gösterilmiştir. Yüksek gelirli ülkelerde sanayi sektörünün istihdam payı 1991 yılında %30 seviyesinin üzerinde iken, 2021 yılında %25 düzeyinin altına gerilemiştir. İmalat katma değeri ise 1991 yılından, 2021 yılına kadar %15 seviyesinin altına düşmüştür. Gelişmiş veya yüksek gelirli ülkelerde meydana gelen bu durum yüksek kişi başı gelir seviyelerinde gerçekleştiği için olumsuz bir durum olarak görülmemiş ve “olgun sanayisizleşme” olarak tanımlanmıştır (Rowthorn & Ramasway, 1997; Palma, 2005; Tregenna, 2015).

Grafik 1.1. Yüksek Gelirli Ülkelerde İmalat Katma Değeri ve Sanayi İstihdam Payı.

Kaynak: Dünya Bankası Verileri Kullanılarak Hazırlanmıştır.

Gelişmiş ülkelerde imalat sektörü istihdam payındaki azalma devam ederken, hizmet sektörünün sanayileşme sonrası büyümesi de sürmektedir. Ekonomik gelişim aşamalarına göre bu durum normal olarak kabul edilmektedir. Hizmet sektöründe talebin gelir esnekliği, mamul mallara olan talebin gelir esnekliğini aşacağından dolayı hizmet sektörünün GSYH içerisindeki payı artacak ve sanayinin GSYH içerisindeki payı düşecektir. Bu durumun (sanayisizleşmenin) 1980 yılından itibaren gelişmiş ekonomilerde özellikle Avrupa bölgesinde kendiliğinden gerçekleşmeyeceği, makroekonomik istikrarsızlıkların, düzensiz bir gelir dağılımının, bozuk bir finansal ve kurumsal dönüşümden de kaynaklanabileceği Palma (2005), Palley (2015) ve UNCTAD (2016) tarafından vurgulanırken aynı durumların erken sanayisizleşme yaşayan gelişmekte olan ülkeler içinde geçerli olabileceği belirtilmiştir.

1.4.1.2. Gelişmekte Olan Ülkelerde Erken Sanayisizleşme

Gelişmekte olan ülkelerde talebin bileşimindeki ve emek üretkenliğindeki kombinasyon gelişmiş ülkelere farklılık göstermektedir. Gelişmekte olan ülkeler uluslararası ticarete açıldıklarında, imalat sektöründe karşılaştırmalı üstünlüğe sahip olmayanlar ithal ikame sürecini tersine çevirerek net ithalatçı olurlar. Ayrıca gelişmekte olan ülkeler, gelişmiş ülkelerdeki imalat fiyatlarında meydana gelen nispi düşüş karşısında henüz teknolojik

ilerlemelerini tamamlayamamışken zor durumda kalacak ve gelişmiş ülkelerin yaşamış olduğu sanayisizleşmeyi ithal edecektir (Rodrik, 2016). Başka bir ifadeyle gelişmekte olan ülkelerde sanayisizleşmenin yoğunlaşması, yetersiz politikalar ve olumsuz bir yapısal değişim sonucunda gerçekleşecektir (Araujo, vd., 2021).

Özellikle yüksek faiz oranları, aşırı değerlenmiş döviz kurları ve yanlış makroekonomik politikalar ekonomi üzerinde olumsuz etkilere sahip olacak böylece sanayisizleşme yoğunluğu artacaktır.

Gelişmiş, yüksek gelirli ülkelerin yaşamış olduğu sanayisizleşme sürecini, gelişmekte olan ülkelerde farklı şekillerde yaşamaktadır. Gelişmekte olan ülkeler, orta gelir tuzağı, Hollanda hastalığı, dış tasarruflara dayalı büyüme gibi durumlar ile karşı karşıya kalarak farklı sorunlar yaşamaktadır. Örneğin, gelişmekte olan ülkelerde, dış tasarruflara dayalı büyüme stratejisinin, Hollanda Hastalığı ile birleşmesi sonucunda, reel döviz kurunun aşırı değerlenmesi sorunu ortaya çıkar. Bu olumsuz durumun oluşmaması için imalat sektörünün teşvik edilmesi, sermaye birikiminin hızlanması ve modern üretim tekniklerinin kullanılması gerekir (Oreiro, Silva & Fernandez, 2020, ss.27). Bu gereklilik için temelde teorik önermeler aşağıdaki ilkelere açıklanmıştır;

- Ekonomik büyüme süreci, makine ve teçhizatlardaki teknolojik ilerlemeden kaynaklanan emek verimliliğindeki artış ve emeğin işçi başına katma değeri düşük sektörlerden, katma değeri yüksek sektörlerle geçiş yaptığı yapısal bir değişim süreci ile bağlantılıdır.
- Hicks'in; "Üretimdeki büyüme oranının belirleyicisi talepteki büyümedir." görüşü, Kaldor'un görüşlerinin desteğini oluşturmaktadır. Ancak bu durum para birimi uluslararası rezerv para birimi olmayan ülkelerde ihracata dayalı olursa sürdürülebilir olabilir. Devlet harcamaları gibi otonom yerel bir talep büyümenin er ya da geç ödemeler dengesindeki bir krizle kesintiye uğrayacağı anlamına gelir.
- Sermaye birikimi, iş gücü ve emek üretkenliği, otonom talebe uyum sağlayacağı için uzun vadeli büyüme arz yönlü belirlenemez. Ayrıca dış ticarete gelir esnekliğinin sabit olmaması ve dış ticaretin ekonomide üretken yapının gelişimine uyum sağlaması ödemeler dengesinde sorun oluşturmayacaktır.
- Gelişmekte olan ülkelerde dış tasarruflara dayalı büyüme stratejisinin benimsenmesi reel döviz kurunun aşırı değerlenmesinde diğer önemli bir kaynaktır. Dış tasarruflara

dayalı büyüme, yurt içi faiz oranlarının, ülke risk primi ile uluslararası faiz oranlarının toplamından daha yüksek bir seviyede belirlenmesi ile mümkündür. Bu fark, yabancı sermaye girişlerini artıracak, ödemeler dengesi sermaye hesabında fazlaya ve cari işlemler dengesi düzeyinde reel döviz kurunun değer kazanmasına neden olacaktır.

Bu ilkelerden yola çıkarak yapısalcı yaklaşım, orta gelir tuzağına bir açıklama olarak da değerlendirilebilir. Hızlı büyüme gösteren ve hızlı şekilde orta gelir düzeyine ulaşan fakat gelişmiş ülkelere daha fazla yakınsayamayan ülkeler bu duruma örnek verilebilir (Glawe & Wagner, 2016).

Erken sanayisizleşmenin gelişmekte olan ülkeler için ifade edilmesinde ise dünya ekonomisi üzerinde gözlemlenen şu faktörler etkili olmuştur (UNCTAD, 2006);

- a) Gelişmekte olan ülkelerin çoğunda, uzmanlaşma ve farklılaştırma girişimlerinin başarısız olması nedeniyle imalat sektörünün Gayri Safi Yurt İçi Hasıla (GSYH) içerisindeki payının zamanından önce küçülmeye başlaması.
- b) Küresel talepteki yavaş büyüme hızı sebebiyle, gelişmekte olan ülkelerin ihracata dayalı büyüme stratejilerinin daha fazla kısıtlama ile karşılaşabileceği algısı.
- c) Birçok gelişmekte olan ülkenin hem ticari hem de mali olarak dış şoklara karşı savunmasız kalması
- d) 2007 sonrası yaşanan küresel kriz nedeniyle gelişmiş ülkelerin sanayisizleşmesinin endişe kaynağı olması.

1.4.2. Küreselleşme ve Sanayisizleşme İlişkisi

Sanayisizleşmenin, dünya da özellikle de gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde kapsamlı ve doğru şekilde incelenebilmesi için, küreselleşme ile olan ilişkisine de bakılmalıdır. Küreselleşme, sadece ekonomik değil kültürel, siyasal, sosyal yönleri olan ve 1990 yılından itibaren yaygın olarak kullanılan bir kavramdır (Seyidoğlu, 2017, ss.235). Dünya da son kırk yılda yaşanan gelişmelere bakıldığında bir yanda güçlü sanayileşme atılımları yaşayan ülkeler olurken, diğer tarafta da bu durumun bir yansıması olarak görebileceğimiz gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde sanayisizleşme sürecinin başladığını görüyoruz (Doğruel & Doğruel, 2019, s. 210). Sanayisizleşme ve küreselleşme arasındaki ilişkiye dair yapılan çalışmalarda genel olarak iki farklı durumun

ortaya çıktığı görülmektedir. Birincisi, 1990 öncesi dönemde meydana gelen sanayisizleşmenin daha çok ülkelerin iç üretim faktörlerine bağlı olarak ortaya çıktığı durum, ikincisi ise 1990 sonrası dönemde sanayisizleşmenin küreselleşmenin bir sonucu olarak ortaya çıkmış olduğu durumdur.

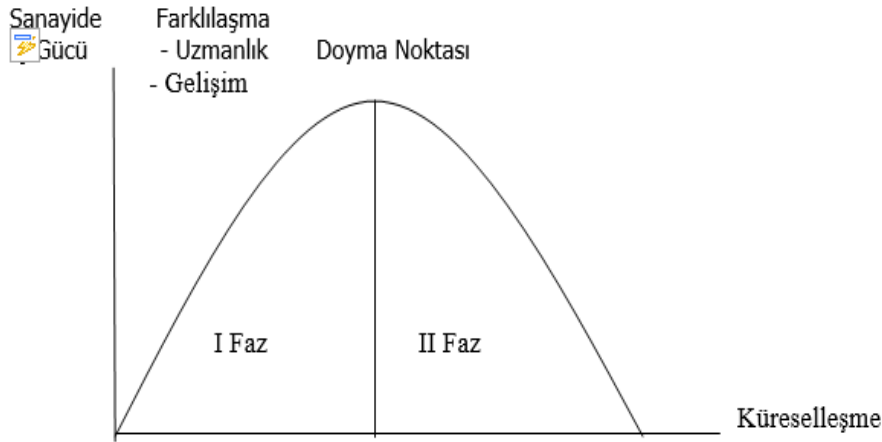
Sanayisizleşme süreci araştırılan dönem ve incelenen ülkeye göre farklılık gösterebilmektedir. 1970 ve 1990 yılları arasında, sanayisizleşmenin ortaya çıkışı ülkelerin iç faktörlerine bağlanırken, gelişmiş ülkelerin gelirlerinde sanayinin payının azalması, yapısal dönüşüm ve sektörel kayma şeklinde açıklanmıştır (Doğruel & Doğruel, 2019 ss.214). Dolayısıyla gelişmiş ülkelerde sanayinin payındaki azalma olumlu bir gelişme olarak algılanmıştır. Bu iddiayı destekleyen çalışma, Rowthorn ve Ramaswamy'in (1997), 1970 sonrası dönemi kapsayan 25 yıllık süre için gelişmiş ülkeler üzerine yaptıkları çalışmadır. Yazarlar çalışmada gelişmiş ülkelerdeki imalat sanayi istihdam payındaki düşüşe vurgu yapılarak sanayisizleşmenin negatif bir durum olmadığını belirtmişlerdir. Sanayisizleşmenin ortaya çıkmasında ülkelerin iç faktörlerinin daha çok etkili olduğunu vurgularken, küreselleşmenin etkisinin daha az olduğunu söylemişlerdir. 1990 öncesi dönemde küreselleşmenin de sanayisizleşme üzerinde etkili olduğunu vurgulayan karşıt bir çalışma da Bluestone ve Harrison'un (1982), sanayisizleşme olgusunu, sanayi sektöründen yatırımların çekilmesi olarak açıkladıkları ve artan küreselleşmenin yerel üretim kaybına neden olduğunu savundukları çalışmadır.

1990 sonrası dönemde ise gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde sanayisizleşmenin ortaya çıkışı küreselleşmenin derinleşmesine bağlanmaktadır. Wood (1994), yaptığı çalışmada, gelişmekte olan ülkelerle yapılan ticaret sonucunda artan ulaşım ve iş birliği ile üretimin gelişmekte olan ülkelere kaydığını, bu durumunda vasıfsız işgücü talebinde artışa sebep olduğunu, gelişmekte olan ülkelerin vasıfsız işgücünü rekabet avantajına çevirdiğini belirtmiştir. Sanayisizleşme olgusunu küreselleşmenin artışına bağlayan diğer bir çalışma Alderson (1999) dur. Çalışmada gelişmiş ülkelerin yapmış olduğu sanayi ürünleri ihracatının, gelişmiş ülkelerin dışa dönük doğrudan yabancı sermaye yatırımlarının ve gelişmekte olan ülkelere sanayi ürünleri ithalatının, gelişmiş ülkelerin sanayisizleşmesinde etkili olduğunu savunmuştur (Alderson, 1999).

Küreselleşme ve sanayisizleşme arasındaki bağlantıya ilişkin diğer düşüncelere bakıldığında; ilk olarak, gelişmiş ülkelerin, gelişmekte olan ülkelere yaptığı ithalatın

ve yatırımların, gelişmiş ülkeler arasında gerçekleştirilen yatırımlar ve ticarete göre daha az olması nedeniyle küreselleşmenin uluslararası alanda ticareti bütün olarak temsil edemediği düşüncesidir. İkinci düşünce ise, küreselleşme ve sanayisizleşme arasındaki ilişki vurgulanırken, ekonomik büyümenin genellikle ihmal edilmesidir. Dolayısıyla ekonomik büyümeyi analiz etmeden, küreselleşme ve sanayisizleşme arasındaki ilişkinin doğrusal mı nedensel mi olduğu konusu net değildir. Bu eleştiriler Rowthorn'un modelinin temelini oluşturmaktadır. Modelde sanayisizleşme olgusu, sanayi sektörü istihdam payı ile kişi başına düşen gelir arasında ters U şeklinde ilişkiyle açıklanırken, küreselleşme sürecinde gelişmiş ülkeler için sanayisizleşmenin olumsuz bir durum olmadığı, endüstriyel dinamiklerin doğal bir sonucu olduğu öne sürülmektedir. (Rowthorn & Ramaswamy 1997, Rowthorn & Coutts, 2013). Küreselleşme ve sanayi sektörü işgücü istihdam payı arasındaki eğrisel ters u şeklindeki ilişki aşağıda şekil 4 de gösterilmektedir.

Şekil 1.4. Küreselleşme ve Sanayi İstihdamı Arasındaki İlişki.

Kaynak: Brady & Denniston, (2006, ss. 301)

Başlangıçta küreselleşme ve sanayi sektörü istihdam payı Faz I kısmında gösterildiği gibi artacaktır. Ekonominin düşük üretkenlik kapasitesine sahip seviyelerinde yaşanan küreselleşme süreci, imalat sanayisinde farklılaşmayı teşvik edecek ve uzmanlaşma seviyesini artıracaktır. Sonuç olarak Faz II kısmında gösterildiği gibi artan küreselleşme doyma noktasından itibaren artan farklılaşma ve uzmanlaşma ile sanayi sektörü istihdamında bir düşüşe yol açarken küreselleşmenin artışı da devam edecektir.

Dolayısıyla, uzmanlaşma ve farklılaşma ile artan üretkenlik sanayisizleşmeye katkıda bulunurken küreselleşme de önemli bir rol oynamaktadır (Brady & Denniston, 2006). Küreselleşme sürecinde açık ekonomilerde, teknolojik ilerleme ve yapısal dönüşüm doğrudan üretimde uzmanlaşma ve farklılaşma ile mümkündür. Ülkeler arasında farklı uzmanlaşma yapılarının olması ekonomik geri kalmışlığın açıklanmasında merkezi bir öneme sahiptir. Literatürde yapılan bazı çalışmalar (Gala, 2006; Cimoli, vd., 2013) reel döviz kurunun rekabet edebilir bir seviyede olmasının, ekonomilerin uzmanlık alanlarını ve teknolojik seviyelerini yeniden tanımlamalarına ve üretim yapılarını dengelemelerine yardımcı olabileceğini göstermiştir. Sanayisizleşme kavramı farklı yazarlar tarafından farklı olarak incelenirse de genellikle sanayide istihdam payı, imalat sanayi katma değer payı, sanayi malları ihracatı ve sermaye stoğunun azalması sonucunda hizmet sektörünün büyümesi şeklinde açıklanmıştır. Sanayisizleşmenin ortaya çıkışı incelendiğinde ise, küreselleşme ve sanayisizleşme arasında Rowthorn modeli ile açıklanan güçlü bir bağlantı olduğu gözlemlenmiştir.

İKİNCİ BÖLÜM

1980 SONRASI TÜRKİYE'DE YAPISAL DÖNÜŞÜM VE SANAYİSİZLEŞME

Ekonomik büyüme ve sanayileşme arasındaki ilişkinin analizi kalkınma çalışmalarının temelini oluştururken, Avrupa da meydana gelen Sanayi Devriminden sonra ekonomik kalkınma, imalat sektörü ile sürekli ilişkilendirilmiştir (Pamuk, 2019). Bu ilişkilendirme neticesinde ülkeler arasında gelişmişlik farklarının olduğu görülmüştür. 19 yüzyılda sanayileşmeye başlayan (“gelişmiş” veya “kalkınmış” olarak tanımlanan), büyük sanayi sektörleri sayesinde imalatta yüksek istihdam payına sahip endüstriyel güç merkezleri olarak öne çıkan ülkeler ile sanayileşmeye daha geç başlayan bugünün gelişmekte olan ülkeleri arasındaki fark giderek büyümüştür (Pamuk, 2019, ss.2-23).

Gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler arasındaki farkın belirginleşmesiyle birlikte, 1970 ve 1980'lerden sonra dünyanın hemen her bölgesinde imalat sanayi katma değer payı ve imalat sanayi istihdamının toplam istihdam içerisindeki payının azalması ile bu ülkelerde bir sanayisizleşme süreci başlamıştır (Rodrik, 2016). Özellikle Avrupa ve ABD'de hem imalat sanayi katma değer payında hem de imalat sanayinin toplam istihdam içindeki oranında azalma olmuş böylece sanayisizleşmede artış yaşanmıştır. Fakat gelişmiş olan bu ülkelerde kişi başına düşen gelir düzeyi artmaya devam ettiği için yaşanan sanayisizleşme bir sorun olarak algılanmamıştır (Baumol, 1962; Rowthorn & Ramaswamy, 1997; Dasgupta & Singh, 2007; Tregenna, 2009; Rodrik, 2016).

Bahsedilen sanayisizleşme süreci sadece gelişmiş ülkelerde gözlemlenen bir durum olmayıp, aynı zaman da özellikle sanayileşme politikalarının başarılı şekilde uygulanamadığı gelişmekte olan ülkelerde de ortaya çıkmış ve bu durum erken sanayisizleşme olarak adlandırılmıştır (Rodrik, 2016). Gelişmekte olan ülkelerde düşük

kişi başı gelir seviyesinde yaşanan erken sanayisizleşme sürecinin sebebini, Timmer ve De Vries (2009) çalışmalarında özellikle gelişmekte olan ülkelerde yaşanan hızlı büyüme artışlarına ve imalat sektöründeki verimlilikten ziyade hizmet sektöründeki verimlilik artışına bağlamışlardır.

Ekonomik büyüme hakkında genellikle iki duruma vurgu yapılmıştır. Bunlardan ilki; yatırımlar ve teknolojik gelişmede meydana gelen artış sonucunda, kişi başı fiziki sermayenin artması ikincisi ise; beşerî sermaye seviyesindeki artış sonucunda verimlilikte meydana gelen artıştır. Son dönemlerde ise bunlara ek olarak ekonominin içinde yer aldığı toplumsal ve siyasal ortama dikkat çekilerek kurumların öneminde ortaya çıkan artışa (Koçak, 2018) ve ülkelerin geçireceği yapısal dönüşüme vurgu yapılmaktadır (Pamuk, 2019, ss.5).

Bu bölümün amacı sanayisizleşmenin karmaşık dinamiklerini Türkiye bağlamında incelemektir. Sanayisizleşme her ülkede aynı şekilde ortaya çıkan bir olgu olmadığı gibi, belirtileri, etkenleri ve sonuçları da ülkeden ülkeye farklılık gösterebilir. Türkiye’de sanayileşme ve sanayisizleşmeye genel bir bakış sağlamak, Türkiye’de sanayisizleşmenin kalıplarını analiz etmek ve ülkenin endüstriyel dönüşümünü şekillendirmede etkili olan değişkenlerin rolünü araştırmak bölümün amaçları arasındadır. Bu amaçlardan hareketle çalışmanın ikinci bölümü aşağıdaki gibi düzenlenmiştir:

İlk olarak Türkiye’de yapısal dönüşüm süreci tartışılmıştır. İkinci olarak, yapısal dönüşüm sürecinde Türkiye’de sanayisizleşme veya erken sanayisizleşmenin göstergeleri seçilmiş ülkelerle karşılaştırmalı olarak detaylandırılmıştır. Üçüncü olarak yapısal dönüşüm ve sanayisizleşme sürecine ilişkin stilize gerçekler anlatılmıştır.

2.1. Türkiye’de Yapısal Dönüşüm Süreci

Türkiye Cumhuriyeti’nde 1980 yılından önce, 1956 – 1958 yılları arası dönem ve İkinci Dünya Savaşı dönemi (1938 – 1946) ayrı değerlendirildiği zaman ciddi bir enflasyonist baskı yaşanmamış ve fiyat istikrarı korunmuştur (Pamuk, 2019). Fakat 1970 yılından itibaren azalan rezervler, artan cari işlem açıkları ve dış borç yükü ile başlayan ve 1975’ten sonra hızlanan enflasyon, 1980’li yıllara gelindiğinde üç haneli rakamlara ulaşmıştır. 1977 – 1978 yıllarından itibaren yaşanan yüksek enflasyon ile ağır bir

ekonomik bunalım etkisini göstermiştir. Yaşanan yüksek oranlı ve ısrarlı enflasyon, kısa süreli uygulanan politikalar ile üstesinden gelinemeyen yapısal sorunları ön plana çıkarmıştır (Doğruel & Doğruel, 2018, ss. 181). Bu yapısal sorunlar; enflasyonist baskıların artması, işsizliğin yükselmesi, artan döviz darboğazı nedeniyle ödemeler bilançosunda yaşanan sorunlar, beşerî sermayenin gelişme hızı ve eksik kapasite kullanımı ile üretimde azalmanın ortaya çıkması şeklinde açıklanabilir (Şahin, 2009, ss.184). Türk Sanayici ve İş Adamları Derneği (TUSİAD) 1986 'da yayımladığı rapora göre Türkiye'deki enflasyonun ve yaşanan bunalımın nedenlerini (TUSİAD 2006'dan aktaran Şahin, 2009);

- a) Yapısal nedenler
- b) Yüksek oranlı büyüme politikasının takip edilmesi ve kamu kesimi açıklarının yarattığı sorunlar olarak sıralamıştır.

Türkiye ekonomisini yapısal olarak açıklamak ve anlamak için iki özelliği vurgulamak gerekir. Birincisi, Türkiye'nin nüfusedir. Ülke ekonomilerinin performansı ile nüfusu arasında doğrudan bir ilişki kurulamasa da iç pazarın nihai belirleyici unsuru nüfustur (Kar & Tatlısöz, 2008, ss.6). Nüfus, ülkelerin iç pazarları ile doğrudan ilişkili ve doğru orantılıdır. İç pazarların sahip olduğu hacim ise ülke firmalarına (başta imalat sanayi olmak üzere dış ticarete konu olan sektörlerde) uluslararası piyasalarda maliyet ve rekabet avantajı sağlamaktadır (Kar & Tatlısöz, 2008). İkinci özellik ise ülkenin sahip olduğu doğal kaynak hazinesidir. Ülkelerin doğal kaynak zengini veya fakiri olması, büyüme ile verimlilik düzeyleri arasında ilişki kurulamayacağını göstermektedir (Akat & Gürsel, 2023, ss.3). Ancak doğal kaynak ihracatı ülkelerin sanayileşme sürecinde ilk aşama için finansman sağlaması bakımından öneme sahiptir (Akat & Gürsel, 2023, ss.21). Bu iki ana özelliğin yanında ekonomide yapısal durumu anlamak ve açıklamak için zamanı da dönemlere ayırmak gerekir.

Kurulduğu dönemden itibaren ortalama yıllık %4,5 reel büyüme yaşayan Türkiye ekonomisini, 1924 ten itibaren üç ana döneme ayırıyoruz. İlk dönem yıllık ortalama %4,6 büyüme oranı ile İkinci Dünya Savaşı öncesi ve sonrası olan 1924 – 1960 yılları arası dönemdir. İkinci dönem yıllık ortalama %5,2 ortalama reel büyümeye sahip yurt içi pazarın korunmaya çalışıldığı ithal ikameci kalkınma politikalarının uygulandığı 1961 – 1979 arası dönemdir. Üçüncü dönem ise yıllık ortalama %2,8 reel büyüme görülen 1980

sonrası yılları kapsayan dışa açılma ve yapısal uyum politikalarının uygulanmaya başladığı dönemdir (Kolsuz & Yeldan, 2014, ss.51). Türkiye'nin yapısal değişim geçirdiği dönemler Tablo 2.1'de gösterilmiştir;

Tablo 2.1. Türkiye'de Büyümenin Yapısal Değişim Geçirdiği Dönemler.

	Yıl Aralıkları	Alt Dönemler	Dönemler	Yıllık Ortalama Reel Büyüme
1	1924 – 1938	Kuruluş ve İlk Sanayileşme Yılları	2. Dünya Savaşı Öncesi ve Sonrası Dönem	%4,6
2	1939 – 1946	İkinci Dünya Savaşı Yılları		
3	1947 – 1960	Savaş Sonrası ve Liberal Gelişmeler		
4	1961 – 1977	Planlı Dönem	İthal İkameci Dönem	%5,2
5	1978 – 1980	Kriz		
6	1981 – 1999	Dışa Açılma	1980 Sonrası Dışa Açılım ve Yapısal Uyum Dönemi	%2,8
7	2000 – 2007	Kriz ve Sonrası İç Talep Genişlemesi		
8	2008 -2020	Finans Krizi ve Daralma		

Kaynak: Doğruel, F. Ve Doğruel S. (2018, ss. 178)

Tabloda ayrıca 1980 sonrası dönem kendi içinde üç alt döneme ayrılmaktadır. 1981 – 1999 yılları arası dışa açılma dönemi, 2000 – 2007 yılları arası yaşanan kriz ve sonrasında iç talep genişlemesi, son alt dönem ise 2008 finans krizi ve küresel daralma dönemidir.

Türkiye'nin yapısal dönüşüm ve büyüme sürecinde, reel büyüme de 1980 sonrası dönem için bir azalma olduğu görülmektedir. Yapısal dönüşüm yaşanan dönemlerin daha iyi anlaşılabilmesi için Türkiye'de nüfusun sektörel dağılımı ve ulusal gelirin sektörel yapısına detaylı bakılmalıdır. Buradan hareketle ilk olarak Türkiye'de kentleşme süreci anlatılmış ve arkasından büyüme ile sektörel yapı açıklanmıştır.

2.1.1. Kentleşme ve Tarım Dışı Ekonomiye Geçiş

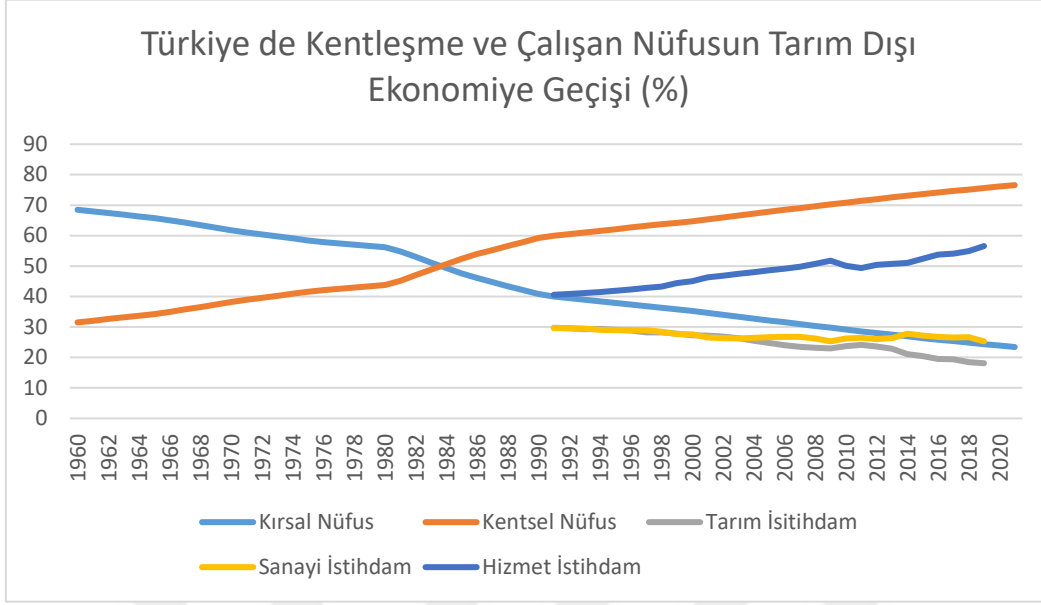
Türkiye ekonomisindeki yapısal dönüşümün en belirgin özelliği, istihdam yapısındaki değişimlerde görülmektedir. Türkiye geliştikçe kırsal alandan kentsel alanlara istikrarlı bir emek transferinin olduğu Grafik 2.1'de gösterilmiştir. Tarımla uğraşan kesimin yüzdesi önemli ölçüde düşerken tarımın halen %20 pay ile baskın bir sektör olduğu da anlaşılmaktadır.

Tarımdan, tarım dışı kesime geçen her kişi kent ekonomisinde daha verimli ve yüksek gelir sağlayan işlerde çalışacağı için ülke ekonomisinde ortalama verimliliğe ve gelir artışına katkıda bulunacağından nüfusun kırlardan kentlere geçişi ekonomik büyüme açısından önem taşır (Kuznets, 1966). Kuznets'in bu vurgusuna ek olarak, Turok ve McGranahan (2013) verimlilik ve gelir artışına olan katkıdan hareketle kentleşme ve ekonomik büyüme arasında doğrudan bir ilişki olmasa da kentleşmenin büyümeyi teşvik etme potansiyelinin, altyapının ve kurumların elverişli olmasına bağlı olduğunu belirtmiştir (Turok & McGranahan, 2013, ss.465). Kırsal bölgelerden kentlere olan hareketliliğin önündeki engellerin kaldırılması, destekleyici politikalar ve altyapı yatırımları ile kentleşmenin faydası daha da artırılacak bu durumda büyümeye olumlu yönde yansiyacaktır (Pamuk, 2019, ss. 73). Nitekim Türkiye ekonomisinde İkinci Dünya Savaşından sonra meydana gelen iktisadi büyümenin yaklaşık üçte bir payının; emeğin, verimliliği düşük olan tarım sektöründen verimliliği yüksek olan kent ekonomisine geçişinden kaynaklandığı hesaplanmıştır (Pamuk, 2019). Kırsaldan kentlere olan göç dalgasının olumsuz bir etkisini ise Dayıoğlu ve Kırdar 2010 yılında yayımladıkları raporda belirtmişlerdir. Raporda kadınların Türkiye’de işgücüne katılım oranı araştırılmış ve kırsal alanlardan kentsel alanlara olan göçün, nüfusun vasıfsız alanlara yönelmesi nedeniyle kadınların iş gücüne katılım oranındaki düşüşün en önemli nedeni olduğunu belirtmişlerdir (Dayıoğlu & Kırdar, 2010. s.2). Aynı şekilde Aytekin ve Özşahin (2020) Türkiye ekonomisinde sektörel yapıda meydana gelen dönüşümün kadın istihdamına etkisini araştırmış ve 2000 yılından sonra hizmet sektöründe kadın istihdamının hızlı bir şekilde artmasına rağmen, işgücü piyasasında nitelikli iyileşmenin yetersiz kaldığını vurgulamışlardır (Aytekin & Özşahin, 2020).

Türkiye’nin işsizlik ve işgücü yapısı bakımından Latin Amerika ülkelerine benzerlik gösterdiğini belirten Doğruel ve Özerkek (2011), çalışmalarında Türkiye’de düşük vasıflı işgücünün çoğunlukta olduğunu ve vasıfsız işsizliğin yüksek olduğunu vurgulamışlardır (Doğruel & Özerkek, 2011).

Türkiye’de İkinci Dünya Savaşından sonra başlayan kentleşme dalgası, 1960 yılında %30 seviyesinde iken 1990 yılında %60 ve 2020 yılında %80 seviyesine ulaşmıştır. Grafik 2.1’de görüleceği gibi tarımın toplam istihdam içerisindeki payı kentleşmenin artışı ile birlikte 1990 – 2020 yılları arasında hızla düşerek %30’lar dan %20 seviyesine gelmiştir.

Grafik 2.1. Türkiye’de Nüfusun Sektörel Dağılımı.

Kaynak: Dünya Bankası Verileri Kullanılarak Hazırlanmıştır.

Kente göç eden nüfusun çoğunluğu 1990 yılından itibaren hizmet sektöründe yoğunlaşmaktadır. Sanayi sektörü ise, uluslararası düzeyde karşı karşıya kaldığı rekabet baskısı ve tarım sektöründen kopan nüfusun vasıfsız olması sebebiyle kırsal nüfusun istihdam edileceği bir sektör olmaktan çıkmıştır (Günçavdı & Bayar, 2023, ss. 193). Nüfusun zaman içerisinde sektörler arasında farklı oranlarda yoğunlaşması Türkiye’de yaşanan yapısal dönüşüm sürecini göstermektedir.

2.1.2. Sektörel Büyüme ve Ekonomik Reformlar

Osmanlı İmparatorluğu’nun yıkılmasının ardından Türkiye Cumhuriyeti, yoğun geçen savaş döneminde milli mücadele için verilen kayıplar ve Birinci Dünya Savaşı’nın sebep olduğu kayıplarla birlikte büyük sorunlarla karşı karşıya kalmıştır. Ülkenin kurulduğu yılda sahip olduğu başlıca sorunlarını İşler (2021) beş madde halinde sıralamıştır. Bunlardan birincisi, eğitim seviyesi çok düşük, yoksulluk içerisinde ve savaşlardan kaynaklı çalışabilecek nüfusunu kaybetmiş, geçimini ilkel yöntemlerle tarımdan sağlamaya çalışan bir nüfusa sahip olunması, ikincisi Osmanlı Devleti’nin son dönem politikalarından miras kalan yerli ürünlerden ziyade ithal malları korumayı amaç edinen bir gümrük politikası, üçüncüsü deniz ve demir yolu taşımacılığı dahil stratejik sektörlerin işletilmesinde yabancıların hâkim olması, dördüncüsü Osmanlı Devleti borçlarının tahsil

edilmesi için kurulan Devlet-i Umumiye İdaresi ve sonuncusu ise ticari faaliyetlerde bulunan azınlıkların bölgeden ayrılması ile durma noktasına gelen ticari ve sınai hayattır (İşler, 2021, ss.21). Bu sorunlar üzerine kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nde 1923 yılından itibaren sanayileşme alanında takip edilen politikalar dönemlere göre farklılık göstermektedir.

Tablo 2.1'de gösterildiği gibi 1923 – 1938 yılları arasında, dönemin şartlarına göre bağımsız bir ekonomi yapısı oluşturabilmek için İzmir İktisat Kongresi düzenlenmiş ve hukuk, eğitim, finans alanında birçok teşvik içeren yapısal kararlar alınmıştır. Fakat özel sektörün çoğunluğu yabancıların kontrolünde olduğu için uygulanan teşvik politikaları istenilen sonuçları vermemiş bundan dolayı da 1930 yılından itibaren devletçi bir ekonomi politikası benimsenmiştir (Doğruel, & Doğruel, 2018). Devletçi uygulanan kalkınma politikaları kamu işletmelerinin ekonomide önemli bir rol oynamasını sağlamış ve ihracat yerine ithal ikameci politikalar, tarım yerine de sanayi odaklı politikalar tercih edilmiştir. Elde edilen ilk kazanımların arkasından bu politikalar kamu işletmelerindeki verimsizlikler nedeniyle artan maliyetlere yol açmış ve yatırımlarda verimlilik düşüşüne sebep olmuştur (Howell, 1985, ss. 669). Bu politikalardan bazıları; ihracata yönelik üretimde kullanılan ithal girdilerin vergisiz girişi; ihracat teşvikleri ve ithalat lisanslarının alınmasıyla ilgili prosedürlerin basitleştirilmesi; ihracata yönelik faaliyetler, tarım ve turizme yönelik önceliklerin yeniden yönlendirilmesi ile yatırım teşviklerine ilişkin idari düzenlemelerin modernleştirilmesi; yabancı yatırıma karşı daha olumlu bir tutum; ve kamu iktisadi teşekkülleri tarafından uygulanan fiyatların serbestleştirilmesi olarak açıklayabiliriz (Howell, 1985).

1977 yılına kadar yüksek ekonomik büyüme oranları ile yatırımların gayri safi yurt içi hasıla içerisindeki payı artırılarak sürdürülmüştür. Yatırımlardaki artış, işçi dövizlerinden sağlanan tasarruflarla ve petrol fiyatlarındaki artış sonrası dış borçlanmada meydana gelen artış ile finanse edilmiştir. Sonuç olarak ithal ikameci politikaların olumsuz etkilerini daha da artıran bir döviz sıkıntısı ortaya çıkmıştır. 1980 yılında uygulanmaya başlanan ekonomik reformlar sadece ekonomik durumu düzeltmeyi değil aynı zaman da Türkiye'nin kurulduğu yıldan itibaren izlediği kalkınma stratejisini de değiştirmeyi amaçlıyordu. Yeni benimsenen strateji dışa açılmaya yönelik politikalar ve piyasa

aktörlerine artan bir rol verilmesiydi. 1980 yılında uygulanan ilk tedbir Türk lirasının ABD doları karşısında devalüe edilmesi olmuştur (Howell, 1985).

1980 yılından itibaren dünya da yaşanan ekonomik serbestleşme ve küreselleşme ile Türkiye yapısal dönüşüm yaşayarak finansal gelişme sürecine girmiştir. Bu sürecin Türkiye üzerinde iki önemli etkisi olmuştur. Birincisi içerideki finansal piyasaları küresel piyasalara uyumlu hale getirmek için yaşanan finansal dönüşüm, ikincisi ise ihracata dayalı bir sanayileşme politikasının izlenmesidir (Karasoy, 2022, ss.2). Dolayısıyla küresel alanda öne çıkan koşullar, ülkelerin sanayi alanında uygulamaya çalıştığı politikaları nasıl etkilemektedir sorusuna cevap verebilmek için, ülkelerin sahip olduğu yapısal ekonomik özellikler hakkında bilgi verebilecek olan ithal ikameci sanayileşme, ihracata dayalı sanayileşme ve dışa açılma politikalarını açıklamak gereklidir (Doğruel, & Doğruel., 2018).

İthalata dayalı sanayileşme; 20. Yüzyıl başlarında az gelişmiş ülkelerde, dünya da gelişmiş ülkeler tarafından paylaşılan üretim yapısını kırmak için ithal edilen malların yerli üretim ile ikame edilmesini sağlamaktır (Baer, 1972, ss.95). Bu tanımdan gelişmiş ülkelerin de ithal ikameci sanayileşme aşamasından geçtiğini varsayabiliriz. Türkiye’de ithal ikameci sanayileşme 1930 yıllarında ekonomi de devletin etkin olduğu dönemde başlamıştır. İthal ürünlerin kısıtlanması, yerli üreticiyi teşvik, ucuz kredi verilmesi ve ucuz döviz imkânı sunulması uygulanan politikalardan bazılarıdır. İthal ikameci sanayileşme 1960 yılında da devam etmiş kamu ve özel kesim arasında yeni bir iş bölümü ortaya çıkmaya başlamıştır (Pamuk, 2019, ss.237). İthal ikameci sanayileşme politikaları 1960 yılında Devlet Planlama Teşkilatı’nın kurulması ile devam etmiş, bu dönemde yaşanan milli gelirdeki büyüme ile ve 1980 yılında yaşanan askeri darbe ile siyasi ve sosyal maliyeti fazla olan bir başarıyla sonuçlanmıştır (Yıldız, 2020, ss.619).

İhracata dayalı sanayileşme; 1960 ve 1980 yılları arasında yoğun olarak ithal ikameci sanayileşme politikası uygulanan Türkiye’de 1970 yılında yaşanan petrol krizi ile ciddi bir döviz darboğazı yaşanmış ek olarak hızı gittikçe artan bir enflasyon yaşanmıştır (Özcan & Çelebi, 2013, ss.2). İthal ikameci sanayileşme politikası sonucunda istenilen döviz tasarrufu sağlanamadığı için kronik döviz sıkıntısı ve yüksek enflasyon sonucunda hükümetin açıklamış olduğu 24 Ocak 1980 Kararları ile ihracata dayalı sanayileşme politikasına geçilmiştir. Yapılan politika değişikliği ile kaynaklar ihracata yönelik faaliyet

gösteren firmalara aktarılmıştır (Doğruel, & Doğruel, 2018). 24 Ocak 1980 kararları ile Türkiye’de ithal ikameci sanayileşme terk edilerek yerine ekonomik liberalizasyona yönelik olarak dışa açık bir büyüme stratejisi benimsenmiştir (Özcan & Çelebi, 2013).

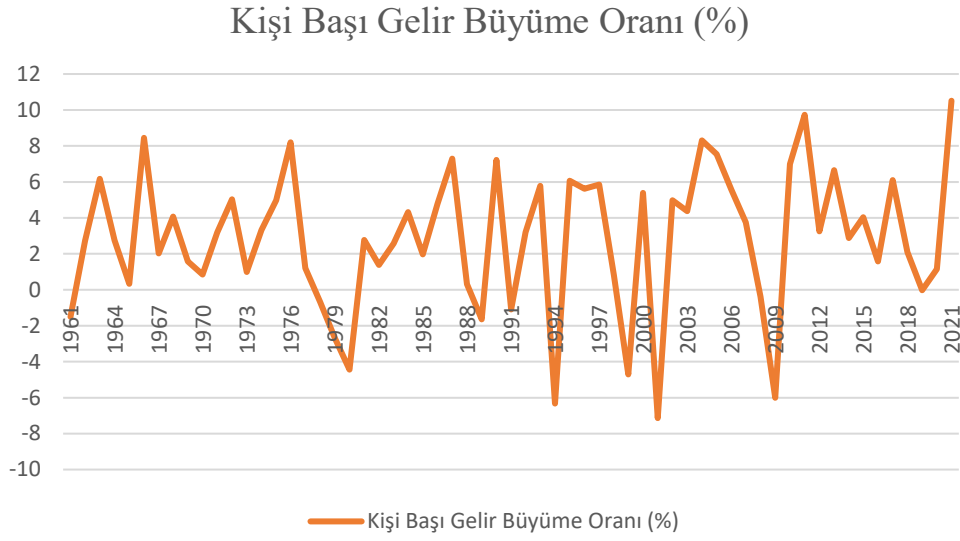
Sonuç olarak ithal ikameci sanayi politikasından, ihracata yönelik sanayi politikasına geçiş piyasa yapıları açısından önemli bir değişim ortaya çıkarmamış ve ekonomilerin gövdesini oluşturan ana sektörler arasında bulunan verimlilik farkları özellikle gelişmekte olan ülkeler için büyümenin itici gücünü oluşturmuştur (Mc Millan & Rodrik, 2011). Literatürde tarımsal verimliliğin ölçüğe göre azalan getiriye, imalatın ise ölçüğe göre artan getiriye sahip olduğunu savunan iktisat politikaları beraberinde sanayileşme ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi destekleyici varsayımları ve teorileri getirmiştir (Doruk, 2018, ss.18). Gelişmekte olan ülkelerde imalat sektörü, Kaldor’un (1966) belirttiği gibi ölçüğe göre artan getirisi ve ticarete esas teşkil edecek malları üretme kabiliyetinden dolayı halen ekonomik büyümenin motoru olarak görülmektedir.

2.1.2.1. Toplam Büyüme ve Verimlilik

Dünya Bankası 1990 yılı başında, kredi onaylarının yoksullukta sürdürülebilir azalmanın öncelikli hedef haline getirilmesine bağlı olduğunu açıklayarak, yoksulluğu azaltma ve toplum refahını artırma üzerine bir vurgu yapmıştır. Ülkelerdeki yoksulluğun miktarı ve derecesi de o ülkedeki gelir düzeyi ve gelir dağılımına göre belirlenmektedir (Verick, 2015, ss.36). Ülkelerdeki gelir durumunun temsilcilerinden olan, kişi başı gayrisafi yurt içi hasılanın nasıl bir değişim gösterdiği ülkelerin temel ekonomik başarı göstergelerinin başında yer alır (Doğruel & Doğruel, 2018, ss.192).

Türkiye nüfusu 1980 yılında 44 milyondan, 2020 yılında 84 milyona çıkmış, kişi başına gelir de aynı dönemde %2,7 yıllık ortalama hızla artarak 3 katına çıkmıştır. Kişi başı gelir ve verimlilikteki bu artış ilk olarak tesis, teçhizat ve sermaye yatırımlarındaki artışa, ikinci olarak da yaşanan kentleşme ile işgücünün düşük verimli tarım sektöründen yüksek düzeyde fiziki sermaye ile çalışılan verimli sanayi ve hizmet sektörlerine geçmesine bağlanmıştır (Pamuk, 2023, ss.3-4). Grafik 2.2’de Türkiye’nin 1961 yılından 2021 yılına kadar olan kişi başı gelir büyüme oranları gösterilmiştir. Büyüme oranlarının eksi seviyelerine düştüğü, 1980, 1994, 1998, 2000 ve 2008 yılları ekonomik kriz dönemlerine denk gelen yıllardır.

Grafik 2.2. Türkiye’de Kişi Başı Milli Gelir Büyüme Oranları.

Kaynak: Dünya Bankası Veri Tabanı Kullanılarak Hazırlanmıştır.

Acemoğlu ve Üçer (2020), yaptıkları çalışma da makro istikrarsızlıkların düşük kaliteli büyümenin bir sonucu olduğunu vurgulamaktadır (Acemoğlu & Üçer, 2020, ss.38). Türkiye, 1960 – 1980 yılları arasında ortalama %4, 1980 sonrası ise ortalama yılda %2,8 büyüme ile istikrarsız bir seyir izlemiştir. Türkiye’de karşı karşıya kalınan krizlerin ve yaşanan yüksek enflasyonun sadece negatif dış şoklar ve takip edilen ekonomi politikalarından kaynaklanmadığı, bu istikrarsız sürecin düşük kaliteli büyümenin bir sonucu olduğu anlaşılmaktadır (Acemoğlu & Üçer, 2020). Kaliteli büyüme ile beşerî sermaye ve işgücündeki kalite artışı sayesinde üretkenliğin artırılarak, enflasyon ve cari açık gibi makro dengesizliklere sebep olmayan bir büyüme kastedilmektedir.

Türkiye ekonomisinin 1980 yılından sonra izlemiş olduğu istikrarsız büyüme seyrinin daha iyi anlaşılabilmesi için ekonominin yapısını oluşturan büyümenin kaynaklarına bakılmalıdır. Toplam faktör verimliliği (TFV), ekonominin ne kadar verimli büyüdüğünün ölçüsü olması yanında büyümenin sağlam temellere dayanmasından dolayı da önemlidir. Çünkü verimlilik artışının eşlik etmediği bir yükseliş veya inşaat gibi sadece birkaç sektörün ivmelenmesiyle gerçekleşen büyüme sürdürülebilir olmadığı gibi sert durgunluk dönemi ve çöküşlerle sonuçlanabilmektedir (Acemoğlu & Üçer, 2020). Tablo 2.2’de 1980 sonrası dönem için toplam faktör verimliliğinde, imalat sanayi

istihdam payında imalat sanayi katma değer payında ve kişi başı milli gelir de ortalama büyüme oranları gösterilmiştir.

Tablo 2.2. Büyümenin Kaynakları.

	% Cinsinden Ortalama Yıllık Büyüme			
	1980- 1999	2000- 2007	2008- 2020	1980- 2020
Kişi Başı GSYH	2,08	4,09	2,92	2,81
Toplam Faktör Verimliliği	-0,07	2,15	-0,57	0,19
İmalat Sanayi İstihdam Payı	1,40	2,61	0,57	1,34
İmalat Sanayi Katma Değer Payı	0,50	-2,11	1,11	0,17

Kaynak: Dünya Bankası, PWT ve TÜİK Verileri Kullanılarak Hazırlanmıştır.

1980 sonrası dönem de, 1980-1999 ve 2008-2020 arasında toplam faktör verimliliğinde azalma olduğu, 2000-2007 arasında ise imalat sanayi katma değer payında azalmanın olduğunu gözlemliyoruz. Bu azalışlar dışında belirtilen değişkenlerde artış yaşanmıştır. Bu göstergeler de meydana gelen değişimlerin ekonominin yapısını oluşturan sektörlerde nasıl bir değişiklik gösterdiği konuyu daha anlaşılır hale getirecektir.

Baumol (1962) çalışması ile, büyüme ve verimlilik ilişkisine vurgu yaparak, toplam verimlilik bakımından sektörlerdeki dengesiz büyümenin farklı verimlilik artış hızından kaynaklandığını belirtmiştir. Yine Baumol vd. (1985) yaptıkları çalışma da verimliliği; üretilen mal ve hizmetlerin miktarı ile bunların üretilmesi için kullanılan emek, sermaye ve kaynaklar arasındaki ilişkinin ölçülmesi olarak tanımlamışlardır (Baumol & McLennan, 1985, ss.3). Girdiler ve çıktılar arasındaki ilişki ölçülürken en sık kullanılan gösterge; işçi başına veya çalışılan saat başına üretilen çıktının değeridir. Bu göstergeye emek verimliliği denir. Diğer yandan toplam faktör verimliliği ise kullanılan bütün girdilerin (makine, teçhizat, enerji, diğer materyaller, yöneticiler ve çalışanlar) katkısını dikkate alır (Baumol & McLennan, 1985). Verimliliğin geleneksel ölçütü emek verimliliği olsa da 1950 yılından itibaren üretimde sermayenin yoğunluğunun artması ile hem emek hem de sermayeyi içeren katma değer ölçütü geliştirilmiştir. 1970 yılından itibaren, iktisadi büyümede ve verimlilik artışında yaşanan gerileme sadece devlet kesiminin ekonomideki ağırlığının büyümesine değil aynı zaman da iktisadi faaliyetlerin hizmet sektörüne kaymasına da bağlanmaktadır (Arin, 2013).

Baumol ve McLennan (1985), verimliliğin azalmasında yatırımların azalmasının yanında, istihdamın sanayiden hizmet sektörüne kaymasının da etkili olduğunu belirtmiştir. İstihdamın sanayiden hizmet sektörüne kayması dünya genelinde %10 ile %40 arasında değişen bir etkiye sahip olduğunu belirtmiştir.

Sektörler arasında gerçekleşen faktör hareketlerinin meydana getirdiği etkinin ölçülebilmesi için, farklı sektörler de verimlilik artış hızının nasıl seyir izlediğinin incelenmesi gerekir (Arin, 2013, ss.415).

Grafik 2.3. Sektörel Toplam Faktör Verimliliği Endeksi (1980 =1)

Kaynak: Atiyas ve Bakış, 2023, ss.83

Yukarıda yer alan Grafik 2.3'te sektörlere göre toplam faktör verimliliğindeki değişimler gösterilmiştir. Grafik 2.3, incelendiğinde hizmet sektöründe TFV 1990 yılından sonra sürekli azalış göstermiştir. İnşaat, tarım ve sanayi sektöründe ise dalgalı bir artış trendi görülmektedir. İstihdamın tarım ve sanayi sektöründen hizmet sektörüne kaydığı bu dönemde TFV de yaşanan sektörel değişim kalitesiz bir büyüme sürecinin yaşandığını göstermektedir.

2.1.2.2. Sektörel Yapının Dönüşümü

Ekonomilerde yapının değişmesi hakkında değerlendirilmesi gereken temelde iki husus vardır. Bunlardan ilki ana sektörlerin yani tarım, sanayi ve hizmet kompozisyonlarının değişimidir. Ülke ekonomisi geliştikçe önce tarımdan sanayiye daha sonra sanayiden hizmetlere sektörel bir kayma olur (Kuznets, 1966, ss.492). İkinci husus ise Cabellero ve Hammour'un (2000) büyüme stratejisi olarak belirtmiş olduğu sanayi sektörünün gelişiminde imalat sektörünün yapısında değişime sebep olan yaratıcı yıkımdır. Teknolojik ilerleme ve iş gücünün kalitesi ile bağlantılı olarak üretimin nitelikli ürünlere yönelmesi yapının değişiminde verimlilik için önemli bir göstergedir (Kuznets, 1966; Cabellero & Hammour, 2000).

Bir ülkenin ekonomisini oluşturan ana sektörler arasındaki verimlilik farkları ekonomik büyüme için önemli bir etkidir. Bu verimlilik farklarına sebep olan ilk durum yapısal dönüşüm olarak tarif edilen; emeğin daha az verimli sektörlerden daha verimli sektörler tahsis edilmesi durumudur. Gelişmekte olan ülkelerde imalat sektörü, sahip olduğu ölçeğe göre artan getiri ve ticarete konu olan malları üretme kabiliyeti sayesinde ekonomik büyümenin motoru olarak kabul görmektedir (Kaldor, 1978). Diğer taraftan hizmet sektörü daha az üretken bir sektör olarak kabul edilir çünkü gelişmekte olan ülkelerde beşerî sermayenin sahip olduğu nitelik düzeyi, teknoloji, yazılım, bilgi ve finans dahil olmak üzere verimli hizmet sektörünü oluşturmak için yeterli değildir. Emeğin sektörler arasında yeniden tahsisi, bazen verimli sektörlerden daha az verimli sektörler doğru da olabilir. Bu süreç Mc Millan ve Rodrik (2011) tarafından erken sanayisizleşme olarak adlandırılırken, ekonominin üretkenliğini ve büyüme potansiyelini de olumsuz yönde etkileyen bir durum olarak açıklanmıştır (Mc Millan & Rodrik, 2011).

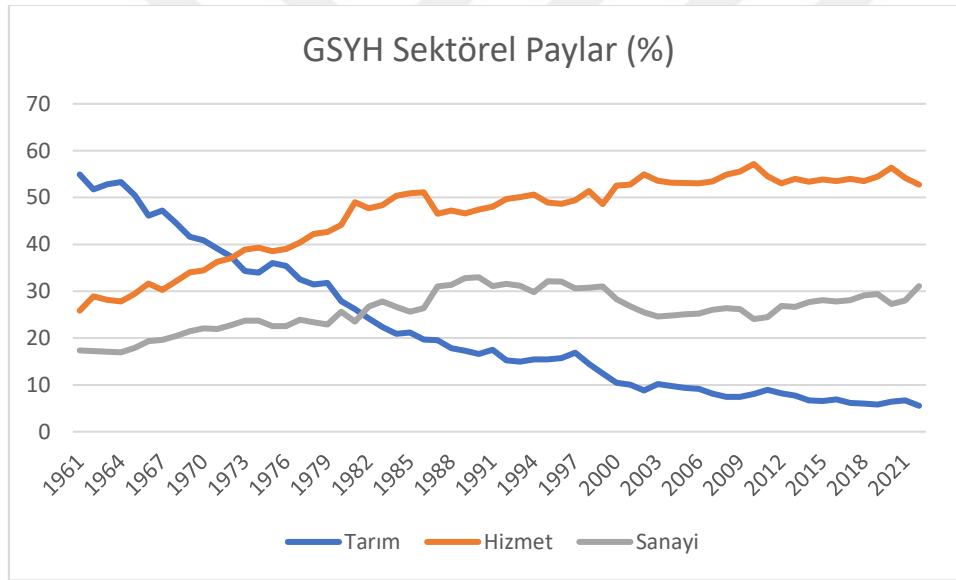
Ekonomik yapıdaki dönüşüm ana sektörlerin büyüme ve gelişim süreci ile açıklanabileceği gibi dönüşümün itici gücü olarak teknolojik ilerlemeye de vurgu yapılmaktadır (Pan, 2004).

Sanayi sonrası toplum ortaya çıkmadan önce dünya da ülkelerin çoğunluğu sanayi öncesi tarım sektörüne dayalı bir yapıdaydı. Grafik 2.4'de görüldüğü gibi Türkiye'de kurulduğu tarihten itibaren 1973 yılına kadar tarım sektörüne dayalı bir toplumsal yapı hakimdir. 1973 yılından itibaren tarım ekonomisinden uzaklaşmaya başlanmıştır. Sanayi ve

hizmet sektörünün GYSH içerisindeki payı 1960 yılı ve 1980 yılı arasında hızlı bir artış gösterirken, tarım sektörünün payı ise hızlı bir gerileme göstermiştir.

1973 yılından itibaren Türkiye ekonomisinin yapısı, tarım ekonomisinin hâkim olduğu bir yapıdan, hizmet sektörünün hâkim olduğu bir ekonomik yapıya doğru değişim göstermiştir. 1982 yılından itibaren ise sanayi sektörü tarım sektöründen daha fazla paya sahip olmuştur. 1973 yılından itibaren yaşanan bu değişimi Şahin (2009), sabit sermaye yatırımlarına bağlamaktadır. 1970’li yıllarda sabit sermaye yatırımlarındaki en büyük pay imalat sanayi sektörüne tahsis edilmiştir. Bu dönemde kamu kesimi sanayileşmede lokomotif vazifesini almıştır. 1980’den sonra ise devletin sanayideki yatırımları azaltılmıştır. Özel kesim yatırımları ise konut, turizm gibi sektörlere yönelmiştir.

Grafik 2.4. Sektörlerin GSYH İçerisindeki Üretim Payları.

Kaynak: Dünya Bankası veri tabanı kullanılarak oluşturulmuştur.

1961 yılından 2021 yılına kadar Türkiye’de ekonomik faaliyetlerin üretim yapısı önemli ölçüde değişmektedir. Tarım sektörünün GSYH içerisindeki payı 1961 yılında %55 seviyesinde iken 2021 yılında %7 düzeyine gerilemiştir. Diğer yandan hizmet sektörünün payı 1961 yılında %25 düzeyinden %50 seviyesinin üstüne çıkmıştır.

Sektörlerin büyüme oranları ve GSYH içerisindeki paylarında meydana gelen değişimlerin en önemli etkeni sabit sermaye yatırımlarının dağılımıdır (Şahin, H., 2009, s.206).

2.1.3. Türkiye’de 1980 Sonrası Dış Ticaret

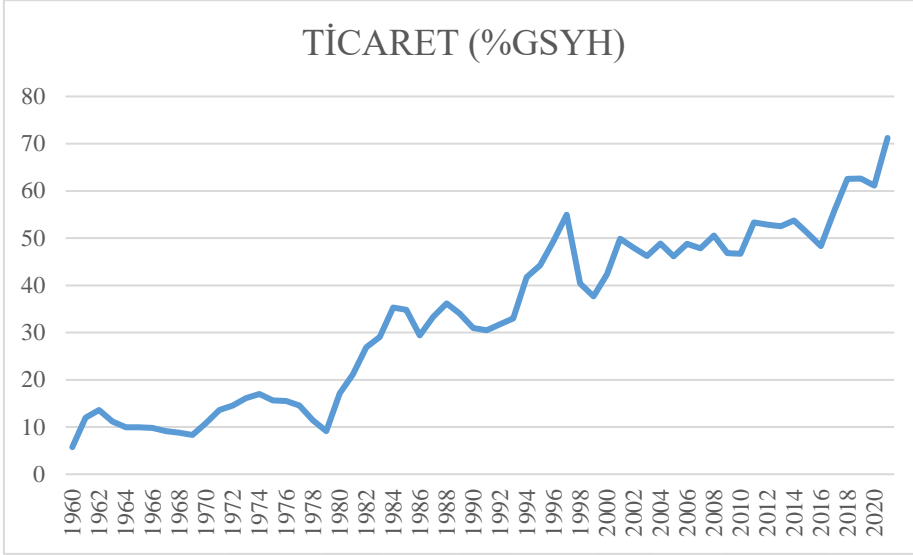
TFV büyümesi ve sektörel yapının kompozisyonunda meydana gelen değişim hem teknolojik gelişimi hem de kaynakların ne oranda verimli tahsis edildiğini ölçerken, dış ticaret yapısı özellikle ihracatın teknolojik içeriği bu ölçümün tamamlayıcı ve dolaylı göstergelerinden birisidir (Acemoğlu & Üçer, 2020, s.38). Bu başlıkta Türkiye’nin dış ticareti özellikle ihracat yapısı, seçilmiş ülkelerle (Arjantin, Çin, Brezilya, Meksika ve Malezya) karşılaştırmalı olarak incelenmiştir. Bu ülkeler yeni sanayileşen ülkeler olmakla birlikte yapı olarak Türkiye’ye benzerlik göstermelerinden dolayı seçilmiştir (Doğruel & Doğruel, 2018, s.218).

Ülke ekonomileri için dış ticaret, makro anlamda değerlendirilebilecek bir ölçüttür. Bu ölçütün önemli bir göstergesi, ihracat ve ithalatın toplamından oluşan dış ticaret hacminin GSYH ya oranıdır (Şahin, 2009, s. 405). Bu oranda meydana gelen değişimlerin incelenmesi dış ticaretin yapısal olarak değişimi hakkında bilgi verecektir. Ayrıca sanayi ürünleri ihracatının, toplam ihracata oranı ve bu oranların diğer ülkeler ile karşılaştırılması dış ticaret sektörünün önemini ve ülkenin küreselleşmeye katılımını da gösterecektir (Şahin, 2009). Ek olarak dış ticaret yapısının anlaşılabilmesi için diğer hususlar; bilgi iletişim teknolojilerinde meydana gelen gelişmeler, nakliye masraflarının azalması, üretim teknolojisindeki gelişmeler, ticaretin önündeki engellerin kaldırılması ve üretimin farklı aşamalara ayrılarak üretim yapısında meydana gelen değişimlerin incelenmesidir. (Saygılı, Saygılı, 2011, s. 342). Uluslararası farklı üretim yapıları, gelişmekte olan ülkeler için üretim yapılarına uygun yapısal değişiklikleri gerçekleştirmeleri durumunda, gelişmiş ülkelere kıyasla ekonomik büyümeyi hızlandırmak için daha fazla imkânlar sunmaktadır (Saygılı & Saygılı, 2011).

İlk olarak Türkiye için dış ticaret hacminin GSYH’ya oranı Grafik 2.5 incelendiğinde 1980 yılına kadar dışarıya fazla açık olmayan bir görünüm sergilediği anlaşılmaktadır. 1980 yılından itibaren dış ticaret hacminde büyük oranda artış olmuştur. 1980 yılına kadar dış ticaret hacminin GSYH oranı %20’nin altında olurken, 1980 yılından itibaren 1980

öncesine göre daha derin salınımlar göstererek sürekli artmış ve 2020 yılında %60 düzeyini geçmiştir.

Grafik 2.5. Toplam Ticaret Hacmi (GSYH'ya oran %) (1960 – 2020).

Kaynak: Dünya Bankası veri tabanı (2022) kullanılarak hazırlanmıştır.

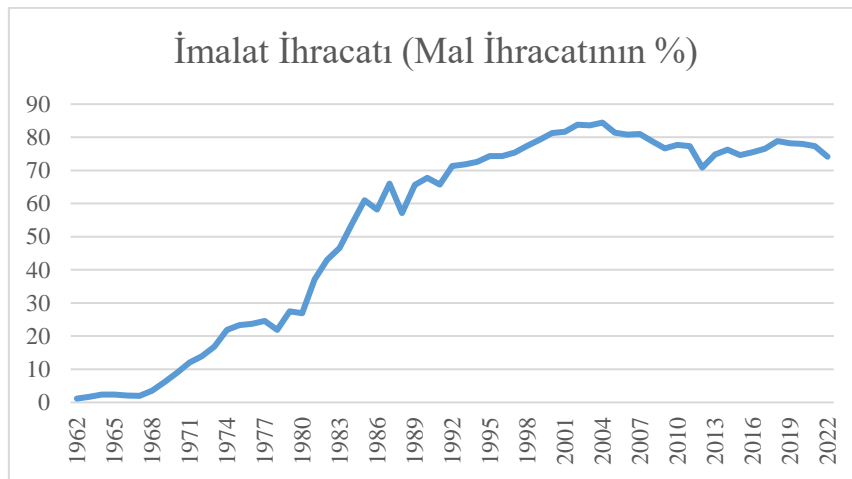
1980 yılından itibaren Türkiye'nin dış ticaret hacminde büyük oranda artış olsa da dünya ticaretindeki payında çok fazla bir değişim olmamıştır. 1980 yılından sonra ticaret politikasını ithal ikameci politikadan, ihracata dayalı politikaya çeviren Türkiye'de ihracatın dünya ticaretindeki payı 1980 – 1990 arasında %0,36 dan, 1991 – 2000 arasında %0,44 e çıkmış ardından 2001 – 2005 arasında %0,60 a yükselmiştir (Saygılı & Saygılı, 2011, s. 344). 2021 yılında ise Türkiye küresel ticaretteki payını %1'in üzerine çıkarmıştır (TİM, 2023, s.23). Türkiye'de 1980 sonrası dış ticaret hacmindeki artışın önemli sebeplerinden birisi ithal ikameci sanayileşme politikasından, 24 Ocak 1980 Kararları ile ihracata dönük sanayileşme politikasına geçiş olmuştur.

İthal ikameci sanayileşme politikası en eski politikalardan biri olarak İkinci Dünya Savaşından sonra başlayıp 1970'li yıllara kadar birçok gelişmekte olan ülke için kalkınma stratejisi olarak uygulanmıştır (Doğruel & Doğruel, 2018, s.15). Fakat 1980 yılından sonra gelişmekte olan ülkeleri ithal ikameci sanayileşme politikasından uzaklaştıran ve dışa açılmalarını sağlayan sebeplerin arkasında yine bu politikanın oluşturduğu sorunlar bulunmaktaydı (Doğruel & Doğruel, 2018). Bu politikayı benimseyen gelişmekte olan

ülkelerin piyasa yapısı tekelci ve oligopolistik özellikler taşımaktadır. Krueger (1980) çalışmasında, ithal ikameci sanayileşme politikasından ihracata dönük sanayileşme politikasına geçiş ile bu sorunların aşılabileceğini vurguluyordu. 1980 yılından itibaren ihracata dönük sanayileşme politikası Washington Uzlaşısı ile desteklenirken devletin piyasadan çekilmesi de öneriliyordu (Doğruel & Doğruel, 2018). Uygulanan dış ticaret politikaları hakkında, Seyidoğlu (2017), uluslararası ticaret teorisi analizlerinin sonucunda, üretim seviyesinin uluslararası uzmanlaşma ve serbest ticaret koşulları altında kaynakların daha etkili kullanımı ile maksimum düzeye çıkacağını vurgulamaktadır (Seyidoğlu, 2017, s.148).

Dış ticaret yapısının anlaşılmasında ikinci husus imalat sektörü ihracatının toplam ihracat içerisindeki payı ve bu göstergenin diğer ülkeler ile karşılaştırılmasıdır. Grafik 2.6, Türkiye'nin 1962 yılından itibaren toplam mal ihracatı içerisinde imalat ihracatının payı gösterilmektedir. Dikkat çeken ilk nokta, Acemoğlu ve Üçler'in (2020) çalışmalarında vurguladıkları Türkiye'nin 2002 – 2006 arasında kaliteli büyüme gösterdiği dönemde imalat sektörü ihracatının, toplam mal ihracatı içerisindeki payının %80 üzerine çıkarak zirve yapmış olmasıdır. İmalat sektörü ihracatının payı 2006 yılından sonra %70 ve %80 arasında kalmıştır. Dikkat çeken ikinci nokta ise ithal ikameci sanayileşme politikasının uygulandığı 1980 öncesi dönemde imalat ihracatı payının sürekli artış göstermesi olmuştur.

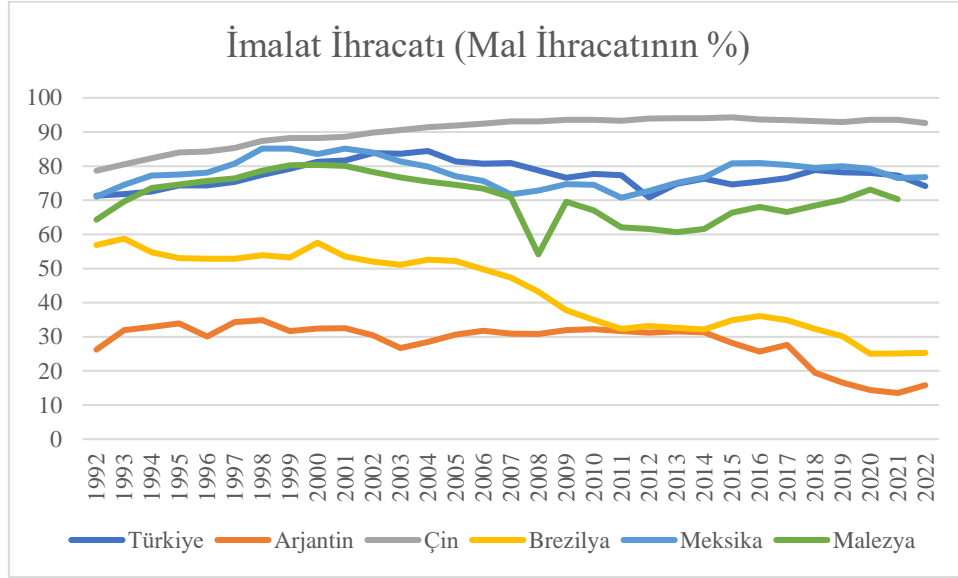
Grafik 2.6. İmalat Sektörü İhracat Payı (%).

Kaynak: Dünya Bankası Veri Tabanı Kullanılarak Oluşturulmuştur

Dünya Bankasının, ülkeleri gelir gruplandırmasına göre yaptığı tasnifte Türkiye orta-üst gelir grubunda yer almaktadır. Dünya Bankası verilerine dayanarak Grafik 2.7’de Türkiye’nin imalat sektörü ihracatının payı, aynı grupta yer alan Arjantin, Çin, Brezilya, Meksika ve Malezya ile karşılaştırılarak 1992 – 2022 arası dönem verileri gösterilmiştir.

Grafik 2.7. İmalat Sektörü İhracatı Seçilmiş Ülkeler Karşılaştırma.

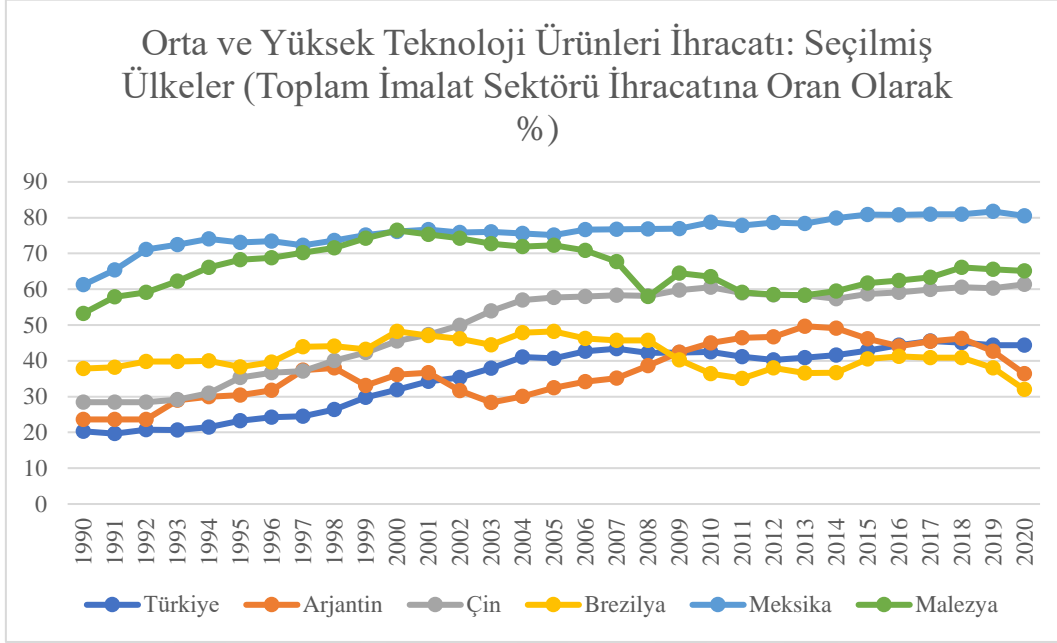

Kaynak: Dünya Bankası Veri Tabanı Kullanılarak Oluşturulmuştur

Grafik 2.7’de Türkiye’nin toplam mal ihracatı içerisinde imalat sektörü ihracatının payı, Arjantin ve Brezilya’nın üstündedir. Meksika ve Malezya ile ortalama benzer oranda değişim göstermiştir. Çin ise %80 üzerindeki payı ile zirvedeki yerini korumuştur. Türkiye’nin payı 2001 yılından sonra Malezya’nın üzerinde olmuştur. Buradan hareketle Türkiye’nin imalat sanayi ürünleri ihracatı bakımından, Arjantin, Brezilya ve Malezya’dan daha fazla oranda küresel ticarete dâhil olurken, Çin’in gerisinde kalmakta, Meksika ile de benzer değişim göstermektedir.

Dış ticaret yapısının anlaşılmasında üçüncü husus ise ülkelerin ihracat yapısındaki teknolojik içeriktir. Grafik 2.8’de Türkiye’nin orta ve yüksek teknolojlili ürünlerin ihracat oranı seçilmiş ülkelerle karşılaştırmalı olarak 1990-2020 arasında gösterilmiştir.

Grafik 2.8. Orta ve Yüksek Teknoloji Ürünler İhracat Payı: Seçilmiş Ülkeler.

Kaynak: Dünya Bankası veri tabanı kullanılarak hazırlanmıştır.

Türkiye'nin orta ve yüksek teknoloji ürünleri ihracatı payında 1990 yılından 2006 yılına kadar yükseliş yaşanmıştır. Fakat 2006 yılından sonra yavaşlama görülmektedir. Bu yavaşlama Türkiye'nin yüksek bir teknoloji seviyesine ulaşmış olmasının sonucu değildir. Türkiye ihracatı teknolojik yönden Arjantin ve Brezilya ile karşılaştırılabilir durumda iken, Çin, Meksika ve Malezya'nın gerisinde kalmıştır.

Ekonomik Kalkınma ve İşbirliği Teşkilatı (OECD)'nin Türkiye için yayımlanmış olduğu raporda; Türkiye'nin küresel değer zincirine katılımının, beşeri sermaye, AR-GE, inovasyon ve bilgi birikimine yapılan yetersiz yatırımlar nedeniyle potansiyelinin altında kaldığı vurgusu yapılmaktadır. Yine raporlarda Türkiye'nin ihracatının yüksek olmasına rağmen, potansiyelinin altında kaldığı, doğrudan yabancı sermaye girişlerinin benzer ülkelere kıyasla daha az olduğu belirtilmektedir (OECD, 2016).

Özetleyecek olursak, Türkiye'nin 1980 yılından itibaren dış ticaretinde hızlı bir artış olmasına rağmen, ihracat yapısı incelendiğinde toplam faktör verimliliğindeki değişim oranlarını destekler nitelikte teknolojik gelişim ve verimlilik artışı bakımından yetersiz olduğu anlaşılmaktadır.

2.1.4. Türkiye’de Küreselleşme ve Finansal Gelişme

21. Yüzyıla hızlı dönüşümler geçirerek giren dünya ekonomilerinde hükümetlerin rolü azalırken uluslararası ekonomik ve finansal işlemlerde büyük hızda artış yaşanmıştır. Bu dönüşümü şekillendiren süreç üç temel kavram ile açıklanmaktadır. Bunlar; neoliberalizm, küreselleşme ve finansal gelişmedir (Epstein, 2005, s.3). Bu üç konuyla ilgili çok sayıda çalışma yapılmış olsa da bu başlıkta Türkiye’de küreselleşme ve finansal gelişme olgusu incelenmiştir.

Küreselleşme, uluslararası mal, hizmet ve finansal varlık hareketlerindeki artışın yanı sıra, bilginin, bireylerin ve teknolojinin hareketliliğindeki artış ile de açıklanmaktadır (Boyes & Melvin, 2016, s. 391). Küreselleşmenin hızını belirleyen önemli bir faktör teknolojik gelişme olurken, küreselleşmenin ölçümü de hizmetlerin, malların, finansal varlıkların, insanların, fikirlerin ve teknolojinin uluslararası hareketliliğinin ölçümü ile mümkün olmaktadır. Küreselleşmenin ölçümüne ilişkin Dreher (2006), siyasal ve sosyal boyutları ölçüme dahil ederek Küreselleşme endeksini (KOF) geliştirmiştir. Küreselleşme ile yani dünya ekonomileri arasında entegrasyonun artışı ile pek çok ülkede yoksulluk azalırken ekonomik büyüme yaşanmıştır (Boyes & Melvin, 2016).

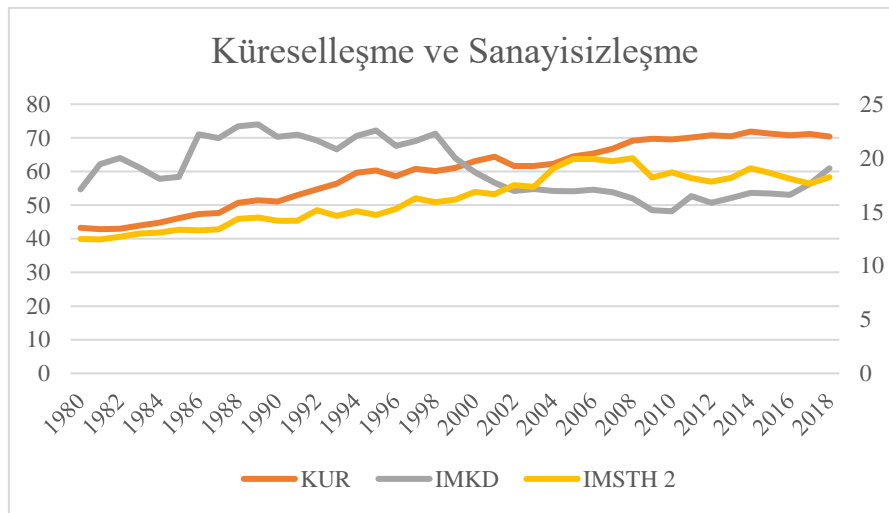
Dünya Bankasının 2001 yılında, 1980 sonrası küreselleşen 24 ülke¹ için yapmış olduğu araştırma da şu sonuçlara ulaşılmıştır; ekonomik büyüme küreselleşmeyle birlikte artmıştır, gelir eşitsizliğinde artış olmamıştır, gelişmiş ülkeler ile küreselleşen gelişmekte olan bu ülkeler arasındaki açık giderek kapanmıştır ve yoksulluk azalmıştır (Dollar & Kraay, 2001). 1980 sonrası yaşanan dönem de hem gelişmiş hem de gelişmekte olan ülkelerin ekonomik kalkınma biçimleri farklı şekilde gerçekleşti. Gelişmiş ülkeler, düşük enflasyon oranları ve istikrarlı bir ekonomi ile büyük sakinlik dönemi yaşarken, gelişmekte olan ülkeler, borç sorunları ve istikrarsız bir ekonomi içerisinde yaşıyordu (Doğruel & Doğruel, 2019, s.210). Sonuç olarak da gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelere izlenen ekonomik politikalar birbirinden farklılık gösteriyordu. Bu dönemde yaşanan ticari küreselleşme ve finansal gelişmenin aşırı artışı, endüstri içi ticaret ile küresel düzeyde üretimin farklı ülkelere dağılması şeklinde farklı bir yapı ortaya çıkardı.

¹ Meksika, Haiti, Dominik Cumhuriyeti, Jamaika, Nikaragua, Kosta Rika, Kolombiya, Brezilya, Arjantin, Paraguay, Uruguay, Macaristan, Mali, Fildişi Sahili, Ruanda, Zimbabve, Ürdün, Çin, Nepal, Hindistan, Bangladeş, Tayland, Malezya, Filipinler.

Üretimin farklı ülkelere dağılması birçok gelişmiş ve gelişmekte olan ülkede imalat sanayinin ekonomi içerisindeki payında gerilemeye yol açarak sanayisizleşme yaşanmasına sebep olmuştur (Doğruel & Doğruel, 2019). Dolayısıyla küreselleşmenin üretim sürecinde yarattığı parçalanma, Türkiye gibi gelişmekte olan ülkeler de imalat sanayisinin payında azalmaya yol açtı ve bu durum “erken sanayisizleşme” olarak tanımlandı (Rodrik, 2016).

Rowthorn ve Ramswamy tarafından 1997 yılında yapılan çalışma da 1970 ve 1994 arası dönem de sanayisizleşmenin ortaya çıkışı ülkelerin kendi iç faktörlerine bağlanırken, 1990 sonrası dönemde sanayisizleşmenin ortaya çıkması küreselleşmenin derinleşmesine bağlanarak, gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelere sanayisizleşmenin yaşandığı vurgulanmıştır (Rowthorn & Ramswamy, 1997). Grafik 2.6’da Türkiye’nin küreselleşme endeksi, imalat sanayi katma değer payı ve imalat sanayi istihdam payı gösterilmiştir. Küreselleşme endeksinde 1980 sonrası dönemde genel olarak sürekli bir artış seyri gözlemlenirken, 1994 – 1996 ve 2001 – 2002 arası dönemlerde azalış olmuştur. İmalat sanayi katma değer payı ise 1986 – 1998 arasında sabit bir seyir izlemiş ve 1998 yılından sonra azalmıştır. İmalat sanayi istihdam payında ise 1980 – 2006 arası artış, 2006 sonrası azalış gözlemlenmektedir. Dolayısıyla 1980 sonrası küreselleşmenin artışı ile birlikte imalat sanayi istihdam payında ve imalat sanayi katma değer payında 2006 yılından sonra görülen azalış ile sanayisizleşme sürecine geçilmiştir.

Grafik 2.9. Türkiye’de Küreselleşme ve Sanayisizleşme.

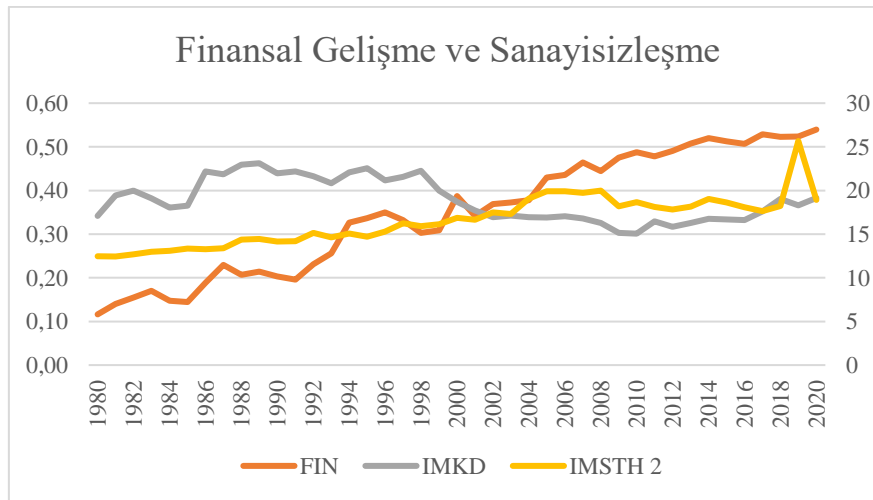
Kaynak: KOF ve Dünya Bankası Veri Tabanı Kullanılarak Hazırlanmıştır.

Rowthorn'un küreselleşme ve sanayisizleşme arasındaki ilişkisini açıklayan ters U şeklindeki (Şekil 4) modelinden yola çıkarak, Türkiye için küreselleşme ve imalat sanayi istihdam payına bakıldığında, 1980 yılından 2008 yılına kadar her iki değişkende de artış olduğunu 2008 yılından sonra ise sabit seyir izlediğini görmekteyiz. Hem imalat sanayi istihdam payı hem de küreselleşme deki artış ile Türkiye 2006 yılında zirve noktasına ulaşıktan sonra erken sanayisizleşme sürecine girmiştir.

Finansal gelişme ise, finansal kurumların, piyasaların, aktörlerin ve finansal güdülerin uluslararası alanda rolünün artması şeklinde tanımlanmaktadır (Epstein, 2005). 1980 sonrası yaşanan küreselleşme dalgasının etkisi ile finansal gelişme artarak finansal sermaye hareketlerinde artış olmuştur. Bu süreçte finansal sermaye üretici sermayeden farklılaşarak, bağımsız bir yol izlemiştir. Finansal sermaye, sabit yatırımlardan farklı olarak daha akışkan, sıcak ve kısa dönemli yatırım sahalarına yönelmektedir (Yeldan & Yıldırım, 2015, s.68). Finansal gelişmişliğin temsil edilmesi için, IMF (2015) tarafından 20 farklı gösterge kullanılarak oluşturulan finansal gelişmişlik endeksi kullanılmıştır (Svirydenka, 2016).

Grafik 2. 10'da Türkiye'nin finansal gelişme endeksi ile imalat sanayi istihdam payı ve imalat sanayi katma değer payı karşılaştırmalı olarak gösterilmiştir. Küreselleşmeye benzer şekilde 2000 yılından sonra finansal gelişme endeksi hızla artarken imalat sanayi istihdam payı ve imalat sanayi katma değer payında azalış gerçekleşmiştir.

Grafik 2.10. Türkiye'de Finansal Gelişme ve Sanayisizleşme.

Kaynak: Dünya Bankası Veri Tabanı Kullanılarak Hazırlanmıştır.

1980 yılından itibaren gelişmekte olan ülkelerin ekonomilerine etki eden en büyük faktörlerden birisi finansal serbestleşme olmuştur. Kısa vadeli yabancı sermaye girişlerinin, doğrudan yabancı yatırım girişlerinden fazla olması finansal gelişme sürecinde dikkat çeken unsurlardan olurken, bu yıllar da gelişmekte olan ülkelerde finansal krizlerin yaşanması da hızlı sermaye hareketlerine bağlanmaktadır (Doğruel & Doğruel, 2018, s. 224).

2.2. Türkiye’de Erken Sanayisizleşme

Genel literatürde ekonomik büyümenin sürdürülmesinde dışa açıklığın ve serbest piyasaların önemine vurgu yapılırken, imalat sanayisinin ve sanayileşmenin kalıcı büyüme üzerinde daha fazla etki yaptığı da açıklanıyor. Örneğin sanayisizleşme ve erken sanayisizleşme konusunun detaylandırılmasında önemli çalışmalardan biri olan, Rodrik (2016)’e göre gelişmekte olan ülkelerde imalat sanayisindeki katma değer payının ve imalat sanayi istihdam payının azalması ekonomik büyümeyi engelleyerek siyasi istikrarsızlıklara sebep olmaktadır. Rodrik bu durumu gelişmekte olan ülkelerde verimlilik artışı konusunda en etkili olan sektörün imalat sektörü olduğunu belirterek, beşerî sermayenin hizmet sektöründe yüksek verim yaratacak niteliğe sahip olmadığını vurgulamaktadır. Rodrik (2016) yaptığı çalışmada 42 ülkenin reel ve nominal katma değerleri ile imalat sanayi istihdam paylarını araştırmıştır. Çalışma sonucunda, gelişmiş ülkelerde imalat sanayi istihdam payında yaşanan azalmanın imalat sanayi katma değerini etkilemediğini ancak gelişmekte olan ülkelerin imalat sanayi katma değerinde bir azalışa yol açtığını belirtmiştir. Bu durumdan dolayı imalat sektörünün üretkenlik artışı üzerindeki etkisinden dolayı, yaşanan erken sanayisizleşmenin uzun vadede sürdürülebilir ekonomik büyümeyi engelleyen bir durum olduğunu açıklamaktadır (Rodrik 2016). Erken sanayisizleşme konusunu ilk olarak, gelişmekte olan ülkeler için düşük kişi başı gelir seviyesinde yaşanan imalat sanayi katma değerinin azalması ve imalat sanayi istihdam payının düşüşü olarak Dasgupta ve Singh (2007) açıklamış, kavram olarak ise ilk Rodrik (2016) ile kullanılmaya başlanmıştır.

Ek olarak literatürde sanayisizleşme, yapısal değişim ve ekonomik büyüme bağlamında incelenen bir konudur. Ekonomik büyüme sürecinde arz ve talebe ilişkin faktörler önemli bir rol oynarken, reel ve finansal faktörlerin etkileşimi de ekonominin dinamiklerini etkilemektedir. Bu süreçte özellikle verimlilik ve çıktı miktarındaki artış büyümeye etki

etmekte özellikle imalat sanayisinde bu etki daha güçlü şekilde görülmektedir (Kaldor, 1978). Çalışmanın bu kısmında Türkiye’de sanayisizleşme veya erken sanayisizleşme göstergelerine ilişkin detaylı bilgi verilmiştir.

2.2.1. Türkiye’de İmalat Sanayinin Durumu

Ekonomik büyüme ve imalat sektörü büyümesi arasındaki ilişki Kaldor’un (1966, 1967) imalat sanayisindeki büyüme ne kadar hızlı olursa GSYH’nin de o kadar hızlı büyüyeceğini belirten yasası ile incelenmeye başlamıştır.

Türkiye ekonomisinde 1950 ve 1960 yılları arasında tarım sektörüne önem veren büyüme politikaları benimsenmiştir. 1960 yılından sonra ise yaşanan yüksek ithalat bağımlılığı nedeniyle ithal ikameci politikalar benimsenmiş ve sanayi sektörüne ağırlık verilmiştir (Doruk, 2020, s. 19). Ancak ilerleyen süreçte hem dışa açılmak için hem de yaşanan yüksek enflasyon oranları ve yetersiz sermaye birikimi nedeniyle ihracata dayalı büyüme politikalarına geçiş yapılmıştır. 1980 sonrası dönemde ise tarım sektörünün milli gelir içerisindeki payının azalması ve sanayi sektörünün payının artması ile sanayileşme ön plana çıkmıştır (Doruk, 2020). Sanayileşmeye önem verilse de ülke içerisindeki denge ve dinamikler göz ardı edilmiş, özellikle 2000 yılından sonra sanayiye yönelik politikaların yerini finans, turizm ve inşaat odaklı politikalar almış bu durumda sanayisizleşmeyi güçlendirmiştir (Doğruel & Doğruel, 2017, s.71). Türkiye için açıklanan 12. Kalkınma Planı’nda imalat sanayisinin verimlilik ve teknoloji yoğunluğu bakımından istenilen seviyeye ulaşamadığı belirtilmiş, imalat sanayisinin verimli ve yüksek teknolojikli üretim yapan bir sektör olması hedeflenmiştir.

Yapılan araştırmalarda, sanayisizleşmenin ölçülmesi ve anlaşılabilmesi için ülkelerdeki imalat sanayi katma değer payındaki azalmaya ve imalat sanayi istihdamının toplam istihdam içerisindeki payının azalmasına vurgu yapılmıştır (Dasgupta & Singh, 2007; Rodrik, 2016). İmalat sanayinin katma değer payındaki azalmada diğer sektörlerin paylarındaki artışın mı etkili olduğu ve imalat sanayi istihdamında meydana gelen azalmanın verimlilik artışından mı kaynaklandığı araştırılması gereken konular arasında yer almaktadır. Literatür incelemesinde, gelişmiş ülkelerde sanayisizleşme sürecinin sağlıklı bir ilerleme gösterdiği anlaşılırken gelişmekte olan ülkelerin daha erken dönemde

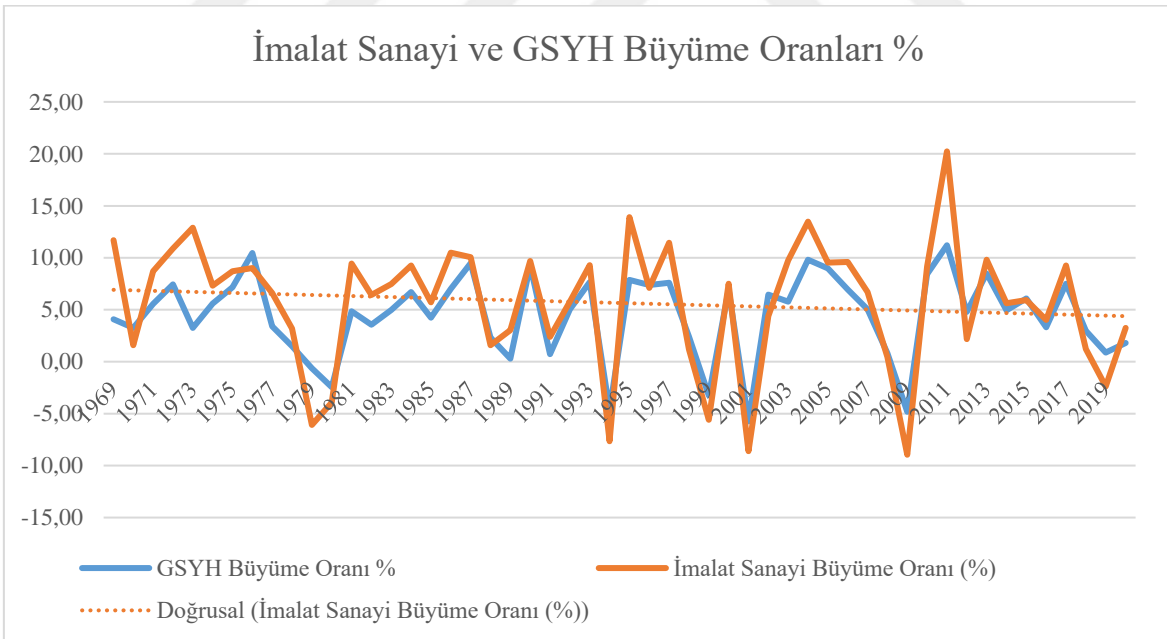
sanayisizleşme sürecine girdikleri anlaşılmaktadır (Rowthorn & Ramaswamy, 1999; Dasgupta & Singh, 2007; Tragenna, 2009, Rodrik, 2016).

İmalat sanayisinin ekonomideki büyüklüğü ülkelerin sanayileşmesi ve sanayisizleşmesi hakkında ilk bilgi veren göstergelerden olup bu göstergenin ölçümü aşağıdaki kriterler yardımı ile mümkündür (Şahin, 2009, s.347);

- İmalat sanayisi tarafından üretilen hasılanın GSYH ya oranı.
- İmalat sanayisinde istihdam edilen işgücünün ekonomideki toplam işgücüne oranı.
- Toplam ihracat ürünleri içerisinde imalat sanayisi ürünlerinin oranı.

Bu oranlardaki değişimlerin analizi ve oranların farklı gelişme seviyesine sahip ülkelerle karşılaştırılması ülkenin yapısal durumu ve sanayileşme düzeyi hakkında bilgi verecektir. Türkiye’de imalat sanayi yapısının anlaşılması için ilk olarak imalat sanayi büyüme ve gelişim sürecine bakılır. Türkiye imalat sanayisinde ve GSYH’da yıllar itibariyle gerçekleşen büyüme oranları Grafik 2.11’de gösterilmiştir.

Grafik 2.11. Türkiye İmalat Sanayi ve GSYH Büyüme Oranları (1969 – 2020).

Kaynak: Dünya Bankası Veri Tabanı Kullanılarak Hazırlanmıştır

Türkiye’de imalat sanayi büyüme oranında, ekonomide yaşanan kriz dönemlerinde büyük düşüşler olduğu ve trendin GSYH büyüme oranına göre azalan bir seyir izlediği

anlaşılmaktadır. İmalat sanayi büyüme oranının 1969'dan 2020'ye kadar olan süreçte dalgalı eğilimler gösterdiği, dönem başı ve dönem sonu değerlerin karşılaştırılması ile azalan bir trende sahip olduğu görülmektedir. 1969 yılında %10 üzerinde büyüme gösteren imalat sanayisi, 2019 yılında %5'in altında bir büyüme göstermiştir. 12. Kalkınma Planı'nda, 2003 ve 2022 arası dönemde milli gelirdeki ortalama büyüme oranının %5,4 olduğu, imalat sanayisi ortalama büyüme oranının %6,1 olduğu vurgulansa da büyüme oranları arasındaki farkın giderek azalması dikkat çekmektedir. Yıllar itibariyle daha önce Tablo 2.1'de belirtilen alt dönemlere denk gelen imalat sanayi ve GSYH büyümesi arasındaki farklar Tablo 2.3'te gösterilmiştir.

1961 – 1977 arası planlı dönem de imalat sanayisi GSYH 'ya göre %3,02 oranla daha fazla büyüme göstermiştir. Kriz döneminde imalat sanayisindeki düşüş %-1,75 oranla GSYH dan daha fazla olmuştur. İhracata dayalı sanayileşme politikasına geçiş yapılan ve dışa açılma politikalarına ağırlık verilen 1981 – 1999 Dışa Açılma döneminde ise imalat sanayisi %1,44 oranla GSYH'dan daha fazla büyüme göstermiştir. 2000 yılından sonra 2008 finans krizine kadar olan Kriz ve Sonrası İç Talep Genişlemesi döneminde imalat sanayisi GSYH'dan %1,01 daha fazla büyüme göstermiştir. 2008 sonrası Finans Krizi ve Daralma olarak tanımladığımız dönemde ise turizm, inşaat gibi alanlara ağırlık verildiğinden imalat sanayisindeki büyüme oranı GSYH'dan yalnızca %0,25 olmuştur. Tablodan anlaşılacağı üzere Kriz döneminde yaşanan düşüş dışında 1960 sonrası dönem için imalat sanayisinin GSYH'dan fazla olan büyüme oranı sürekli bir azalış eğilimi içerisindedir. Bu durum Türkiye'de imalat sanayisinin GSYH da daralan payı nedeniyle (Haverkamp & Clara, 2019) sanayisizleşme öngörüsünü güçlendirmektedir.

Tablo 2.3. Yapısal Dönüşüm Dönemlerinde İmalat Sanayi Büyüme Oranının GSYH Büyüme Oranından Farkı.

Yıl Aralıkları	Alt Dönemler	Büyüme Oranı Farkı (%)
1961 – 1977	Planlı Dönem	3,02
1978 – 1980	Kriz	-1,75
1981 – 1999	Dışa Açılma	1,44
2000 – 2007	Kriz ve Sonrası İç Talep Genişlemesi	1,01
2008- 2020	Finans Krizi ve Daralma	0,25

Kaynak: Dünya Bankası Veri Tabanı Kullanılarak Hazırlanmıştır.

Sanayisizleşme sürecinde ülkeler için dikkate alınan iki önemli gösterge Rodrik (2016)'ya göre imalat sanayinin GSYH içerisindeki katma değer payı ve imalat sanayinin toplam istihdam içerisindeki payıdır. Literatürde her iki değişkeni de dikkate alan çalışmalar mevcuttur.

İlk olarak istihdam miktarını veri alan en eski yapılan çalışmalara bakıldığında; Singh 1977 çalışmasında, büyümenin yavaşlaması ile sanayisizleşmenin ortaya çıktığını vurgulamıştır. Çalışmasında sanayisizleşme kavramını küreselleşme sonrasında imalat sanayi ihracatında yaşanan artış miktarının imalat sanayi ithalatında yaşanan artış miktarından daha az olması sonucunda üretimin azalması olarak tanımlamıştır (Singh, 1977).

Benzer olarak Saeger (1977), çalışmasında sanayisizleşme kavramını Avrupa Birliği ülkeleri için işsizlik oranındaki artış ve OECD ülkeleri için ise imalat sanayisindeki istihdamın pay ve mutlak olarak azalması şeklinde açıklamıştır. Bluestone ve Harrison (1982), ABD için sanayisizleşmeyi, sermayenin üretken yatırım alanlarında çekilmesi ile istihdam seviyesinde meydana gelen düşüş olarak tanımlamıştır. Bu açıdan sanayisizleşmeyi açıklamaya yönelik yapılan ilk çalışmalarda imalat sanayisinin istihdam miktarı esas alınmış ve imalat sanayisi istihdamındaki azalış olarak tanımlanmıştır.

İkinci olarak istihdam payını veri alan çalışmalar mevcuttur; ilerleyen süreç içerisinde imalat sanayisinin istihdamı artsa dahi, toplam istihdamda meydana gelen daha fazla bir artış sonucunda, imalat sanayisinin genel istihdam içerisindeki payının azalabileceği durumuna istinaden imalat sanayisinin toplam istihdam içerisindeki payı çalışmalara konu olmaya başlamıştır. Literatürde yer alan çalışmaların genelinde imalat sanayisi istihdamının payındaki (%) azalma sanayisizleşme için gösterge olarak kabul edilmiştir. Van Neuss (2018), Dasgupta ve Singh (2007), Rowthorn ve Ramaswamy (1999), Iverson ve Cusack (2000), imalat sanayisi istihdam payını sanayisizleşmenin göstergesi olarak kabul eden çalışmalardan bazılarıdır.

Üçüncü olarak katma değer payını veri alan çalışmalardır. Verimlilikte meydana gelen artış sonucunda imalat sanayisindeki istihdam payında meydana gelen azalmalarla birlikte imalat sanayisindeki katma değer payında azalma olmayabilir. Buradan hareketle Tregenna (2009) yaptığı çalışmada ülkeler için sanayisizleşme kavramını imalat

sanayisinin istihdam payındaki azalma ve imalat sanayisi katma değerindeki azalma olarak açıklamıştır. Fakat imalat sanayisinin katma değer payı sabit fiyatlar ile mi yoksa cari fiyatlar ile mi ölçüleceği tartışma konusu olmuştur. Birçok çalışma da cari fiyatlar ile ölçülen katma değer payı fiyat seviyesinde meydana gelen artışları yansıttığı için eleştirilmiştir. Rodrik (2016) yaptığı çalışmada sanayisizleşme için, imalat sanayisi istihdam payındaki azalma ve imalat sanayisi katma değerinin (hem cari hem sabit) azalması şeklinde açıklamıştır.

Sanayisizleşme süreci başka yollarla da açıklanabilmektedir. Örneğin makroekonomik politikalar yoluyla faiz oranları ve döviz kuru gibi faktörlere müdahale edilerek, ticari açıklığın derecesi ve biçimi üzerinden gelişmekte olan ülkelerde sanayi sektörünün performansı etkilenebilir. Bu tür politikalar sanayisizleşmenin Hollanda hastalığı gibi başka bir biçimini ortaya çıkarabilir. Bu nedenle temel ürünlerin (tarımsal, maden ve mineraller gibi) ihracatındaki artış, sanayi ihracatının yerini alabilir. O halde sanayisizleşme, ekonominin finansal gelişimini reel sektör aleyhine teşvik eden yetersiz dış entegrasyon politikalarından kaynaklanmaktadır (Bresser- Pereira, vd. 2014; Palma, 2005).

2.2.1.1. İmalat Sanayi Katma Değer Payı

Ekonomik büyüme sürecinde imalat sanayi katma değer payı ile kişi başı reel gelir arasında ters U şeklinde ilişkinin olduğu Dasgupta ve Singh (2007), Timmer vd., (2015) ve Rodrik (2016) tarafından yapılan çalışmalarda vurgulanmaktadır. İlişki imalat sanayi katma değer payı belirli bir kişi başı gelir seviyesine ulaşana kadar artmakta ve o düzeyden sonra da azalmaya başlamaktadır şeklinde açıklanmıştır. Bu azalış gelişmiş olan ülkelerde yüksek kişi başı gelir seviyelerinde başlarken, gelişmekte olan ülkelerde daha düşük kişi başı gelir seviyelerinde başlamaktadır (Rowthorn & Ramaswamy, 1999; Palma, 2005; Dasgupta & Singh, 2007; Timmer vd., 2014; Rodrik, 2016).

Türkiye’de ise imalat sanayinin GSYH içerisindeki katma değer payı ve reel kişi başı milli geliri 1960 – 2020 arası veriler ile Grafik 2.13’te gösterilmiştir. 1960 yılından 2020 yılına kadar olan dönemde, imalat sanayi katma değer payı, 1960 yılında %12,78 seviyesinden, 1989 yılında %23,12 olan en yüksek seviyesine ulaşmıştır. 1989 yılından sonra ise azalma göstererek 2010 yılında %15,05 düzeyine gerilemiştir. 2010 yılından

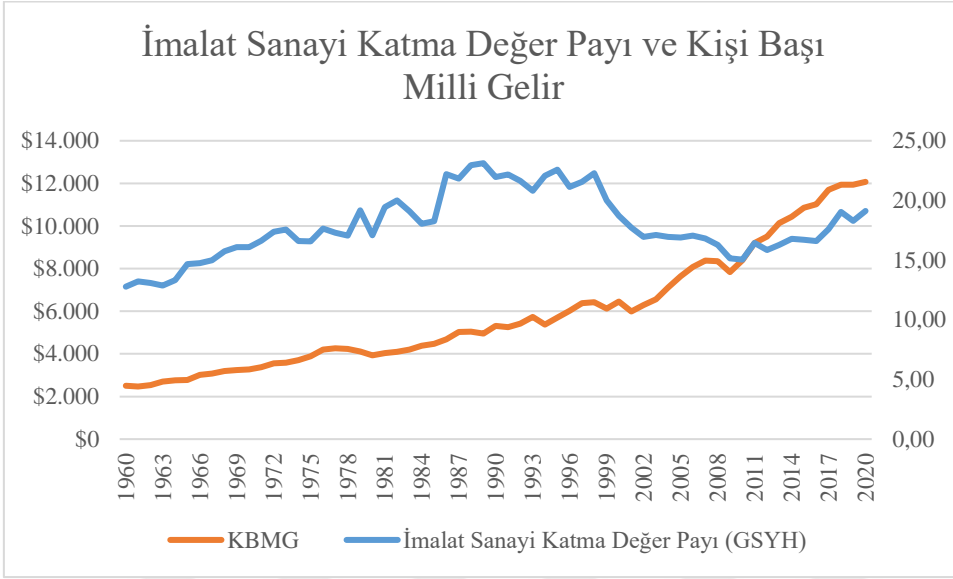
sonra tekrar artış göstermiş ve 2020 yılında %19,13 seviyesine gelmiştir. 2010 yılından sonra bir artış yaşansa da 1989 yılındaki seviyesini henüz geçememiştir. İmalat sanayi katma değer payının en yüksek seviyesine ulaştığı 1989 yılında reel kişi başı milli gelir 4.957 \$ seviyesindedir. Kişi başı reel milli gelir ise artışını korumuş ve 2020 yılında 12.072 \$ seviyesine ulaşmıştır.

Dolayısıyla teoriye göre; Türkiye’de 1960 – 1989 arası dönemde hem imalat sanayi katma değer payı hem de reel kişi başı milli gelir birlikte artış göstermesi 1989 yılından sonra imalat sanayi katma değer payı azalmaya başlaması Türkiye’de sanayisizleşme sürecinin 1989 yılından sonra başladığını doğrulamaktadır. Daha detaylı bir ifadeyle, imalat sanayi katma değer payının düşük bir (4.957 \$) reel kişi başı milli gelir seviyesinde azalmaya başlaması Türkiye’de erken sanayisizleşme olarak tanımlanabilir.

Rowthorn ve Ramaswamy (1999) erken sanayisizleşme için; gelişmiş ülkelerdeki imalat payının kişi başına düşen gelirin 12.000 dolar düzeyinde iken daralmaya başladığını, gelişmekte olan ülkeler için ise kişi başına düşen gelirin 12.000 dolar seviyesine gelmeden daralmaya başladığını vurgulamaktadır.

Bakır vd. (2019), Türkiye’de “ters U” ilişkisinin geçerliğini tespit etmek için yaptıkları çalışma da Türkiye’de imalat sanayi katma değer payının 1998 yılından sonra daha hızlı azalmaya başladığını vurgulamışlardır. Türkiye’nin, Doğu Asya ülkelerine göre daha erken sanayisizleşmeye başladığını ve yükselen piyasa ekonomilerine göre daha geç sanayisizleşmeye başladığını tespit etmişlerdir. 2002 yılından sonra yaşanan küresel finansal süreçte dahi sanayisizleşme eğiliminin devam ettiği belirtilmiştir (Bakır vd. 2019, s.184).

Grafik 2.12. Türkiye’de İmalat Sanayi Katma Değer Payı (%GSYH) ve Kişi Başı Milli Gelir (Sabit, 2015, \$).

Kaynak: Dünya Bankası Veri Tabanı Kullanılarak Hazırlanmıştır.

Ekonominin destekleyici gücü olan imalat sanayinin, yeterince olgun bir seviyeye ulaşmadan ekonomideki ağırlığının giderek azalması ve üretim faktörlerinin hizmet gibi diğer sektörlere kayması hem kalıcı ve yüksek büyümenin hem de istihdam ve üretkenlik artışlarının aksamasına yol açabilir (Szirmai & Verspagen, 2015). Türkiye’de imalat sanayi katma değer payı dalgalı bir seyir izlese de dalgalanmaların derin olmadığı görülmüştür. Rodrik (2016), Brezilya, Rusya, Hindistan, Türkiye vb. gelişmekte olan ülkelerin hızlı bir büyüme içerisine girdiklerini ancak bu büyümelerin üretken bir yapıya sahip olmadıkları için uzun sürmeyeceğini ve büyümelerin iç talepten kaynaklı olduğunu ifade etmiştir.

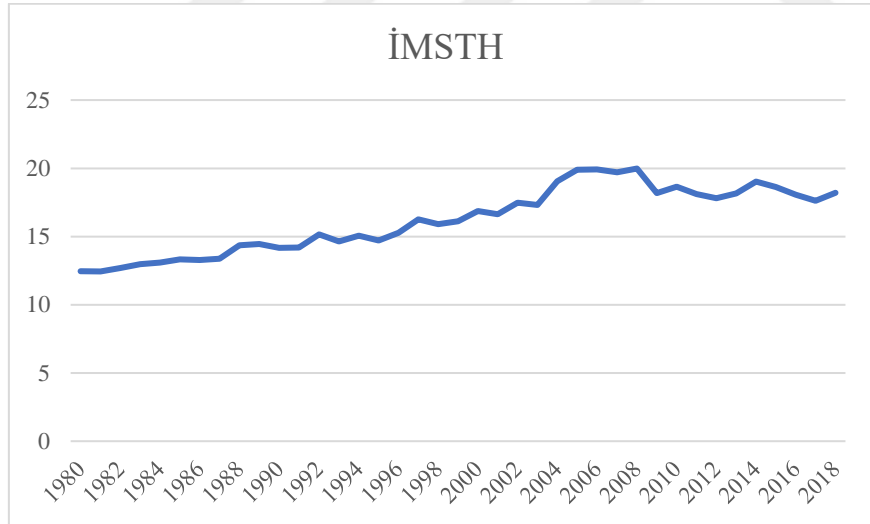
2.2.1.2. İmalat Sanayi İstihdam Payı

İşgücü piyasası ile ülkelerin ekonomik kalkınma seviyeleri arasında güçlü bir ilişki olup, yapısal dönüşümün gerçekleştiği yerlerde ücretli istihdamında da bir artış gerçekleşmektedir (Verick, 2015, s.18). Ülkelerde yapısal değişimin ilerleyişinin açık şekilde görülmesiyle ilgili iki konu vardır. Birincisi imalat sektöründeki büyüme hakkında sanayisizleşmenin ortaya çıkması, ikinci konu ise hizmet sektörü istihdamında hızlı bir yükselişin gerçekleşmesidir (Verick, 2015).

Türkiye için imalat sanayi katma değer payında vurguladığımız erken sanayisizleşme, Dasgupta ve Singh (2007) tarafından, imalat sanayisindeki istihdam payının; gelişmiş ülkelerdeki imalat sanayi istihdam payının azalmaya başladığı seviyelerden daha önce azalmaya başlaması olarak da tanımlanmaktadır. Bu açıdan erken sanayisizleşen ülkeler de imalat sanayisi yeterli büyüklüğe ulaşmadan ekonomideki payının azalması bu ülkeleri hizmet ekonomisine yoğunlaştırmaktadır. Erken sanayisizleşme genel olarak Türkiye gibi gelişmekte olan ülkeleri ayrıca çok düşük ve orta gelirli ülkeleri ilgilendiren bir durumdur. Türkiye’de sanayi sektörü istihdamda oluşturduğu ağırlık bakımından diğer ülkelerle kıyaslandığında daha çok Latin Amerika ülkelerine benzemektedir (Şahin, 2009, s.350).

Türkiye’de imalat sektörünün toplam istihdam içerisindeki payı 1980 – 2018 arası dönem için Grafik 2.13’te gösterilmiştir. 1960 yılında %12,46 olan imalat sanayi toplam istihdam içerisindeki pay, 2008 yılında en yüksek seviyesine %19,98 düzeyine ulaşmış ve daha sonra azalarak 2018 yılında %18,20 seviyesine gerilemiştir.

Grafik 2.13. İmalat Sanayi İstihdam Payı (Toplam İstihdam %).

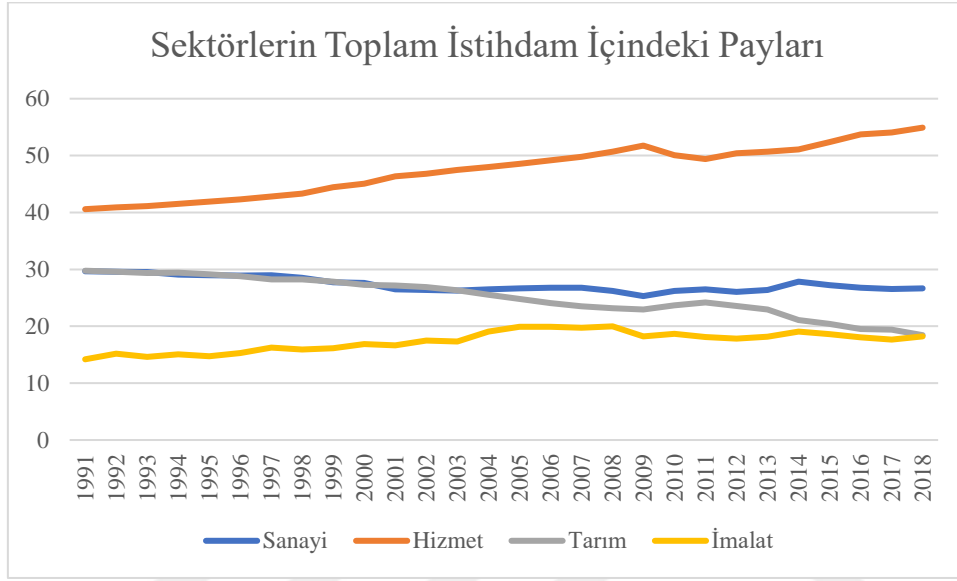

Kaynak: Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK)

Sanayileşmesini henüz tamamlayamayan bir ülke olarak Türkiye’de istihdamın dağılımında dikkat çeken iki önemli özellik gözlenmektedir. İlki tarımın toplam istihdam içerisindeki payının azalması, ikincisi ise hizmet sektöründeki istihdam payının artmasıdır (Gürsel & Uysal 2023, s. 247).

Türkiye’de 1991 – 2019 arası dönem için istihdamın tarım, hizmet ve sanayi sektörlerine dağılımı Grafik 2.14’te gösterilmiştir. Toplam istihdam da meydana gelen artışın hizmet sektöründe yoğunlaşması da dikkat çekmektedir. Tarım sektörünün toplam istihdam içerisindeki payı 1991 de %30 seviyelerinden 2019 yılında %20’nin altına gerilemiştir.

Grafik 2.14. Türkiye’de Toplam İstihdam İçinde İmalat, Sanayi, Hizmet ve Tarım Sektörü İstihdam Payı.

Kaynak: Dünya Bankası Veri Tabanı

Sanayisizleşme süreci gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde farklı şekillerde ortaya çıkmaktadır. Gelişmiş ülkelerde sanayisizleşme başarılı bir kalkınma sürecinin ardından yaşam standartlarının yükselmesi ve istihdamın hizmet sektörüne doğru kayması sonucu ortaya çıkmaktadır. Bu istihdam hareketinin nedeninin büyük kısmı Engel Yasası’ndan kaynaklanmaktadır. İstihdam hareketinde bu durumu açıklayan iki faktör vardır; birincisi, bireyin gelir düzeyi arttıkça gıdaya harcadığı nispi gelirin azalmasını belirten talep yönündedir. Bu durum ekonomiler sanayileştikçe, insanların gıdaya oranla üretilen ürün ve hizmetlere daha fazla harcama yapması anlamına gelmektedir. İkincisi, meydana gelen teknolojik ilerlemenin tarım alanında daha az emek ile daha fazla gıda üretimini mümkün kılması nedeniyle istihdamın azalmasına yol açan arz yönündedir. Bu talep ve arz yönlü faktörlerin toplam etkisi, istihdamın tarımdan imalat sektörüne yoğun şekilde kaymasına sebep olmaktadır (Rowthorn & Ramaswamy, 1997).

Diğer taraftan gelişmekte olan ülkelerde sanayisizleşme sürecinde, imalat sanayisinde istihdamın azalması ve emeğin hizmet sektörüne kayması ülke ekonomisi için ciddiye alınması gereken bir durumdur. Bu durum sanayileşme sürecini tamamlamamış ve imalat sektörü yeterince olgunlaşmamış ülkeler için kalkınma sürecinde kırılgan bir yapıya sahip olmalarına sebep olmuştur (Mansur, 2008). Literatürde bu açıklama erken sanayisizleşme olarak ortaya çıkmaktadır.

2.3. Sanayisizleşme Sürecinde Orta Gelir Tuzağı

Ekonomik büyümeyi teşvik edecek olan başarılı bir yapısal dönüşüm, ancak işgücünün düşük verimli sektörlerden yüksek verimli sektörlere yeniden tahsis edilmesi ile mümkün olacaktır (Herrendorf vd. 2014; McMillan & Rodrik., 2014). Bu bakımdan imalat sanayi üretkenlik ve emeğin verimli kullanımı ile büyümeyi hızlandıracak önemli bir sektör haline gelmektedir (Timmer vd., 2015; Szirmai, 2015). Gelişmekte olan ülkelerde emek faktörünün sanayi sektöründen daha çok hizmet sektöründe yoğunlaşması bu ülkelerde erken sanayisizleşme olgusunu ortaya çıkarmakta ve büyümeyi yavaşlatıcı bir endişe oluşturmaktadır.

Büyümenin orta gelirli ülkelerde yavaşlaması, 1960 yılından sonra 101 orta gelirli ülkeden sadece 13 tanesinin (Doğu Asya ve Avrupa ülkeleri) yüksek gelirli ülke konumuna geçmiş olmasından anlaşılmaktadır (Bank, 2013). Literatürde orta gelirli ülkelerin, uzun süre yüksek gelirli ülke konumuna ulaşamaması orta gelir tuzağı olarak tanımlanmaktadır (Rekha, 2022).

Orta gelir tuzağı kavramı, ücretlerin nispeten düşük olduğu düşük kişi başı gelir seviyesine sahip ülkeler ile inovasyon odaklı büyüme gösteren yüksek kişi başı gelir seviyesine sahip ülkeler arasında kalan ülkelerin ekonomilerinde yaşanan zorlukları açıklamak için türetilmiştir (Kirsch, 2018, s.2). Kavram ilk olarak 2007 yılında Dünya Bankası tarafından yayımlanan raporda Gill vd. (2007) tarafından kullanılmıştır. Rapora göre orta gelir tuzağı kavramı orta gelire sahip ülkelerin, uzun dönem belirli bir gelir aralığında kalarak üst gelir seviyesine geçememesi şeklinde tanımlanmıştır (Gill vd., 2007, s.4).

Orta gelir tuzağının ülkeler için varlığı ve ölçümü konusundaki tartışmalar, Lewis'in (1954) yapısal dönüşümü içeren ikili sektör modeline (ülkelerin yüksek gelir seviyesine ulaşabilmesi için emeğin tarımdan sanayi sektörüne aktarılması yoluyla ülkede sanayileşmenin iyileşmesi ve çeşitlendirilmesi) kadar vurgu yapmaktadır (Gill vd., 2007, ss.1). Orta gelirli ülkelerin, yapısal dönüşümü gerçekleştirememeleri ve artan küresel ticarete de ayak uyduramamaları halinde orta gelir tuzağından kurtulamayacağı sonuçta da erken sanayisizleşme süreci yaşayacakları belirtilmektedir.

Andreoni ve Tregenna (2020), yaptıkları çalışma da ülkelerin orta gelir tuzağına yakalanmasını üç kaynağa bağlıyor; birincisi teknolojik rekabet gücü açısından yaşanan kısıtlar nedeniyle küresel endüstriye girme zorluğu, ikincisi yerli firmaların mevcut üretim altyapıları ile küresel değer zincirine bağlanma zorlukları ve üçüncüsü de teknolojik değişim ve yeniliğe ayak uydurma zorluğudur. Bu zorunluluklar, 1980'lerde Türkiye gibi gelişmekte olan Latin Amerika ülkeleri ve birçok Afrika ülkesinde ortaya çıkan borç sorunları, bu ülkeleri uluslararası finans kuruluşlarının belirlemiş olduğu dış açılma politikaları (Washington Mutabakatı) takip etmek zorunda bırakmış ve bu ülkelerde önemli yapısal değişiklikler yaşanmıştır (Dasgupta ve Singh, 2007). Ancak Shafaeddin (2005) ve Ocampo (2004) bu değişikliklerin; ülkelerde uzun vadeli karşılaştırmalı dinamik üstünlük yerine, mevcut karşılaştırmalı üstünlüklerine göre uzmanlaşmaya başlamalarından dolayı yanlış türden olduğunu belirtmişlerdir. Bu ülkeler dayatılan politikalardan dolayı da dış şoklara karşı savunmasız hale gelmişlerdir (Shafaeddin, 2005; Ocampo, 2004).

Ünlü (2016) yapmış olduğu çalışma da Türkiye'nin 14 yıl düşük orta gelir seviyesinde ve 14 yıl da yüksek orta gelir grubunda yer alan ülke olduğunu vurgulamıştır (Ünlü, 2016). Çalışma da Türkiye'nin orta gelir tuzağında olmadığı tespit edilmiş olsa da Türkiye'nin toplam da 28 yıl boyunca orta gelir grubunda yer alan bir ülke olması, aynı süreçte hem imalat sanayi katma değer payında azalışların olması ve imalat sanayi istihdam payının da azalıyor olması Türkiye'nin sanayisizleşme içerisinde olduğunu destekleyen faktörlerdir. Türkiye'nin orta gelir tuzağında bulunmadığı sonucuna ulaşan diğer çalışma da Koçak (2014) tarafından yapılmıştır. Çalışma da Robertson ve Ye'nin (2013) uyguladığı yöntem ile Türkiye'nin orta gelir tuzağında olup olmadığı test edilmiştir.

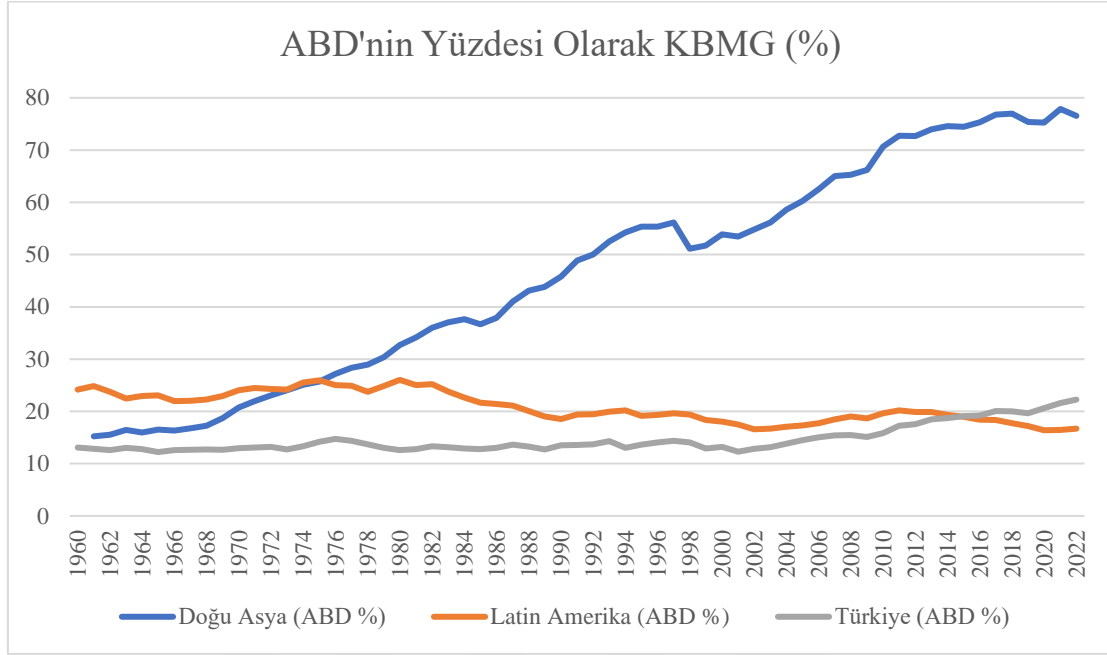
Çalışma sonucunda Türkiye ekonomisinin orta gelir tuzağında bulunmadığına dair ampirik bulgulara ulaşılmıştır.

2.4. Emek Verimliliği ve Beşerî Sermayenin Yeniden Tahsisi

Kalkınma ve büyüme sürecinde orta gelir tuzağından kurtulmak, ülkeler için zorlu bir süreçtir. Bu başlıkta orta gelir tuzağından hızla kurtulan (Güney Kore, Singapur ve Hong Kong) seçilmiş Doğu Asya ülkeleri ile orta gelir tuzağından kurtulamayan seçilmiş Latin Amerika (Arjantin, Brezilya, Meksika) ülkeleri (Restuccia, 2013) Türkiye ve Amerika Birleşik Devlet'i (ABD) de dahil edilerek karşılaştırılmıştır. Bu ülkelerin seçilmesinde temel neden, Türkiye için yapılan yapısal dönüşüm ve sanayisizleşme çalışmalarında Türkiye'nin genellikle Latin Amerika ülkelerine benzer şekilde hareket ettiğinin vurgulanmasıdır (Ungor, 2010; Doğruel & Doğruel, 2018; Koyuncu, Mıhçı & Yeldan, 2019). Doğu Asya ülkeleri ise 1960 yılında Türkiye ile benzer kişi başı milli gelire sahipken sonraki yıllarda hızlı bir büyüme göstermiş yüksek kişi başı gelir seviyelerine ulaşarak Latin Amerika ve Türkiye ile aralarındaki fark açılmıştır. İki ülke gurubu büyüme sürecinde birbirinden zıt şekilde gelişim göstermiş olup Türkiye'nin nasıl bir değişim gösterdiğine ve bu ülkelerin ABD ile olan yakınsamasına bakılır.

Grafik 2.15'te 1960 – 2020 arası dönem için Latin Amerika, Doğu Asya ve Türkiye'nin ABD ye göre kişi başına düşen milli gelirleri gösterilmektedir. Aynı şekilde Grafik 2.17'de 1991 – 2021 arası dönemde Latin Amerika, Doğu Asya ve Türkiye'nin, ABD'ye göre istihdam edilen kişi başına düşen milli gelirleri gösterilmektedir. İstihdam edilen kişi başına düşen milli gelir bu kısımda emek verimliliğinin bir göstergesi olarak kullanılmıştır (Top, 2002, s.32). Connolly ve Yi (2008) yaptıkları çalışmada, 1962 – 1995 yılları arasında Kore için istihdam başına milli gelir ve dış ticaret büyümesini gösterge olarak kullanmışlar, dış ticaretteki tarife indirimlerinin imalat sanayisindeki başarının %32'sini açıkladığını bulmuşlardır (Ungor, 2010).

Grafik 2.15. Seçilmiş Latin Amerika ve Doğu Asya Ülkeleri ile Türkiye'nin Kişi Başı Milli Gelirinin ABD Kişi Başı Milli Gelirine Oranla Yüzdesi.

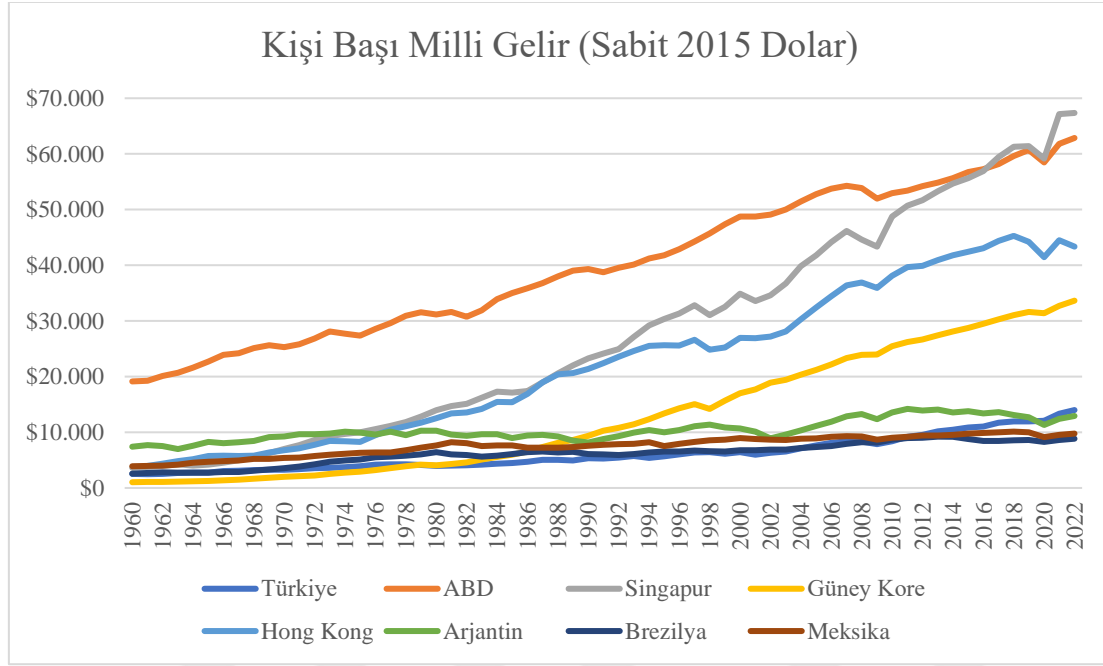
Kaynak: Dünya Bankası Veri Tabanı Kullanılarak Hazırlanmıştır.

1960 yılında Doğu Asya'nın kişi başı milli geliri, ABD'nin kişi başı milli gelirinin %12'si iken, Latin Amerika'nın kişi başı milli geliri, ABD milli gelirinin %20'si kadardır. 2020 yılında Doğu Asya'nın milli geliri, ABD milli gelirinin %75'ine ulaşarak hızlı bir büyüme sergilemiştir. Örneğin Hong Kong 2020 yılında 43 bin dolar kişi başı gelir ile dünyanın en zengin ülkeleri arasında yer almaktadır. Latin Amerika ülkeleri ve Türkiye ise bir bozulma olmasa dahi durgunluk göstermektedir (Vogel, 1991; Young 1995; Hsieh 2002; Ungor, 2010).

Castillo ve Martins (2016), Latin Amerika ülkelerinde, imalat sanayisinde toplam katma değer ve toplam istihdamı, işgücü verimliliği ile araştırmış ve erken sanayisizleşmeye bir bakış açısı getirmeye çalışmışlardır. Latin Amerika ülkelerinde düşük kişi başı gelir seviyelerinde sanayisizleşmenin gerçekleştiğini ölçmüşlerdir. Latin Amerika ülkelerinde üretkenlik artışının düşük olduğu sonuç olarak bu ülkelerdeki durgunluğun sebebinin emeğin verimsiz tahsis edilmesinden kaynaklandığını vurgulamışlardır. Grafik 2.16'da incelenen ülkelerin kişi başı milli gelirleri gösterilmiştir. Latin Amerika ülkeleri ve Türkiye 1960 yılından itibaren kişi başı gelir bakımından benzer gelişme gösterirken,

Doğu Asya ülkeleri 1980 yılından itibaren hızlı bir ayrışma sergileyerek kişi başı milli gelirlerinde artış sağlamışlar ve ABD milli gelirine yakınsamışlardır (Ungor, 2010).

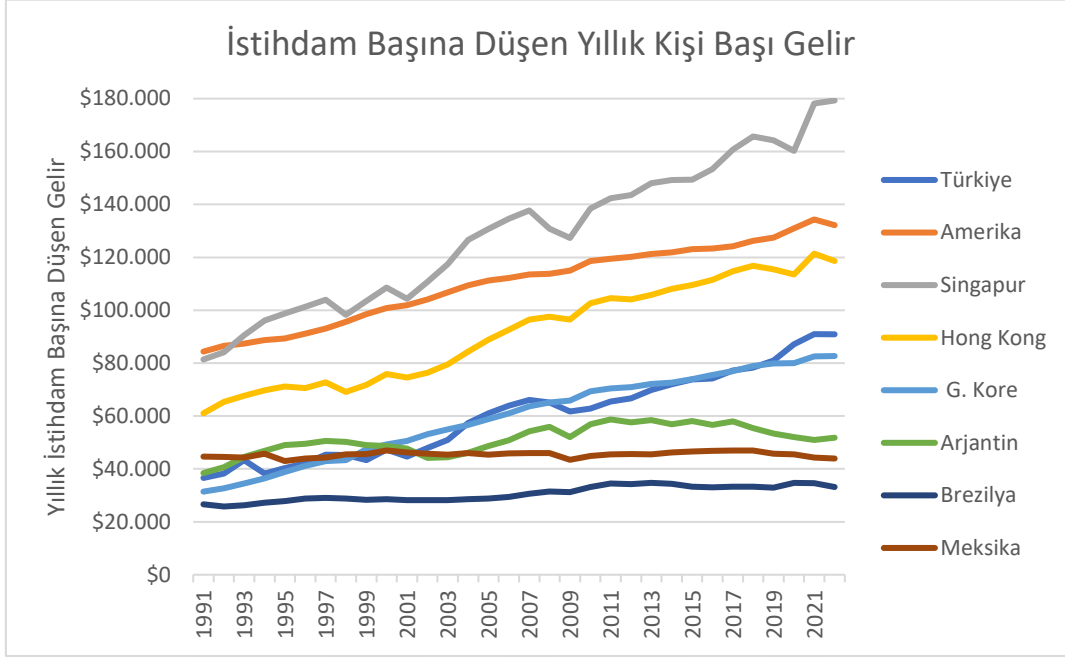
Grafik 2.16. Seçilmiş Latin Amerika, Doğu Asya Ülkeleri ile Türkiye ve ABD'nin Kişi Başı Milli Gelirleri.

Kaynak: Dünya Bankası Veri Tabanı Kullanılarak Hazırlanmıştır.

Emek verimliliğinin bir göstergesi olarak kullandığımız, istihdam edilen kişi başına düşen gelir seviyeleri Grafik 2.17’de gösterilmiştir. Emek verimliliğinde Castillo ve Martins (2016) vurguladığı gibi Latin Amerika ülkelerinin durağan bir seyir izlemesi ve Doğu Asya ülkelerinin bu ülkelere büyük oranda ayrışması gözlenmektedir. Dikkat çeken Singapur’un diğer ülkelere göre daha fazla istihdam başına gelire sahip olmasıdır. İkinci durum ise Türkiye’nin Güney Kore’ye benzer şekilde hareket ederek, Latin Amerika ülkelerinden daha yüksek bir istihdam edilen kişi başı milli gelire ulaşmasıdır. Türkiye üretkenlik bakımından Latin Amerika ülkelerine göre daha avantajlı durumdadır. Bu tespit Grafik 2. 17’de net şekilde görülmektedir.

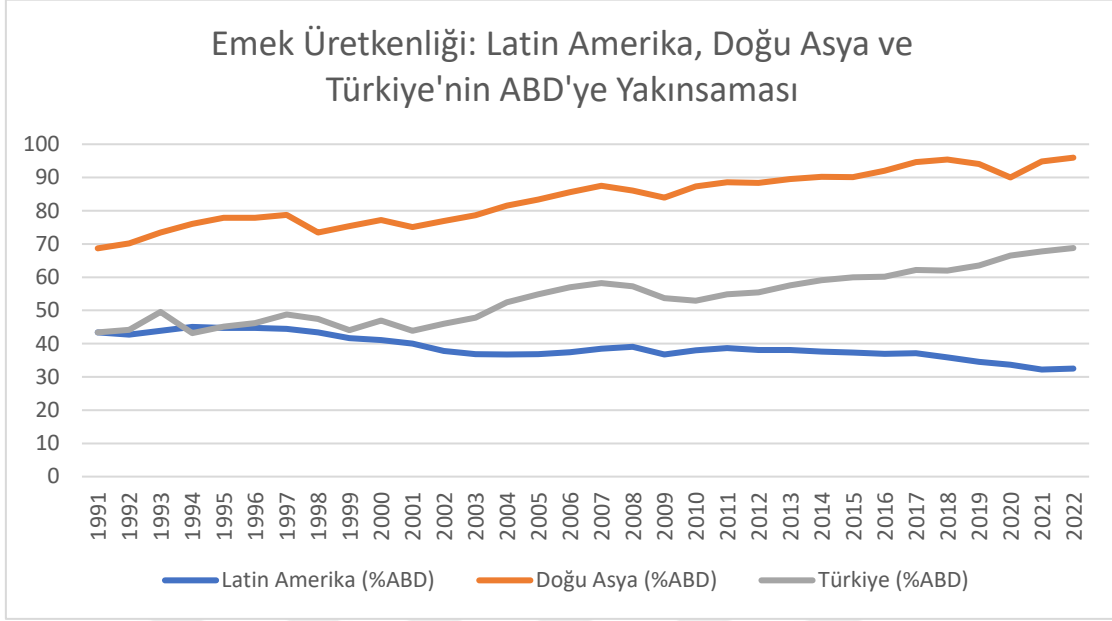
Grafik 2.17. Seçilmiş Ülkelerde İstihdam Edilen Kişi Başına Düşen Milli Gelir.

Kaynak: Dünya Bankası Veri Tabanı Kullanılarak Hazırlanmıştır.

Grafik 2.18’de Doğu Asya ülkeleri kişi başı milli gelirden dolayı üretkenlik bakımından da ABD ye en çok yakınsayan ülkeler olurken, Latin Amerika ülkeleri üretkenlik bakımından sabit bir seyir izlemiştir. Dikkat çeken husus Türkiye’nin üretkenlik konusunda Latin Amerika ülkelerinden ayrışmasıdır ve ABD ye bu ülkelerden daha fazla yakınsamasıdır. Latin Amerika ülkelerinin üretkenliği 1991 yılında ABD üretkenliğinin %40’ına denk gelirken 2021 yılında bu seviyenin altına gerilemiştir. Türkiye ise 1991 yılında ABD üretkenliğinin %40’ına eşit seviyede iken 2021 yılında ABD üretkenliğinin %80’ine yaklaşmıştır. Bu durum Türkiye’de üretkenlik artışı bakımından Latin Amerika ülkelerinden ayrıştığını göstermektedir. Doğu Asya ülkeleri ise üretkenlikte istikrarlı şekilde büyümesini sürdürmüştür.

Grafik 2.18. Emek Üretkenliğinin ABD'ye Yakınsaması.

Kaynak: Dünya Bankası Veri Tabanı Kullanılarak Hazırlanmıştır.

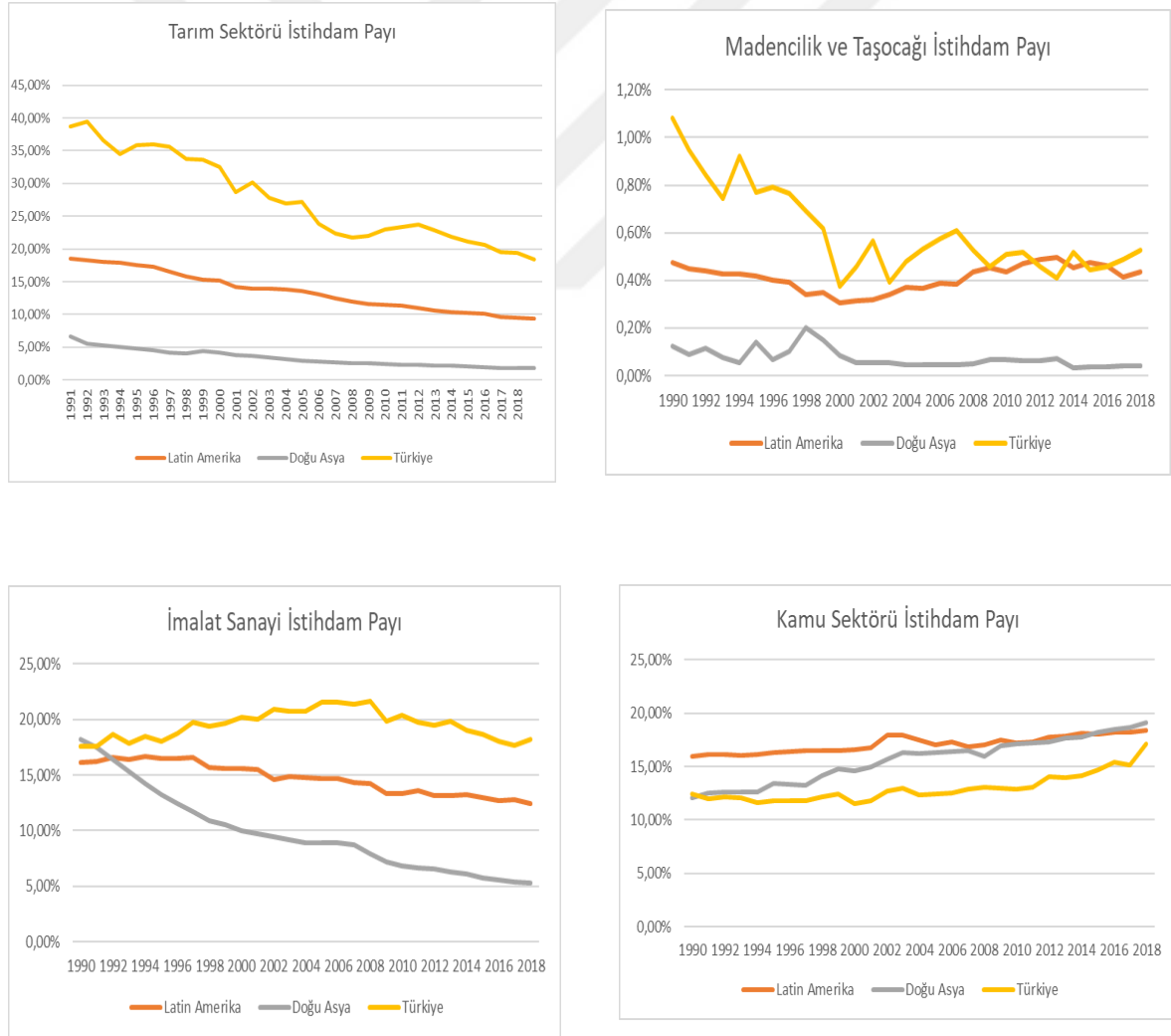
Kuznets (1973) ekonominin gelişimi için yapısal dönüşümün olması gerektiğini vurgulamıştır. Bu dönüşüm de üretim faktörleri özellikle de emek; tarımdan sanayiye, sanayiden hizmet sektörüne kayma gösterir (McMillan & Rodrik, 2011). Aşağıda yer alan grafik gurubunda tarım, imalat, madencilik ve taş ocağı, kamu hizmetleri, inşaat, kamu hizmeti ve hizmet sektörüne ilişkin istihdam payındaki değişimler gösterilmiştir. Bu grafiklerin hazırlanmasında kullanılan veriler Groningen Büyüme ve Kalkınma Merkezinin veri tabanından alınmıştır. Grafik 2.19’da sektörel istihdam paylaşımları gösterilmiştir.

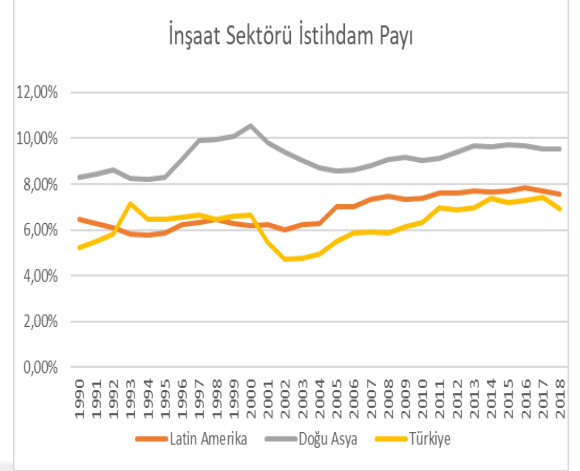
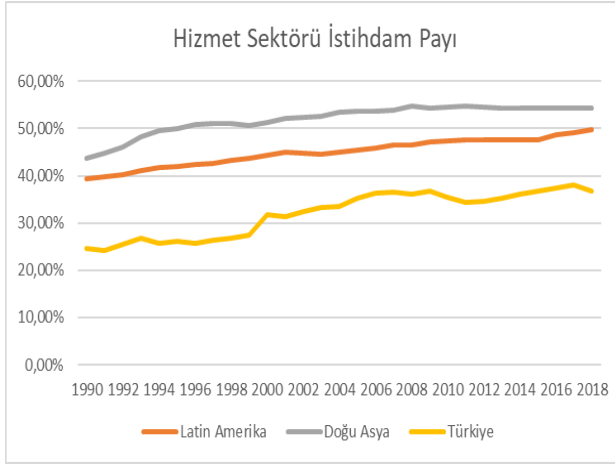
Latin Amerika’nın tarım istihdam payı 1991 yılında %20 seviyesinde iken 2018 yılında %10 seviyesine gerilemiştir. Doğu Asya ülkelerinin payı ise 1991 yılına göre %5 seviyesinin altına düşmüştür. Türkiye’de ise 1991 yılında %40’da bulunan tarım sektörü istihdam payı 2018 yılında %20’nin altına düşmesine rağmen diğer ülkelere göre tarımsal istihdam payı nispeten yüksek seviyededir. İmalattaki istihdam payı ise Doğu Asya ülkelerinde hızla gerilerken, Latin Amerika ülkelerinde nispeten daha az gerilemiş, Türkiye’de ise neredeyse sabit kalmıştır. Bu durum Türkiye’de azalan tarımsal istihdamın

hizmet sektöründeki istihdam artışına yansıdığını göstermektedir. Ekonomilerde yaşanan büyümenin hızı sektörlerde verimlilik artışına bağlanmaktadır (Timmer & Vries, 2009).

Sektör düzeyinde ülkeler arasında üretkenlik karşılaştırması yapmak, mal / hizmet fiyatlarının büyük farklılıklar göstermesinden dolayı ve döviz kurlarının zayıf bir göstere olmasından kaynaklı zordur. Bu karşılaştırmayı yapabilmek için, çıktıyı veya katma değeri, ulusal para biriminden diğer bir ulusal para birimine dönüştürmek için sektörel dönüşüm faktörlerinin oluşturulması gerekir. Satın alma gücü paritesi anlamlı karşılaştırmalar için kullanılabilir. Sektörel üretkenliği etkileyen politikalara daha detaylı bakılabilir.

Grafik 2.19. Sektörel İstihdam Paylaşımı (1991 – 2018).

Kaynak: Groningen Büyüme ve Kalkınma Merkezi (rug.nl/ggdc/structuralchange/etd/)

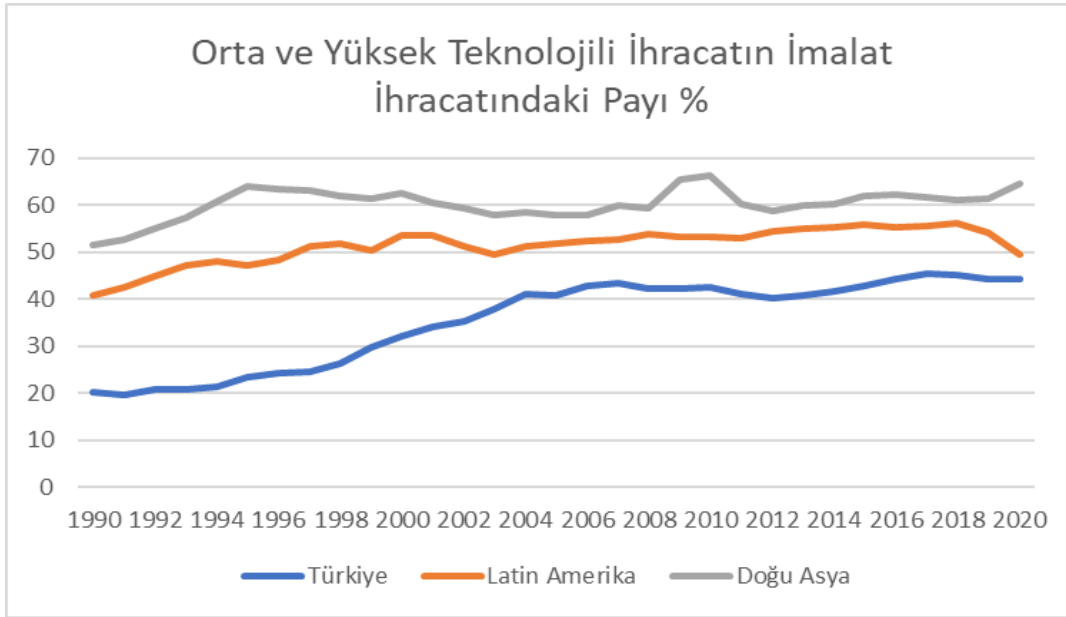
2.5. Ticarete Uzmanlaşma

Görüldüğü gibi Latin Amerika, Doğu Asya ülkelerinde ve Türkiye’de hizmet sektöründe artan istihdam payı ortak özellik olarak öne çıkmıştır. İmalat sektöründeki istihdam payında ise azalış gözlemleniyor. Genel olarak yüksek üretkenli sektörlerden düşük üretkenli sektörlere emek faktörünün kayması söz konusudur. Sanayisizleşme hakkında diğer bir kanıt ticarete uzmanlaşmadır. Castello ve Martins Neto (2016), sanayisizleşmeyi imalat katma değerinin düşmesi ve imalat sanayi istihdamının toplam istihdam içerisindeki payının düşmesine ek olarak orta ve yüksek teknoloji mal ihracatının, imalat sanayi ihracatı içerisindeki payının düşmesi ve yüksek teknoloji ürünlerde yoğunlaşmanın azalması olarak tanımlanmaktadır (Castillo & Martins Neto, 2016, s.16). Ticarete uzmanlaşmanın anlaşılması için 1990 – 2020 arası ihracatın teknoloji yoğunluğu araştırılır.

Gelişmekte olan ülkelerde ihracat performansı oldukça çeşitli olup ülkeye göre farklılık göstermekte ve zamanla da farklı yönlerde değişerek ilerlemektedir. Bu süreçte bazı ülkeler Doğu Asya gibi kalitelerini (ihracatın düşük teknoloji, düşük vasıflı ve emek yoğun ürünlerden, yüksek teknoloji ve yüksek vasıflı ürünlere kayması) yükseltip başarılı bir ihracat gerçekleştirirken, bazı ülkeler de Latin Amerika gibi hem kalite hem de ihracat açısından durgunluk göstermektedir (Lall, 2000; s.339). Grafik 2.20’de Latin

Amerika, Doğu Asya ve Türkiye'nin 1990 – 2020 yılı arası döneme ilişkin imalat ürünleri ihracatı içerisinde orta ve yüksek teknoloji ürünlerin ihracat payı gösterilmektedir. Latin Amerika ve Doğu Asya ülkelerinde kısmi artış gözlemlense de Türkiye'nin 1990 yılında %20 seviyesinde orta ve yüksek teknoloji ürün ihracatı olduğu 2020 yılında bu seviyenin %40 üzerine çıktığı dikkat çekmektedir. Yine Türkiye'de 1990 – 2004 yılları arasındaki ihracat payında hızlı bir artış olduğu da görülmektedir.

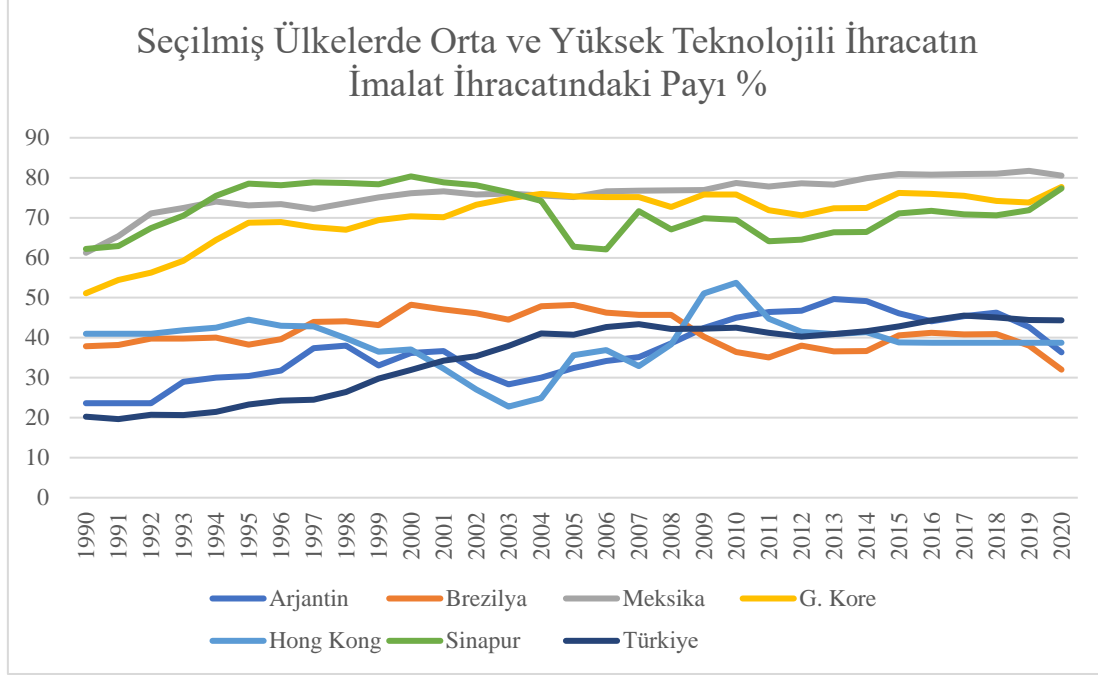
Grafik 2.20. Latin Amerika, Doğu Asya ve Türkiye'de İmalat Sektörü İhracatı İçerisinde Orta ve Yüksek Teknolojili Ürünlerin İhracat Payı (%).

Kaynak: Dünya Bankası Veri Tabanı Kullanılarak Hazırlanmıştır.

Latin Amerika ve Doğu Asya ülkelerinin orta ve yüksek teknoloji imalat ihracatında detaylı olarak Grafik 2.21'de bakıldığında, dikkat çeken ilk husus Güney Kore ve Singapur ile birlikte Meksika'nın aynı bölge aralığında gelişim göstermesidir. Bu durum Meksika'nın sanayisizleşme sürecinin ayrı bir değerlendirme konusu olduğunu göstermektedir. İkinci dikkat çeken husus ise gelişmiş ve başarılı ülkeler içerisinde bulunan Hong Kong'un Latin Amerika ülkeleri ve Türkiye ile aynı bölge aralığında gelişim göstermesidir.

Grafik 2.21. Seçilmiş Ülkelerde Orta ve Yüksek Teknolojili İhracatın İmalat İhracatındaki Payı %.

Kaynak: Dünya Bankası Veri Tabanı Kullanılarak Hazırlanmıştır.

Sonuç olarak Arjantin, Brezilya, Türkiye ve Hong Kong benzer bir ticarete uzmanlaşma modeli izlerken, Meksika, Singapur ve Güney Kore farklı bir ticarete uzmanlaşma modeli izlemektedir. Uchida ve Cook (2005) yılında Doğu Asya ülkeleri için yapmış oldukları ticarete uzmanlaşma analizi çalışmasında, ülkelerin ihracatta rekabet edebilmek için teknolojik uzmanlaşmaya önem vermeleri gerektiğini vurgulamışlardır. Singapur ve Güney Kore'nin diğer ülkelere kıyasla daha geniş teknolojik uzmanlaşmaya sahip olduğunu belirterek, ticarete uzmanlaşmanın istikrar ve yoğunlaşma ile tarif edilebileceğini açıklamışlardır. Hong Kong'un ise daha düşük teknoloji ürünlerde yoğunlaşmaya devam ettiğini tespit etmişlerdir (Uchida & Cook, 2005, s.721).

2.6. Yapısal Dönüşüm ve Sanayisizleşme Sürecinde Stilize Gerçekler

Bu bölümde Türkiye'nin 1980 sonrası büyüme sürecinde geçirmiş olduğu yapısal dönüşüm ve sanayisizleşmeye ilişkin stilize gerçekler anlatılmıştır.

1. Kırsal alanlarda bulunan vasıfsız işgücü, kentsel alanlara yoğun göç etmiş, kırsal ve kentsel nüfus yoğunluğu değişmiştir.

Grafik 2.1’de gösterildiği gibi Türkiye’de 1960 yılından itibaren kırsal alanlarda nüfus hızlı bir şekilde azalmıştır. Bununla birlikte kentsel alanlarda nüfus hızlı şekilde artmıştır. Bu zaman diliminde kırsal alanlardan göç eden işgücü kentlerde bulunan hizmet ve sanayi sektörüne fazladan işgücü arzı sağlamıştır. Bu durum ekonomik büyümeye de olumlu yönde yansımıştır. Yapılan çalışmalar Türkiye’de vasıfsız işgücünün çoğunlukta olduğunu ve azalma eğilimi gösterdiğini belirtmektedir (Dayıoğlu & Kırdar, 2010; Doğruel & Özerkek, 2011). 1992 yılından itibaren Grafik 2.1’de kırsal bölgelerden kentlere göç eden vasıfsız işgücünün sanayi de değil, hizmet sektöründe yoğunlaştığı görülmektedir.

2. Sanayi sektöründe diğer sektörlerle göre daha fazla faktör verimliliği artışı gerçekleşmiştir.

Türkiye’de ticarete konu olan sektörler de TFV artış oranı, 1980 yılından itibaren hizmet sektörü dışındaki diğer sektörlerde yüksek olmuştur. TFV büyümesini sektörlerle göre ayırtırdığımızda Grafik 2.3’te gösterildiği gibi ticarete konu olan malları üreten sanayi sektöründeki TFV, ticarete konu olmayan malları üreten sektörlerden daha hızlı büyüme göstermiştir.

3. Hasıla içerisinde sanayi sektörünün payı azalmış, hizmet sektörünün payı artmıştır.

GSYH içerisinde sektörlerin ağırlıkları Türkiye’de 1960 yılından itibaren büyük değişimler göstermiştir. Grafik 2.4’te gösterildiği gibi 1960 yılında %50 den fazla olan tarım sektörünün payı 2021 yılında %10 altına gerilemiştir. 2021 yılı itibariyle hasıla içerisinde en yüksek pay hizmet sektörüne aittir. Sanayinin payındaki artış hizmet sektörü payındaki artıştan daha düşük kalmıştır.

4. Uluslararası ticaretin payında artış olmuş, ticaret dengesinde değişimler yaşanmıştır.

1980 yılından itibaren Türkiye ekonomisi gelişim sürecinde dünya ekonomisine daha fazla entegre olmuştur. Uluslararası ticaretin payı 1960 yılında %10’dan daha az iken 2022 yılında %70 seviyesini geçmiştir. Grafik 2.5’te gösterildiği gibi Türkiye’nin 1980 yılından sonra ihracata dönük sanayileşme politikasına geçişi ile ticaret keskin bir şekilde artış göstermiştir. Ticaretin seyri dalgalı bir görünüm sergilese de 2022 itibariyle artmaya devam etmektedir.

5. İmalat sanayi katma değer payı ve imalat sanayi istihdam payında yüksek kişi başı gelir seviyesine ulaşılmadan azalma yaşanmıştır.

Sanayisizleşmenin anlaşılması için gösterge olarak kullanılan imalat sanayi katma değer payı Türkiye’de Grafik 2.12’de gösterildiği gibi 1980 yılından 2000 yılına kadar artış göstermiştir. 2000 yılından sonra azalan katma değer payı Türkiye’nin yüksek kişi başı gelir seviyesine ulaşmadan erken sanayisizleşmeye başlayan ülkeler içerisinde olduğuna dair destekleyici göstergelerden birisidir. İmalat sanayi istihdam payı ise sanayisizleşme hakkında ikinci bir gösterge olup, hakkındaki tartışmalar; imalat sanayi istihdam payındaki azalmanın verimlilik artışından mı kaynaklı olduğu yoksa gerçekten bir azalmanın mı olduğu belirsizliği yüzünden devam etmektedir. Türkiye’de 1980 yılından 2008 yılına kadar sürekli artış gösterip zirveye ulaşan imalat sanayi istihdam payı 2008 yılından itibaren azalmıştır. İmalat sanayi toplam faktör verimliliği dikkate alındığında Türkiye’de imalat sanayi istihdam payındaki azalışın verimlilik artışından kaynaklandığı söylenebilir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TÜRKİYE DE SANAYİSİZLEŞME VE EKONOMİK BÜYÜME

ARASINDAKİ İLİŞKİ: NARDL YAKLAŞIMI

Çalışmanın bu bölümünde ilk olarak literatür taraması verilmiştir. Daha sonra Türkiye’de 1980 – 2020 arası zaman diliminde yapısal değişikliklerin özellikle sanayisizleşmenin ekonomik büyüme için bir sorun olup olmadığı incelenmiş ve sanayisizleşmenin ekonomik büyüme üzerine olan etkileri araştırılmıştır.

3.1. Literatür İncelemesi

Ekonomik büyüme sürecinde sanayileşme belirgin dönüşüm geçirmiş, sanayisizleşmenin sebeplerini ve sonuçlarını anlamak da önemli hale gelmiştir. Sanayisizleşme sadece belirli ülkelerde ortaya çıkan bir olgu değil hem gelişmiş hem de gelişmekte olan ülkeler için sonuçları olan bir olgudur. Sanayisizleşme üzerine geniş bir literatür mevcut olsa da sanayisizleşmenin Türkiye’de ekonomik büyüme üzerindeki spesifik etkilerine ilişkin boşluk bulunmaktadır.

Bu bölümde yapısal dönüşüm konusu özelinde tüm değişkenleri içerecek şekilde sanayisizleşme ve ekonomik büyüme ilişkisinin literatür taramasındaki sonuçlarına yer verilmiştir. Literatürde yer alan çalışmaların genellikle, sanayisizleşmenin belirleyicileri ve sanayisizleşmenin ekonomik büyüme üzerine olan etkileri üzerinde yoğunlaştığı gözlenmektedir. Literatür de ilk olarak konuyla ilgili bulunan çalışmalardan bahsedilmiş daha sonra Türkiye için yapılan çalışmalar anlatılmıştır.

Yapısal dönüşüm ve sanayisizleşme kavramları, Fisher (1935), Clark (1940) ve Fourastié (1949) tarafından tanımlanan Üç Sektör Hipotezi’nin (ülke gelişmişlik düzeyinin düşük olduğu seviyede tarım (birincil) sektörünün, ülkenin gelişme sürecinde olduğu seviyede

endüstriyel (ikincil) üretim sektörünün ve gelişmiş seviyede ise hizmet (üçüncül) sektörünün baskın olması) geliştirilmesi ile tasarlanmıştır (Przywara, 2016, ss.6). Üç sektör hipotezine göre sektörel değişimin temelinde iki ana etki vardır. Bunlar; talebin gelir esnekliğinde oluşan artış ve sektörlerin sahip olduğu farklı verimlilik artış oranlarıdır (Przywara, 2016). Sanayisizleşme literatürü temel de sanayisizleşmenin nedenleri ve sanayisizleşmenin ekonomik büyüme üzerine olan etkileriyle ilgilidir. Üç sektör hipotezinde belirtilen sektörler arasındaki verimlilik farkına vurgu yapan çok sayıda çalışma mevcut olsa da talebin gelir esnekliği üzerinden sanayisizleşmeyi açıklayan sınırlı sayıda çalışma vardır.

Literatürde önde gelen ilk katkılardan birisi Singh (1977)'in yapmış olduğu katkıdır. Singh sanayisizleşmeyi, bir ülkenin genel ithalat ihtiyaçlarını karşılayacak şekilde yeterli net ihracatı sağlayabilecek verimli bir imalat sektörüne sahip olmaması açısından kavramsallaştırmıştır. Çalışmada Birleşik Krallık'ta meydana gelen üretkenlik artışı ve fiyat rekabetinin artmasına rağmen imalat sektörünün rekabetinin kötüleştiği bir yapısal bozulma tespit edilmiştir. Sanayisizleşmenin, imalat sektöründeki bu kötüleşmenin sebebi değil sonucu olduğu vurgulanmıştır (Singh, 1977, s.134).

Singh (1977)'in çalışmasındaki sonuca benzer olarak, Rowthorn ve Ramaswamy (1997) yaptıkları çalışma da sanayisizleşmenin gelişmiş ülkeler için olumsuz bir olgu olmadığını ve ekonomide yaşanan yapısal dönüşümün doğal bir sonucu olduğunu ileri sürmüşlerdir. Ayrıca çalışma da gelişmiş ülkelerde refah artışında, hizmet sektöründeki verimlilik gelişmelerinin katkısı olduğunu belirtmişler ve bu ülkelerde sendikaların rolünde zaman içerisinde değişim olabileceğini vurgulamışlardır. Sanayisizleşmenin genel olarak olumsuz bir durum olmadığını vurgulayan diğer bir çalışma da Rowthorn ve Coutts'un (2004), sanayisizleşme için beş açıklama getirdiği çalışmadır. Bunlardan ilki yurt içinde gerçekleşen faaliyetlerin hizmet sağlayıcılar aracılığı ile dışarıdan sağlanması anlamında "uzmanlaşmadır". İkincisi imalat ürünlerinin fiyatlarında azalma, üçüncüsü imalat sektöründe hizmet sektörüne göre daha yüksek verimlilik artışı, imalat sektöründeki istihdam artışının azalması, sonuncusu ise yatırımlardaki düşüş nedeniyle imalatın orantısız şekilde etkilenmesidir.

Literatürde sanayisizleşmenin hem gelişmiş hem de gelişmekte olan ülkelerde sebeplerini araştıran çalışmalar da mevcuttur. Palma (2005, 2014), Rowthorn'un önceki

çalışmalarından yararlanarak hem gelişmiş hem de gelişmekte olan ülkeleri kapsayan analizinde sanayisizleşme için dört temel kaynak tanımlamıştır. Bunlardan birincisi, ekonomiler geliştikçe imalat sektörü istihdamındaki düşüşe dikkat çeken kişi başına düşen gelir ile imalat sektörü istihdamı arasındaki ilişkiyi yansıtan “ters U” ilişkisidir. İkincisi imalat sektörü istihdamı ile kişi başına düşen gelir arasındaki ilişkinin zamanla azalması. Üçüncüsü imalat sektörü istihdam payının düşmesinin beklendiği kişi başına düşen gelir düzeyindeki değişikliklerdir. Sonuncusu ise Hollanda hastalığının sanayisizleşmenin bir türü olabileceğidir. Yani bir ülkenin yeni doğal kaynaklar keşfetmesi, ihracat gelirinin veya turizm gelirinin artmasının sanayisizleşmeyi tetiklediğine vurgu yapılmaktadır.

Sanayisizleşme ve gelir dağılımı arasındaki ilişkinin anlaşılması için diğer çalışmalardan farklı olarak kredi piyasalarını analize dahil eden Chesnokova (2007), ülkelerdeki sanayi malları fiyatlarının dünya fiyatının altında olması ve kredi piyasalarının sınırlı olması durumunda gelir dağılımında bozulma olacağını ve serbest dış ticaretin sanayisizleşme ile sonuçlanacağını belirtmiştir.

Tregenna (2009), yaptığı analizde sanayisizleşmeyi imalat sanayi istihdam payı, imalat sanayi katma değer payı, imalat sanayisindeki üretimin emek yoğunluğu ve ekonomiyle ilgili bileşenlere ayırmaktadır. İmalat sektörü istihdamındaki düşüşün çoğunlukla imalat sektöründeki emek yoğunluğunda meydana gelen azalmaya bağlayan Tregenna, imalat sanayi katma değer payındaki değişimlerinde dikkate alınması gerektiğini vurgulamıştır. Son olarak sanayisizleşmeyi, imalat sektöründeki; istihdam payının ve katma değer payının sürekli olarak azalması şeklinde tanımlamanın doğru olacağını vurgulamıştır.

Wood ve Mayer, (2011), küreselleşen dünya da gelişmekte olan ülkelerin imalat sektörü payındaki kayıplar üzerinde Çin'in ne kadar etkili olduğunu araştırmışlardır. Çalışma sonucunda gelişmekte olan ülkelerde emek yoğun imalat sektörü payının %1- %3,5 arasında azaldığını, bununla birlikte gelişmekte olan ülkelerde ihracat payının ise %1,5 – %5 arasında azaldığını belirtmişlerdir. Dolayısıyla Çin, gelişmekte olan ülkelerin sanayisizleşmesinde etkili olmakta ve bu etki ülkeden ülkeye farklılık göstermektedir. Çalışma da en fazla etki Doğu Asya ülkelerinde görülmüş olup diğer ülkelerin çoğunda büyüme ve eşitlik için ciddi bir tehdit oluşturmadığı vurgusu yapılmıştır.

Bender (2012), yapısal dönüşüm sürecinin ücretlerde, istihdamda ve kişi başına düşen gelirdeki büyüme oranları üzerindeki etkisini incelemiştir. Lewis'in iki sektörlü modelinin kullanıldığı çalışmada işgücünün sanayi sektöründe yoğunlaştığı dönemde ekonomik büyüme oranlarında artış gözlemlenirken, işgücünün modern hizmet sektöründe yoğunlaşmasından sonra ekonomik büyüme oranlarındaki artış hızının yavaşladığını ve yüksek gelirli durağan duruma doğru yaklaşıldığı sonucuna ulaşılmıştır.

Rowthorn ve Coutts, (2013) gelişmiş ülkelerde (23 ülke) sanayisizleşme ve ödemeler dengesi arasındaki ilişkiyi araştırmak için, imalat sanayi istihdam payı ile kişi başı gelir, ticari açıklık, mamul ithalatı ve sabit sermaye arasındaki etkileşimi 1962 – 2008 dönemlerini kapsayan verileri kullanarak panel veri analizi ile incelemiştir. Çalışma sonucunda, imalat sanayi istihdam payının; ticari açıklık ile negatif yönlü, mamul ithalatı ile negatif yönlü ilişki içerisinde olduğu tespit edilmiştir.

Meçik ve Afşar, (2015) OECD (34 ülke) ülkelerinde sanayisizleşmenin hasıla ve işgücü üzerine olan etkilerini 1980 – 2012 dönemlerini kapsayan verileri kullanarak dinamik panel veri analizi yöntemi ile araştırmışlardır. Çalışmada elde edilen bulgulara göre, sanayi sektörü istihdam payı ile kişi başına düşen gelir, sabit sermaye ve doğrudan yabancı yatırımlar arasında pozitif yönlü bir ilişkinin olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Ayrıca sanayisizleşme sürecinin iş gücü piyasaları üzerinde önemli etkilerinin olduğu da belirtilmiştir.

Rodrik, (2016) gelişmiş ve gelişmekte olan 42 ülke için imalat sanayi istihdam payı ile nüfus ve kişi başı gelir arasındaki ilişkiyi 1960 – 2000 dönemleri için panel veri analizi yöntemi ile incelemiştir. Çalışma sonucunda Latin Amerika ülkelerinde imalat küçülürken kayıt dışılığın arttığı ve ekonomi genelinde üretkenliğin zarar gördüğü sonucuna ulaşılmıştır. Afrika ülkeleri için ise kente göç edenlerin imalat yerine küçük hizmetlerde istihdam edildiği artan Çin yatırımlarına rağmen endüstride gelişme olmadığı sonucu da vurgulanmıştır.

Diğer bir panel veri analizi Felipe ve Mehta (2016), tarafından sanayisizleşmeye küresel bir bakış açısı getirilen çalışmadır. Çalışmada 41 ülkenin 1970 – 2010 arası dönem verileri kullanılarak yapılan analizde, ulusal düzeydeki imalat sektörü istihdamındaki azalışın aksine, küresel düzeyde imalat sektörünün payının düşmediği sonucuna

ulaşmıştır. Küresel düzeyde imalat ve toplam işgücü verimliliğinin arttığı vurgusu yapılmıştır. Bu sonuçların, ülke içindeki imalat sektöründe gerçekleşen hızlı üretkenlik artışının, imalat işlerinin daha düşük üretkenliğe sahip ekonomilere kaymasıyla dengelendiğinden ortaya çıktığı belirtilmiştir.

Skufflic, ve Druzic, (2016) 27 AB üyesi ülke için imalat sanayi istihdamı ile kişi başı milli gelir, emek üretkenliği, ticaret, işsizlik oranı ve ekonomik büyüme oranı arasındaki ilişkiyi 1995 – 2012 arası dönem verileri için panel veri yöntemi kullanarak araştırmışlardır. Çalışma sonucunda piyasa dinamiklerinin üretkenliği artırdığı ve firma büyüklüğü ile Pazar yoğunlaşmasının sanayi üretkenliğini azalttığı sonucuna ulaşılmıştır.

Bernard, Smeets ve Warzynski (2017), sanayisizleşme olgusunu firma sayısı değişkenini analize dahil ederek incelemişlerdir. Danimarka da 1994 – 2007 arası dönem verileri kullanarak yaptıkları çalışmada, imalat sanayisindeki gerilemenin büyük sebeplerini olarak imalat sektöründen hizmet sektörüne geçen firmalar ve imalat sektöründe kalan firmalardaki istihdam azalışı olarak vurgulamışlardır.

Neus (2018), 15 OECD ülkesi için imalat sanayi istihdamı ile kişi başı milli gelir, işgücü verimliliği, dış kaynak kullanımı, dış ticaret, işsizlik ve sabit yatırımlar arasındaki ilişkiyi 1970 – 2006 arası dönem verileri için panel düzeltilmeli standart hata modeli ile incelemiştir. Çalışma sonucunda küreselleşmenin gelişmiş ülkelerde yaşanan sanayisizleşmeyi artırdığı sonucuna ulaşmıştır.

Teimouri ve Zietz (2020), 20 OECD ülkesi için imalat sanayi istihdam payı ile kişi başı milli gelir, genç ve genel işsizlik oranlarını 1990 – 2014 arası dönem verileri için lokal projeksiyon yöntemi (jorda 2015 yöntemi) ile incelemişlerdir. Çalışma sonucunda yeni bir işe başlama maliyetini düşürmenin artan işsizlikle ve ekonomik büyümedeki kayıpların azaltılmasında etkili bir politika olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Araujo, Peres, ve Pumza (2021), gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde sanayisizleşmenin göstergesi olarak kullandıkları imalat sanayi katma değer payını etkileyen değişkenleri 1970 – 2017 dönemini kapsayan verileri kullanarak panel veri analizi yöntemi ile araştırmışlardır. Çalışma sonucunda gelişmekte olan ülkelerde imalat sanayi katma değer payını döviz kurunun olumlu yönde etkilediği, ticari açıklığın ise olumsuz yönde

etkilediği sonucuna ulaşmışlardır. Ek olarak gelişmiş ülkelerde ise imalat sanayi katma değer payının; ticari açıklık ile pozitif, finansal gelişme ile negatif bir ilişki içinde olduğu sonucuna ulaşmışlardır.

Feng ve Wang, (2021), ekonomik büyüme üzerine sanayisizleşmenin etkilerini Çin ekonomisi için araştırmışlardır. Sanayisizleşmenin hızını sanayi yapısında yıllar itibariyle meydana gelen artış ve azalışlara göre hesaplamışlar, Çin'in şehirlerinde sanayisizleşmenin sürecini incelemişlerdir. Sanayisizleşmenin ekonomik büyüme üzerinde önemli ölçüde olumsuz bir etkiye sahip olduğu sonucuna ulaşmışlardır. Ayrıca hızlı sanayisizleşmenin sürdürülebilir ekonomik büyümeyi engellediğine ve erken sanayisizleşmeye sebep olduğuna dair kanıtlar sunmuşlardır.

Ravindran ve Babu (2023), yaptıkları çalışmada orta gelirli ülkelerde erken sanayisizleşmenin ekonomik büyüme üzerine olan etkilerini incelemişlerdir. Orta gelirli ülkelerde erken sanayisizleşme aşamasının tespit edilebilmesi için beş aşama tanımlamışlardır. Birinci aşama imalat sanayi istihdam payındaki gelişim, ikinci aşamada imalat sanayi katma değer payındaki gelişim incelenerek sanayisizleşme eğilimi belirlenmeye çalışılır. Üçüncü, dördüncü ve beşinci aşama da ise kişi başına düşen milli gelir, imalat sanayi istihdam payının ve imalat sanayi katma değer payının üst eşik seviyelerinin tanımlanarak sanayisizleşme olgusunun erken olup olmadığı tespit edilir. Çalışma sonucunda erken sanayisizleşmenin ve düşük verimli hizmet sektörü istihdamındaki artışın ekonomik büyüme de yavaşlama olasılığını artırdığı bulgusuna ulaşmışlardır.

De Lima Almeida ve de Freitas Balanco (2023), sanayisizleşme sürecinden geçen Brezilya için yeni göstergeler sundukları çalışmada, ampirik yöntem olarak bölgeler arası girdi çıktı analizi aracını kullanmışlardır. Brezilya için imalat sanayi katma değerindeki azalma olarak tarif edilen sanayisizleşme sürecinin, 1995 – 2010 yılları arasında etkileyip etkilemediğini doğrulamaya çalışmışlardır. Çalışma sonucunda Brezilya ekonomisinin belirtilen yıllar arasında iki yapısal değişiklik geçirdiğini tespit etmişlerdir. İlk yapısal değişiklik, madencilik ve tarım alanlarının yerleşim yerlerine dönüştürülmesidir. İkinci yapısal değişiklik ise, Brezilya da imalat sektörünün dünya genelindeki imalat sektörü ile karşılaştırılması sonucunda anlaşılan sanayisizleşme sürecidir. Sonuç olarak çalışma da

Brezilya da imalat sektörünün incelenen dönem boyunca dalgalanma gösterse de ekonomiyi canlandırma kapasitesini kaybettiği vurgulanmıştır.

Destek, Hossain ve Khan (2024), erken sanayisizleşme ve çevresel bozulma arasındaki ilişkiyi araştırmak için hem sanayileşmiş gelişmiş hem de erken sanayisizleşme açısından riskli olan gelişmekte olan ülkeleri panel doğrusal olmayan ARDL yaklaşımı analizi kullanarak incelemişlerdir. Sanayisizleşme ve çevresel bozulma arasındaki asimetrik ilişki araştırılmıştır. Çalışma sonucunda hem gelişmiş hem de gelişmekte olan ülkelerde sanayileşmede meydana gelen olumlu şokların çevresel bozulmayı artırdığı, sanayileşmede meydana gelen olumsuz şokların (sanayisizleşme) ise gelişmiş ülkelerde çevresel bozulmayı yavaşlatırken, gelişmekte olan ülkelerde hızlandırdığı sonucuna ulaşılmıştır. Erken sanayisizleşmenin çevre kalitesi üzerine uzun vadeli olumsuz etkileri olduğunu vurgulamışlardır.

Liu, ve An (2023), sanayisizleşmenin yoksulluk üzerine olan etkisini 1990 – 2018 dönem verilerini kullanarak 44 gelişmekte olan ülke için panel veri analizi ile incelemişlerdir. Çalışma sonucunda sanayisizleşmenin yoksulluğu artırdığı tespit edilmiştir. Çalışmada sanayisizleşme olgusunun, ekonomik büyümeyi azalttığı, istihdam kalitesini düşürdüğü ve geleneksel imalat işlerinde kayıplara yol açtığı belirtilmiştir. Bu üç kanal üzerinden sanayisizleşmenin yoksulluğu artırdığı sonucuna ulaşılmıştır. Sanayisizleşmenin yoksulluk üzerindeki etkisinin, erken sanayisizleşme yaşayan ülkelerde daha belirgin olduğu ve erken sanayisizleşmenin temel nedenleri arasında düşük tarımsal üretkenlikle emek göçünün olduğu vurgulanmıştır.

3.2. Türkiye Üzerine Yapılan Çalışmalar

Türkiye’de sanayisizleşmenin yaşanıp yaşanmadığı ve sanayisizleşmenin ekonomik büyüme üzerine ne tür etkileri olduğu konusunda literatürde tartışmalı ve sınırlı sayıda çalışma bulunmaktadır. Bu kısımda Türkiye’de sanayisizleşme olgusunu konu edinen çalışmalara yer verilmiştir. Türkiye’de sanayisizleşme olgusunu araştıran ilk çalışmalardan sayılabilecek Mert (2013), gelişmekte olan ülkeler ve Türkiye’de sanayisizleşme sürecini araştırdığı çalışmasında, sektörel istihdam dağılımı ve sektörlerin GSYH içerisindeki paylarına ait veriler kullanmıştır. Çalışma sonucunda Türkiye’nin sanayileşme sürecinden sanayisizleşme sürecine girdiği vurgulanmıştır. Literatürde,

Türkiye’de sanayisizleşme sürecini iç ve dış faktörlerin yönlendirdiğini belirten çalışmalar mevcuttur. İmalat sektöründe mevcut olan yapısal sorunlar ve azalan verimlilik gibi iç faktörler Altay ve Ramirez (2010) tarafından incelenmiş, uluslararası alanda yaşanan ekonomik krizler, değişen ticaret dinamikleri gibi dış faktörlerde Yeldan (2017) tarafından incelenmiş ve bu faktörlerin Türkiye’de sanayisizleşme yörüngesinin şekillenmesinde rol oynadığı sonucuna ulaşılmıştır.

Literatürde Türkiye üzerine yapılan çalışmaların genelinde sanayisizleşme göstergesi olarak imalat sanayi istihdam payındaki azalma ve imalat sanayi katma değer payında azalmanın kullanıldığı anlaşılmaktadır. Kolsuz ve Yeldan (2014) Türkiye ekonomisinde 1980 sonrası dönem için büyümenin kaynaklarını nicel olarak ayrıştırılması üzerine çalışma yapmışlardır. Çalışmada Türkiye’de sanayi sektörünün 1980 sonrası dönemde göreceli olarak önemini kaybettiği, inşaat ve hizmet sektörüne dayalı bir büyüme sürecinin gerçekleştiği sonucuna ulaşılmıştır. İkinci olarak milli gelirden meydana gelen büyümenin istihdam artışından kaynaklanmadığı vurgulanmış, verimlilikte azalma meydana geldiği belirtilmiştir.

Meçik ve Aytun (2018), Türkiye’de imalat sanayi istihdam payı ile çalışan başına hasıla, bölgesel etkiler ve toplam istihdam arasındaki ilişkiyi 2003 – 2013 dönemleri için incelemişlerdir. Çalışmada zaman serisi analizi kullanılmış ve Türkiye’nin orta bölgelerinde yeni sanayi merkezlerinin hem hasıla hem de istihdam bakımından olumlu katkısının olduğu sonucuna ulaşılmış, orta teknoloji sanayilerin istihdam bakımından öne çıktığı belirtilmiştir.

Yanikkaya, Altun ve Tat (2019), Türkiye’de ticaret ile doğrudan yabancı yatırımların, sanayi sektörü istihdam payı ve sanayi sektörü katma değer payı üzerindeki etkisini 1995 – 2009 ve 2005 – 2014 dönemleri için incelemişlerdir. Çalışmada en küçük kareler kukla değişkenler tahmini tekniği kullanılmıştır. Elde edilen sonuçlar Türkiye’de, ticaretin ve doğrudan yabancı yatırımların, sanayi sektörü istihdam payı ve imalat sanayi istihdam payı üzerinde olumsuz etkileri olduğu yönündedir.

Dede (2020), yapmış olduğu tez çalışmasında Türkiye’de sanayisizleşmenin olup olmadığı ve sanayisizleşmenin belirleyicilerini, imalat sanayi istihdam payı, imalat sanayi katma değer payı, ticari açıklık, finansal açıklık, imalat sanayi verimliliği, sabit sermaye

yatırım payı, kişi başı reel gelir arasındaki ilişkiyi 1990 – 2018 arası dönem için araştırmıştır. ARDL yöntemi kullanılan çalışma da imalat sanayi katma değer payı ile diğer değişkenler arasında uzun dönemli anlamlı bir ilişkiye rastlanılmasa da imalat sanayi istihdam payı ile anlamlı bir ilişkiye rastlanılmıştır. Çalışmada Türkiye’de sanayisizleşmenin sadece imalat sanayi istihdam payı bakımından (verimlilikte artış yaşanması sebebiyle) azalmasından dolayı ortaya çıktığı sonucuna ulaşılmıştır. Verimlilik artışından kaynaklı ortaya çıkan imalat istihdamındaki azalış, gelişmiş ülkelerde ortaya çıkan sanayisizleşme sürecine benzerlik göstermektedir. Toplam faktör verimliliği, imalat sanayi katma değer payı ve ekonomik büyüme sürecinde yaşanan değişimlerin analize dahil edilmemesi yaşanan sanayisizleşme sürecinin olumlu mu olumsuz mu olduğu sorularını cevapsız bırakmaktadır.

Köse ve Dineri (2020), Türkiye’de sanayi sektörü istihdamı ile kişi başı gelir, toplam faktör verimliliği, doğrudan yabancı yatırımlar ve ticari dengesizlik arasındaki ilişkiyi 1980 – 2017 dönemleri için incelemişlerdir. Çalışma da zaman serisi analizi kullanılmıştır. Elde edilen sonuçlara göre kişi başı düşen gelir ve doğrudan yabancı yatırımlardan sanayi sektörü istihdamına doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi tespit edilmiş ayrıca toplam faktör verimliliği ile ticari dengesizlik arasında ise herhangi bir nedensellik ilişkisi olmadığı saptanmıştır.

Karahasan (2020), sanayisizleşme konusunu Türkiye için bölgesel olarak Markov Zinciri analizi ile incelemiştir. Gelişmiş ülkelerde gözlemlenen sanayisizleşme olgusunun aksine, gelişmekte olan ülkelerde büyüme oranlarının potansiyel büyümenin altına düştüğünü ve sanayisizleşmenin, erken sanayisizleşme olarak ortaya çıktığını bu durumunda işsizlik oranlarını artırdığını vurgulamıştır. Türkiye’de yaşanan sürekli bir yapısal değişim ve bölgesel eşitsizlikler göz önüne alındığında, üst gelir grubuna geçme şansının bölgesel imalat istihdamına bağlı olduğu bu durumda gelir dağılımını etkilediği sonucuna ulaşmıştır.

Olçay (2021), yaptığı tez çalışmasında gelişmekte olan ülkelerde erken sanayisizleşmenin geçerli olup olmadığını tespit etmeye çalışmıştır. Dokuz gelişen ülke (Arjantin, Brezilya, Çin, Endonezya, Hindistan, Güney Afrika, Güney Kore, Meksika ve Türkiye) için 1970 – 2019 arası dönem verileri kullanılarak yapısal kırılmalara izin veren panel veri analizi yöntemi uygulanmıştır. Çalışma sonucunda, Endonezya, Güney Afrika, Güney Kore ve

Türkiye için sanayisizleşmenin geçerli olduğu, erken sanayisizleşmenin ise sadece Güney Afrika için geçerli olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Destek (2021), Türkiye’de sanayisizleşme ve karbon emisyonları arasındaki ilişkiyi 1970 – 2017 dönem verilerini kullanarak araştırmıştır. Çalışmada NARDL yöntemi kullanılmıştır. Çalışma sonucunda sanayisizleşmenin karbon emisyonlarını azalttığı, ancak ekolojik ayak izi üzerinde önemli bir etkisi olmadığı, ayrıca hem sanayileşmenin hem de yeniden sanayileşmenin daha düşük çevresel kaliteye yol açmasına rağmen, yeniden sanayileşmenin teknolojideki ilerlemeler nedeniyle çevreye daha az zararlı olma potansiyeline sahip olduğu bulgusuna ulaşılmıştır.

Kayıran (2022), yaptığı tez çalışmasında Türkiye’de sanayisizleşmenin varlığını 1990 – 2020 arası dönem verilerini kullanarak ARDL sınır testi yaklaşımı ile araştırmıştır. Çalışma sonucunda milli gelir arttıkça, sanayi istihdamının belirli bir noktaya kadar arttığı daha sonra azalmaya başladığı sonucuna ulaşılmış ve ters U ilişkisinin Türkiye için geçerli olduğu vurgulanmıştır. Bu durumun Türkiye’de imalat sanayi istihdam payı bakımından bir sanayisizleşme süreci yaşandığının göstergesi olduğu belirtilmiştir.

Bayar, Günçavdı ve Levent (2023) Türkiye’de yoksulluk ile ticarete konu olmayan ekonomik faaliyetlerde gelir artışı arasındaki ilişkiyi 2006 – 2017 dönemi için araştırmıştır. Çalışmada hane halkı bütçe anketi verilerine dayalı olarak Datt – Ravallion (1992) yaklaşımı kullanılmıştır. Ticarete konu olmayan faaliyetlerdeki gelir artışının yoksulluğun azaltılmasında, ticarete konu olan faaliyetlerdeki gelir artışından ve tarımsal gelirlerden daha fazla etkili olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Ticarete konu olmayan faaliyetlerdeki gelir artışını ise sanayisizleşmede bir artış olarak vurgulamaktadır.

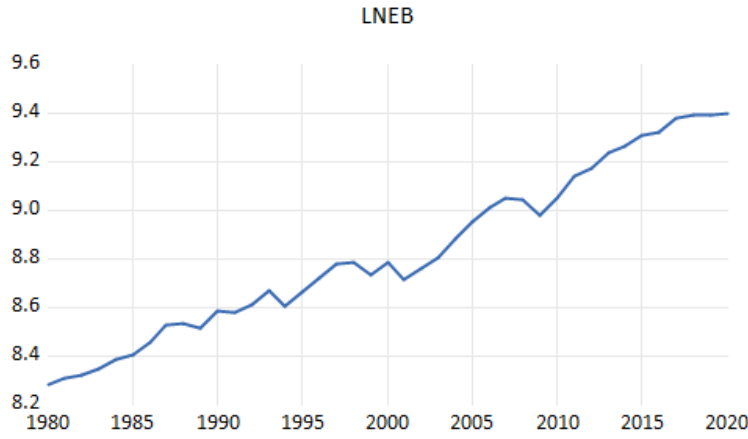
Atiyas ve Bakış (2023), Türkiye’nin son 40 yılda geçirmiş olduğu yapısal dönüşümü incelemek için yaptıkları çalışmada yatırımların sektörel dağılımında, inşaat sektöründe 9,8 kat, hizmet sektöründe 32,8 kat, sanayi sektöründe 4,2 kat ve tarım sektöründe 1,9 kat artış olduğunu belirtmişlerdir. İstihdamın sektörel dağılımında ise, hizmet sektöründe 4 kat, sanayi sektöründe 2,5 kat, inşaat istihdamı 1,8 kat artarken, tarımda istihdamın üçte bir oranında azaldığı sonucuna ulaşmışlardır. Toplam faktör verimliliğinde ise, verimliliği ekonomik büyümeye genellikle olumlu katkısının olduğunu fakat son 10 yılda bu katkının azaldığını belirtmişlerdir. Diğer bir ifadeyle büyümenin kalitesinde düşüş

meydana gelmiştir. Özellikle inşaat sektöründe 2014 yılından sonra verimlilik artışının negatif olduğu bulgusuna ulaşımlardır.

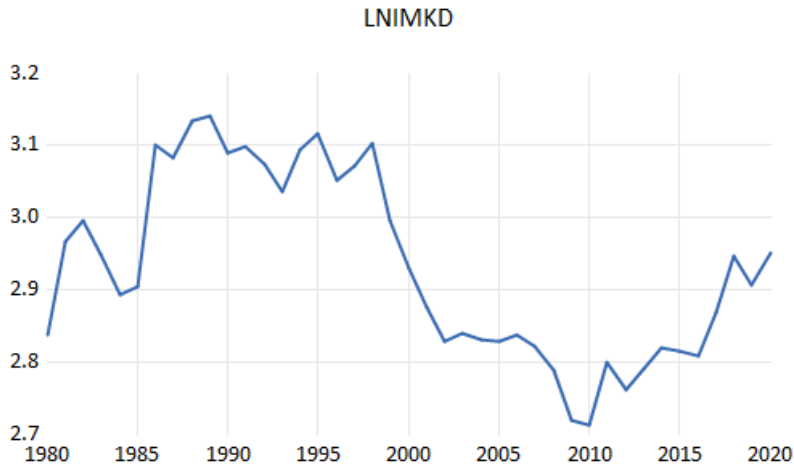
3.3. Çalışmanın Kapsamı ve Veri Seti

Bu çalışma da kullanılan veri seti Türkiye için belirlenmiş dokuz değişkenden oluşmaktadır. Örneklem dönemi 1980 yılından 2020 yılına kadar olan dönemi kapsamakta olup, tüm değişkenlere ait veriler yıllık gözlemleri içermektedir. Katsayı tahmininde parametrelerin etkinliği amacıyla seriler doğal logaritmik biçimde kullanılmıştır. Takip eden şekillerde (Şekil 3.1-3.9) analizde kullanılan tüm değişkenlerin zamana göre değişim eğilimleri rapor edilmiştir.

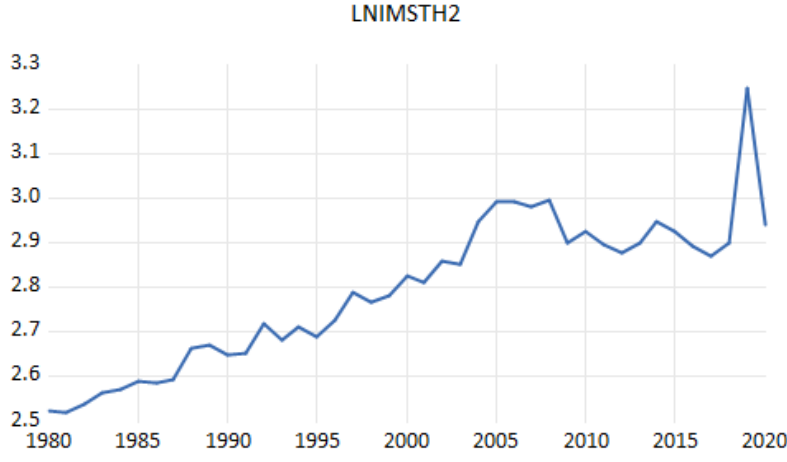
Şekil 3.1. Türkiye Kişi Başı Milli Gelir.

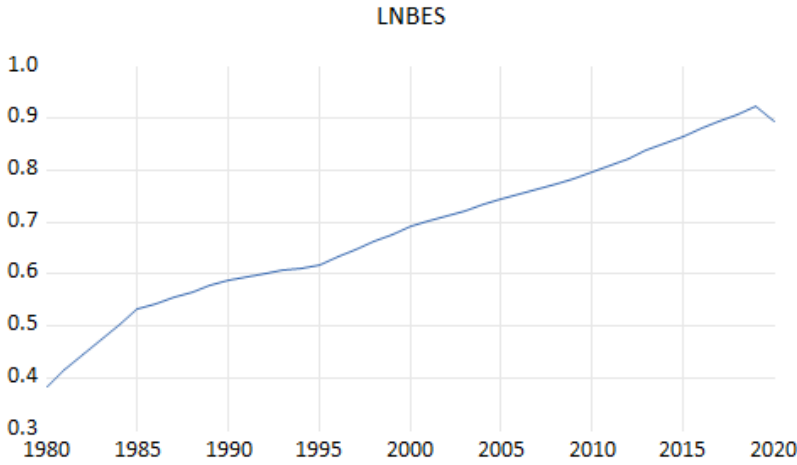
Şekil 3.2. Türkiye İmalat Sanayi Katma Değer Payı.

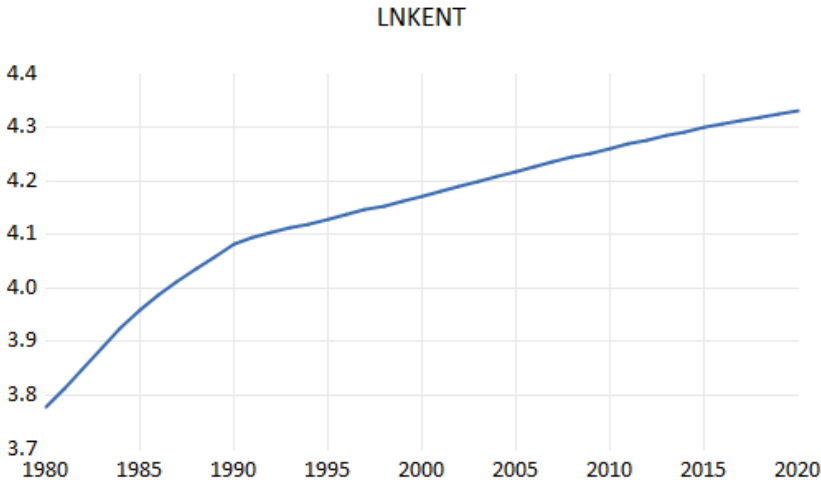
Şekil 3.3. Türkiye İmalat Sanayi İstihdam Payı (İnşaat Hariç).

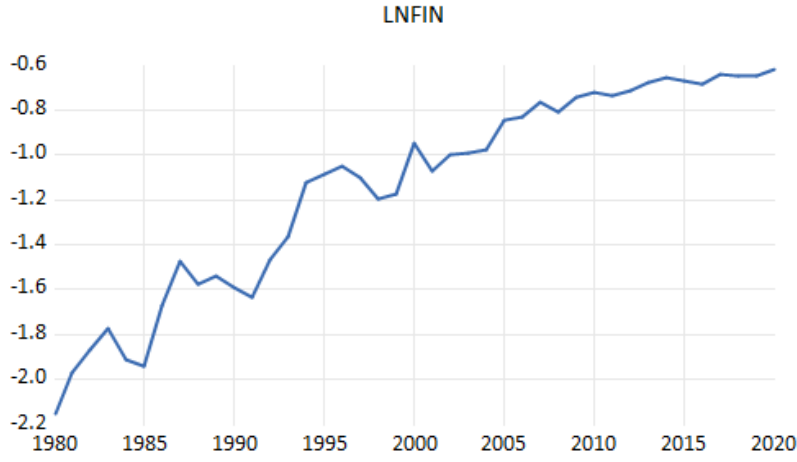
Şekil 3.4. Türkiye Beşerî Sermaye Endeksi.

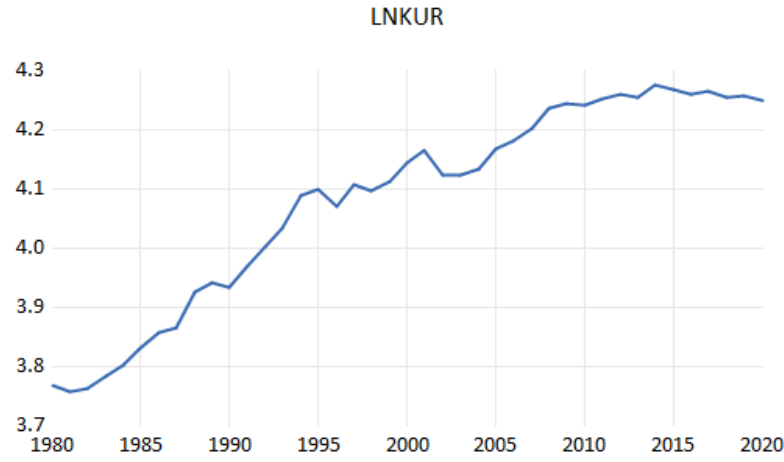
Şekil 3.5. Türkiye Kentsel Nüfus (Yıllık % Büyüme Oranı).

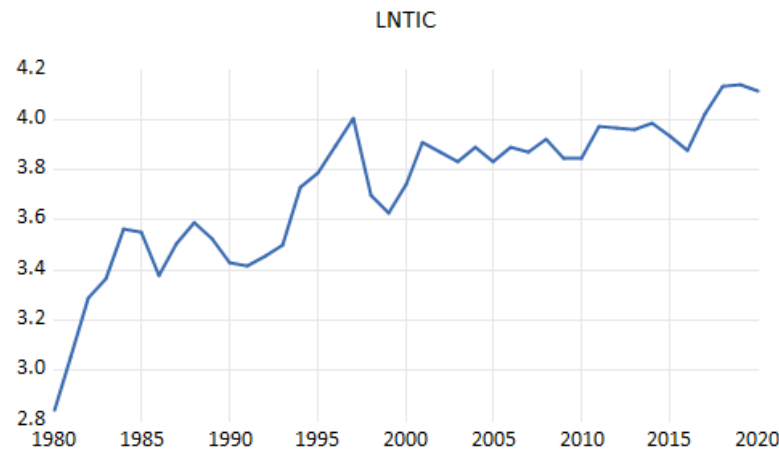
Şekil 3.6. Türkiye Finansal Gelişme Endeksi.

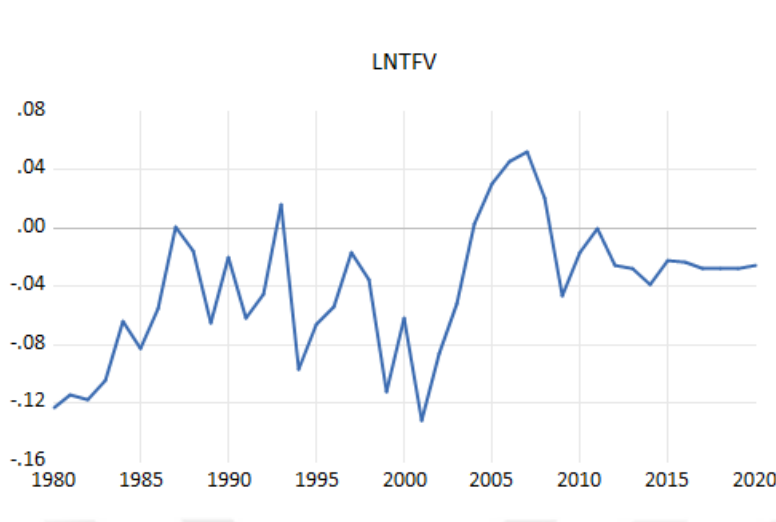
Şekil 3.7. Türkiye Küreselleşme Endeksi.

Şekil 3.8. Türkiye’de Ticaret (Toplam Ticaret Hacmi).

Şekil 3.9. Türkiye Toplam Faktör Verimliliği.

Bağımlı değişken ekonomik büyüme (LNEB), Dünya Bankası veri tabanından elde edilen kişi başına düşen gayri safi yurt içi hasıla (2015 ABD\$, sabit fiyatlarla) ile temsil edilmektedir. Sanayileşme/sanayisizleşme literatür dikkate alınarak, iki gösterge ile vekil edilmiştir. Haverkamp (2019) bir ülkenin sanayileşme düzeyini ölçmenin birkaç yolu olduğunu belirterek, ilk olarak imalat sektörü büyüklüğünün, imalat sanayi istihdamı (toplam istihdamın % payı) ve imalat sanayi katma değeri (GSYH içerisinde imalat sanayi % payı) ile ölçülebileceğini vurgulamıştır. Felipe, Mehta ve Rhee (2019) de imalat sanayi istihdamının bir ülkenin kalkınması için çok daha iyi bir tahmin edici olduğuna dikkat çekmiştir. Bu nedenle, ilk gösterge imalat sanayi katma değer payı (LNIMKD) olup, ilgili veriler Dünya Bankası'ndan sağlanmıştır. İkinci gösterge ise imalat sanayi istihdam payı (LNIMSTH-2) olup, inşaat sektörü istihdamı hariç olarak toplam istihdamın yüzde oranı (%) cinsinden hesaplanmaktadır. İmalat sanayi istihdam payı verileri, Türkiye İstatistik Kurumu veri tabanından temin edilmiştir. Kontrol değişkenler ise kısaca aşağıdaki şekilde açıklanmaktadır. Ticaret (LNTIC) toplam ticaret (ihracat ve ithalatın toplamı) hacminin gayri safi yurtiçi hasılaya oranı (%) şeklinde hesaplanmaktadır. Kentsel nüfus (LNKENT) ait veriler, kentsel nüfusun yıllık yüzde (%) büyümesi olarak gösterilmektedir. Ticaret ve kentsel nüfus verileri Dünya Bankası'ndan sağlanmaktadır. Beşerî sermaye endeksi (LNBES) ve toplam faktör verimliliği (LNTFV), Groningen Üniversitesi büyüme ve kalkınma merkezi tarafından hesaplanan ve Penn World Tables 9 adı altında yayınlanan veri tabanından elde edilmektedir. Finansal gelişme endeksi

(LNFİN), uluslararası para fonu (İMF) veri tabanından ve son olarak küreselleşme endeksi (LNKUR), İsviçre Ekonomi Enstitüsü veri tabanında temin edilmiştir.

Analiz sürecinde, sanayisizleşme-ekonomik büyüme ilişkisini ortaya koyabilmek için imalat sanayi katma değer payını ve imalat sanayi istihdam payını içeren iki ayrı gösterge iki ayrı regresyon modeline dahil edilmiştir.

Değişkenlere ait sembol, tanım ve erişim kaynakları Tablo 3.1’de gösterilmiştir.

Tablo 3.1. Model de Kullanılan Değişkenler (1980-2020).

Sembol	Değişken Türü	Tanım	Kaynak
EB	Bağımlı Değişken	Ekonomik Büyüme (Kişi Başı GSYH Sabit 2015 \$) (1980-2020)	Dünya Bankası
İMKD	Açıklayıcı Değişken	İmalat, Katma Değer Payı (1980-2020) (GSYH’nın %’si)	
İMSTH-2	Açıklayıcı Değişken	İmalat Sanayi İstihdam Payı (1980-2020) (Toplam İstihdamın %’si) (İnşaat Hariç)	TUİK
BES	Kontrol Değişken	Beşerî Sermaye Endeksi	PWT9
KENT	Kontrol Değişken	Kentsel Nüfus (yıllık % büyüme)	Dünya Bankası
FIN	Kontrol Değişken	Finansal Gelişme Endeksi	İMF
KUR	Kontrol Değişken	Küreselleşme Endeksi	KOF
TIC	Kontrol Değişken	Ticaret (İhracat + İthalat) /GSYH	Dünya Bankası
TFV	Kontrol Değişken	Toplam Faktör Verimliliği	PWT9

3.4. Ekonometrik Yöntem ve Modelin Tanımlanması

Bu kısımda ilk olarak, ekonomik büyüme ile imalat sanayi katma değer payı ve ekonomik büyüme ile imalat sanayi istihdam payı arasındaki ilişkiyi incelemek için ekonometrik teknikler açıklanmıştır.

Ampirik araştırmada kullanılacak değişkenler arasındaki uzun dönemli ilişkilerde olası asimetrinin varlığını araştırmak için Doğrusal Olmayan Gecikmesi Dağıtılmış Oto Regresif (NARDL) modeli kullanılabilir. NARDL modeli, Pesaran vd. (2001) tarafından geliştirilen Gecikmesi Dağıtılmış Doğrusal Oto Regresif (ARDL) eş bütünleşme modelinin asimetrik bir uzantısıdır. Doğrusal ARDL yaklaşımı açıklayıcı değişkenlerde meydana gelen pozitif ve negatif değişimlerin bağımlı değişken üzerinde farklı etkiler oluşturma olasılığını dikkate almaz. NARDL modeli ise bağımsız değişkenlerin, bağımlı değişken üzerinde oluşturabileceği asimetrik etkilerin tespit edilmesi ve aynı zaman da tek bir denklem üzerinde eş bütünleşmenin test edilmesine imkân verir.

NARDL modelinin kullanılmasında diğer bir avantaj, Engle Granger (1987), Johansen (1988) ve Johansen Juselius (1990) eş bütünleşme analizlerinde oluşturulacak modeller de kullanılacak bütün değişkenlerin aynı seviyeden durağan olması vurgulanırken, ARDL eş bütünleşme testinin durağanlık seviyeleri farklı olan değişkenler için uygulanabilmesidir.

Sanayisizleşmenin, ekonomik büyüme üzerine olan etkisinin anlaşılmasında kullanılan imalat sanayi katma değer payı (IMKD) ve imalat sanayi istihdam payı (IMSTH2), sanayisizleşme (SAN) altında sınıflandırılmıştır. NARDL modelinin daha anlaşılır sunulabilmesi için öncelikle çalışma modelinin genelleştirilmiş formu aşağıdaki gibi sunulmuştur;

$$\widehat{EB} = f(\widehat{SAN}, \widehat{BES, FIN, KENT, KUR, TFV, TIC}) \quad (1)$$

Doğrusal ARDL modelinin doğru bir şekilde belirlenebilmesi için hem bağımlı değişkende (EB), hem de açıklayıcı (SAN (IMKD, IMSTH2), ve kontrol değişkenlerin (BES, FIN, KENT, KUR, TFV, TIC) gecikmeleri dahil edilmelidir. Bağımlı değişkenin gecikmesi p ve bağımsız değişkenlerimizin gecikmesi k için aşağıdaki ARDL oluşturulur;

$$EB_t = \beta_0 + \sum_{i=1}^p \beta_i EB_{t-i} + \sum_{i=0}^{k_1} \gamma_0 SAN_{t-i} + \sum_{i=0}^{k_2} \delta_i BES_{t-i} + \sum_{i=0}^{k_3} \rho_i FIN_{t-i} + \sum_{i=0}^{k_4} \tau_i KENT_{t-i} + \sum_{i=0}^{k_5} \varphi_i KUR_{t-i} + \sum_{i=0}^{k_6} \sigma_i TFV_{t-i} + \sum_{i=0}^{k_7} \varsigma_i TIC_{t-i} + \varepsilon_t \quad (2)$$

Burada k_q ($q=1,2,3\dots7$), sırayla SAN, BES, FIN, KENT, KUR, TFV ve TIC için maksimum gecikme sayısını belirtir. Her değişken için en uygun gecikme, Final

Prediction Error (FPE), Akaike Information (AIC), Schwarz Information (SC), ve Hannan–Quinn Information (HQ) bilgi kriterleri tarafından tespit edilebilmektedir. ARDL sınır testi aşağıda denklem 3 de gösterilmiştir;

$$\begin{aligned} \Delta \ln EB_t = & \beta_0 + \sum_{i=1}^p \beta_i \Delta \ln EB_{t-i} + \sum_{i=0}^k \Delta \gamma_i \ln SAN_{t-i} + \sum_{i=0}^k \delta_i \Delta \ln BES_{t-i} + \\ & \sum_{i=0}^k \rho_i \Delta \ln FIN_{t-i} + \sum_{i=0}^k \tau_i \Delta \ln KENT_{t-i} + \sum_{i=0}^k \varphi_i \ln KUR_{t-i} + \sum_{i=0}^k \sigma_i \ln TFV_{t-i} + \\ & \sum_{i=0}^k \zeta_i \ln TIC_{t-i} + \lambda_1 \ln EB_{t-1} + \lambda_2 \ln SAN_{t-1} + \lambda_3 \ln BES_{t-1} + \lambda_4 \ln FIN_{t-1} + \\ & \lambda_5 \ln KENT_{t-1} + \lambda_6 \ln KUR_{t-1} + \lambda_7 \ln TFV_{t-1} + \lambda_8 \ln TIC_{t-1} + \varepsilon_t \end{aligned} \quad (3)$$

Δ Fark operatörü olup değişkenlerin doğal logaritmasını göstermektedir. Denklem 3 de kısa dönem parametreleri, λ_i ($i=1,2,3,\dots,8$) ve uzun dönem parametreleri $\beta_i, \gamma_i, \delta_i, \rho_i, \tau_i, \varphi_i, \sigma_i, \zeta_i$, ($i = 1,2,3 \dots, p$) ifade etmektedir. Hata düzeltme modeli ve daha kısa olarak denklem 3 aşağıdaki şekilde yazılabilir;

$$\begin{aligned} \Delta \ln EB_t = & \beta_0 + \sum_{i=1}^p \beta_i \Delta \ln EB_{t-i} + \sum_{i=0}^k \Delta \gamma_i \ln SAN_{t-i} + \sum_{i=0}^k \delta_i \Delta \ln BES_{t-i} + \\ & \sum_{i=0}^k \rho_i \Delta \ln FIN_{t-i} + \sum_{i=0}^k \tau_i \Delta \ln KENT_{t-i} + \sum_{i=0}^k \varphi_i \ln KUR_{t-i} + \sum_{i=0}^k \sigma_i \ln TFV_{t-i} + \\ & \sum_{i=0}^k \zeta_i \ln TIC_{t-i} + \lambda ECT_{t-1} + \varepsilon_t \end{aligned} \quad (4)$$

ECT hata düzeltme terimi olup, λ katsayısı, herhangi bir şok durumda uzun vadeli dengeye uyum sağlama süresini ölçmektedir.

ARDL yaklaşımı değişkenler arasındaki asimetric bağlantıyı dikkate almamaktadır. Diğer bir ifadeyle, açıklayıcı değişkenlerde meydana gelen pozitif ve negatif değişimlerin bağımlı değişken üzerinde aynı büyüklükte etkiye sahip olduğu varsayılmıştır. Sanayisizleşme ve ekonomik büyüme arasında asimetric bağlantılar olabileceğinden analizimiz için ARDL yerine asimetric ilişkilere izin veren doğrusal olmayan ARDL (NARDL) kullanılmıştır. Shin vd. (2014), göre NARDL modeli asimetric uzun dönemli eşitlik aşağıdaki şekilde gösterilmektedir;

$$EB_t = \alpha^+ SAN_t^+ + \alpha^- SAN_t^- + u_t \quad (5)$$

Verilen denklemde EB ve SAN arasındaki denge ilişkisinin pozitif ($\alpha^+ SAN_t^+$) ve negatif ($\alpha^- SAN_t^-$) etkilere bölündüğünü ayrıca uzun dönem dengeden olası sapmaları temsil eden hata terimi (u_t) gösterilmektedir. Denklemde gösterildiği gibi SAN değişkeninin etkisi pozitif ve negatif olmak üzere iki kısma ayrıştırılabilir.

$$SAN_t = SAN_0 + SAN_t^+ + SAN_t^- \quad (6)$$

Burada SAN_0 rastgele başlangıç değerini temsil ederken, SAN_t^+ ve SAN_t^- pozitif ve negatif değişimlerin kümülatif toplamalarını belirtmekte ve aşağıdaki şekilde tanımlanmaktadır;

$$POS(SAN)_t^+ = \sum_{s=1}^t \ln SAN_s^+ = \sum_{s=1}^T \max(\Delta \ln SAN_s, 0) \quad (7)$$

$$NEG(SAN)_t^- = \sum_{s=1}^t \ln SAN_s^- = \sum_{s=1}^T \min(\Delta \ln SAN_s, 0) \quad (8)$$

Tanımlanan denklem 7 ve denklem 8'i daha önce tanımlanan denklem 3 ile belirtilen doğrusal olmayan ARDL(p,q) modeliyle birleştirerek aşağıda yer alan asimetrik hata düzeltme modeli (NARDL) elde edilmektedir.

$$\begin{aligned} \ln EB_t = & \alpha_0 + \sum_{i=1}^p \alpha_i \Delta \ln EB_{t-i} + \sum_{i=0}^p \alpha_i^- \Delta \ln NEG(SAN)_{t-i} + \\ & \sum_{i=0}^p \alpha_i^+ \Delta \ln POS(SAN)_{t-i} + \sum_{i=0}^p \delta_i \Delta \ln BES_{t-i} + \sum_{i=0}^p \rho_i \Delta \ln FIN_{t-i} + \\ & \sum_{i=0}^p \tau_i \Delta \ln KENT_{t-i} + \sum_{i=0}^p \varphi_i \ln KUR_{t-i} + \sum_{i=0}^p \sigma_i \ln TFV_{t-i} + \sum_{i=0}^p \varsigma_i \ln TIC_{t-i} + \\ & \lambda_1 \ln EB_{t-1} + \lambda_2^- \ln NEG(SAN)_{t-1} + \lambda_2^+ \ln POS(SAN)_{t-1} + \lambda_3 \ln BES_{t-1} + \lambda_4 \ln FIN_{t-1} + \\ & \lambda_5 \ln KENT_{t-1} + \lambda_6 \ln KUR_{t-1} + \lambda_7 \ln TFV_{t-1} + \lambda_8 \ln TIC_{t-1} + \omega_t \end{aligned} \quad (9)$$

Çalışmamız için NARDL analizinde kullanılacak iki ayrı model aşağıdaki şekilde tanımlanmıştır;

MODEL 1;

$$\begin{aligned} \Delta \ln EB_t = & \alpha_0 + \sum_{i=1}^p \alpha_i \Delta \ln EB_{t-i} + \sum_{i=0}^p \alpha_i^- \Delta \ln NEG(IMKD)_{t-i} + \\ & \sum_{i=0}^p \alpha_i^+ \Delta \ln POS(IMKD)_{t-i} + \sum_{i=0}^p \delta_i \Delta \ln BES_{t-i} + \sum_{i=0}^p \rho_i \Delta \ln FIN_{t-i} + \\ & \sum_{i=0}^p \tau_i \Delta \ln KENT_{t-i} + \sum_{i=0}^p \varphi_i \ln KUR_{t-i} + \sum_{i=0}^p \sigma_i \ln TFV_{t-i} + \sum_{i=0}^p \varsigma_i \ln TIC_{t-i} + \\ & \lambda_1 \ln EB_{t-1} + \lambda_2^- \ln NEG(IMKD)_{t-1} + \lambda_2^+ \ln POS(IMKD)_{t-1} + \lambda_3 \ln BES_{t-1} + \\ & \lambda_4 \ln FIN_{t-1} + \lambda_5 \ln KENT_{t-1} + \lambda_6 \ln KUR_{t-1} + \lambda_7 \ln TFV_{t-1} + \lambda_8 \ln TIC_{t-1} + \omega_t \end{aligned} \quad (10)$$

MODEL 2:

$$\begin{aligned}\Delta \ln EB_t = & \alpha_0 + \sum_{i=1}^p \alpha_i \Delta \ln EB_{t-i} + \sum_{i=0}^p \alpha_i^- \Delta \ln NEG(IMSTH2)_{t-i} + \\ & \sum_{i=0}^p \alpha_i^+ \Delta \ln POS(IMSTH2)_{t-i} + \sum_{i=0}^p \delta_i \Delta \ln BES_{t-i} + \sum_{i=0}^p \rho_i \Delta \ln FIN_{t-i} + \\ & \sum_{i=0}^p \tau_i \Delta \ln KENT_{t-i} + \sum_{i=0}^p \varphi_i \ln KUR_{t-i} + \sum_{i=0}^p \sigma_i \ln TFV_{t-i} + \sum_{i=0}^p \varsigma_i \ln TIC_{t-i} + \\ & \lambda_1 \ln EB_{t-1} + \lambda_2^- \ln NEG(IMSTH2)_{t-1} + \lambda_2^+ \ln POS(IMSTH2)_{t-1} + \lambda_3 \ln BES_{t-1} + \\ & \lambda_4 \ln FIN_{t-1} + \lambda_5 \ln KENT_{t-1} + \lambda_6 \ln KUR_{t-1} + \lambda_7 \ln TFV_{t-1} + \lambda_8 \ln TIC_{t-1} + \omega_t\end{aligned}\quad (11)$$

3.5. Ampirik Sonuçlar

Ekonometrik araştırmalarda, regresyon parametrelerini tahmin etmek için geleneksel sıradan en küçük kareler yöntemi kullanılmaktadır. Ancak bu yöntem için başlangıç koşulu analizde kullanılan değişkenlerin düzey değerlerinde durağan olması ya da birim kök içermemesidir. Aksi takdirde, sahte regresyon sorunu ortaya çıkmaktadır. Parametre tahmininden önce serilerin durağanlıkları araştırılmıştır. Birim kök test sonucunda eğer serilerin düzey değerlerinde durağan olmayıp, ilk farklarında durağansa bu durumda parametre tahmininden önce değişkenler arasındaki uzun dönemli eş-bütünleşme ilişkisi onaylanmalıdır. Bu nedenle araştırma sürecinin ilk adımı birim kök analizi ile değişkenlerin durağanlıkları sınanmıştır.

3.5.1. Birim Kök Testi Sonuçları

Çalışmada kullanılan değişkenler arasında durağanlık ilişkisinin varlığının tespit edilmesi için Dickey ve Fuller (ADF, 1981) ve Phillips ve Perron (PP, 1988) tarafından geliştirilen birim kök testleri uygulanmıştır. Her iki test, seriler birim kök içerir boş hipotezlerini sınamaktadır. Tablo 3.2.'de birim kök test sonuçları rapor edilmektedir. Düzey değer sonuçlarına göre, $\ln EB$, $\ln IMKD$, $\ln IMSTH2$, $\ln BES$, $\ln FIN$ ve $\ln KUR$ düzey değerlerinde birim kök ieriyorken, $\ln TFV$ ve $\ln TIC$ düzey değerlerinde durağandır. $\ln KENT$ ise ADF testine göre düzey değerde birim kök ieriyorken, PP testine göre durağandır. Serilerin ilk farkları alındığında, ADF test sonuçlarına göre tüm değişkenler durağandır (I[1]). PP testine göre ise $\ln KENT$ değişkeni dışındaki tüm değişkenler ilk farkında durağandır. Bu durumda, sahte regresyon sorunu ile karşı karşıya kalmamak için değişkenler arasındaki uzun dönemli ilişkinin geçerliliği eş-bütünleşme yaklaşımı ile

onaylanmalıdır. Bu amaçla analizin sonraki aşamasında NARDL yöntemi takip edilmiştir.

Tablo 3.2. ADF ve PP Birim Kök Testi Sonuçları.

	ADF	PP	ΔADF	ΔPP
lnEB	-0,182	-0,063	-6,630*	-6,753*
lnIMKD	-1,508	-1,562	-6,125*	-6,146*
lnIMSTH2	-0,877	-1,661	-9,324*	-10,005*
lnBES	0,094	-1,802	-2,905**	-2,609***
lnFIN	-2,122	-2,356	-6,259*	-6,449*
lnKENT	-2,033	-7,718*	-3,914*	-1,065
lnKUR	-1,930	-1,934	-5,692*	-5,683*
lnTFV	-3,206**	-3,135**	-8,094*	-8,128*
lnTIC	-3,164*	-3,169**	-5,408*	-6,331*

*p<0,01, **p<0,05, ***p<0,10. Δ ilk fark işlemcisidir.

3.5.2. Doğrusal Olmayan ARDL Eşbütünleşme Analizi (NARDL) Sonuçları

Tahmin süreci öncesinde, Tablo 3.3'te model (1-2) için tanısal test sonuçları rapor edilmiştir. Wald test sonuçları, değişkenler arasında uzun ve kısa dönemde asimetric bir ilişkiyi doğrulamaktadır. Diğer teşhis testleri, modelin otokorelasyon, değişen varyans ve model spesifikasyonu gibi ekonometrik sorunlar içermediğini, normallik varsayımının da sağlandığını göstermektedir.

Tablo 3.3. Tanısal Testlerin Sonuçları.

Tanısal Test Sonuçları	MODEL 1		MODEL 2	
	İstatistik	Olasılık	İstatistik	Olasılık
Otokorelasyon Testi (Breusch-Godfrey)	0.157776	0.8551	0.590299	0.5640
Değişen Varyans (Breusch-Pagan)	0.618985	0.8289	1.082093	0.4278
Normallik Testi (Jarque-Bera)	0.415021	0.812605	0.809250	0.667227
Spesifikasyon Testi /F	1.395143	0.2529	0.138630	0.7128
Wald İstatistiği (Uzun Dönem)	9,455127*	0,0000	4,924821	0,0100
Wald İstatistiği (Kısa Dönem)	12,806541*	0,0000	11,75712	0,0000

*p<0,01.

NARDL tahmin sürecinin bu aşamasında, parametre tahmininden önce değişkenler arasındaki eş bütünleşme ilişkisi her iki model için F ve t istatistikleri ile test edilmektedir. F ve t istatistik değerleri, üst kritik değerlerden büyük olması durumunda değişkenler arasında eş-bütünleşme olduğu anlaşılmaktadır (Pesaran, vd., 2001, Banerjee, vd.,1998). Tablo 3.4'teki sonuçlara göre, her iki modelde eş-bütünleşme yoktur boş hipotezi %1 anlamlılık düzeyinde reddedilmektedir. Diğer bir ifadeyle, Türkiye'de ekonomik büyüme, sanayileşme ve diğer kontrol değişkenler arasında uzun dönemli bir denge ilişkisi geçerlidir.

Tablo 3.4. NARDL Eş-bütünleşme Testi Sonuçları

	MODEL 1		MODEL 2	
	Değer	Sonuç	Değer	Sonuç
F- İstatistik	8.48527*	Eşbütünleşme var.	10.8518*	Eşbütünleşme var.
t- İstatistik	-5.89640*	Eşbütünleşme var.	-5.38279*	Eşbütünleşme var.

Not: * $p < 0,01$. Tablo 3.4'de verilen F testi sonucuna göre %1 anlamlılık düzeyinde; model 1 için "I(0)=2,79 ve I(1)=4,1", model 2 için "I(0)=2,45 ve I(1)=3,79" kritik değerler elde edilmiştir. T testi sonucuna göre %1 anlamlılık düzeyinde; model 1 için "I(0)=-3,43 ve I(1)=-5,37", model 2 için "I(0)=-2,58 ve I(1)=-5,07" kritik değerler elde edilmiştir.

Tablo 3.5'te model 1 için uzun dönem katsayılar rapor edilmiştir. Tahmin sonuçlarına göre, imalat sanayi katma değer payındaki pozitif bir şok (0,409, $p < 0,01$) uzun dönem de ekonomik büyümeyi, imalat sanayi katma değer payındaki negatif bir şoktan (-0,451, $p < 0,01$) daha az etkilemektedir. Bu sonuçlar imalat sanayi katma değer payının, ekonomik büyüme üzerine etkisinin asimetrik olduğunu göstermektedir. Diğer bir ifadeyle sanayisizleşmenin (lnIMKD (-)) ekonomik büyüme üzerindeki negatif etkisi, sanayileşmenin (lnIMKD (+)) pozitif etkisinden daha güçlüdür. Kontrol değişkenler ise, beşerî sermaye, küreselleşme, toplam faktör verimliliği, ekonomik büyüme ile aynı yönlü, finansal gelişme endeksi ise zıt yönlüdür. Ticaretin ise ekonomik büyüme üzerinde istatistiki olarak anlamlı bir etkisi yoktur.

Tablo 3.5. NARDL Uzun Dönem Tahmin Sonuçları (Model 1)

Değişkenler	Katsayılar	Std. Hata	t-İstatistik	Olasılık
LNIMKD(+)	0,409690*	0,111865	3,452928	0,0067
LNIMKD(-)	-0,451861*	0,052582	-8,593514	0,0033
LNBES	1,272935*	0,416939	3,053051	0,0026
LNFİN	-0,343689*	0,075055	-4,579186	0,0045
LNKENT	2,101279**	0,910561	2,307674	0,0574
LNKUR	1,224427*	0,333029	3,676639	0,0067
LNTFV	0,727816*	0,143069	5,087175	0,0035
LNTIC	-0,087768	0,050214	-1,547864	0,1186

*p<0,01, **p<0,05, ***p<0,10. $R^2=0,998$

Tablo 3.6’da model 2 için uzun dönem katsayıları tahmin sonuçları rapor edilmiştir. Tahmin sonuçlarına göre, imalat sanayi istihdam payındaki pozitif bir şok (0,301, p<0.05) uzun dönem de ekonomik büyümeyi, imalat sanayi istihdam payındaki negatif bir şoktan (-3,040, p<0,01) daha az etkilemektedir. Bu sonuçlar imalat sanayi istihdam payının, ekonomik büyüme üzerine etkisinin asimetrik olduğunu göstermektedir. Diğer bir ifadeyle sanayisizleşmenin (lnIMSTH2(-)) ekonomik büyüme üzerindeki negatif etkisi, sanayileşmenin (lnIMSTH2 (+)) pozitif etkisinden daha güçlüdür. Kontrol değişkenler ise, beşerî sermaye, kentleşme ve toplam faktör verimliliği ekonomik büyüme ile aynı yönlü, finansal gelişme endeksi ise zıt yönlüdür. Küreselleşme ve ticaretin ekonomik büyüme üzerinde istatistiki olarak anlamlı bir etkisi yoktur.

Tablo 3.6. NARDL Uzun Dönem Tahmin Sonuçları (Model 2).

Değişkenler	Katsayılar	Std. Hata	t-İstatistik	Olasılık
LNIMSTH2(+)	0,301703**	0,137059	2,201260	0,0390
LNIMSTH2(-)	-3,040173*	0,419223	-7,251931	0,0000
LNBES	1,803160*	0,562413	3,206114	0,0042
LNFİN	0,170382***	0,100655	1,692739	0,0953
LNKENT	2,993044*	0,464402	6,444940	0,0000
LNKUR	-0,527424	0,418420	-1,260512	0,2213
LNTFV	2,143095	0,343901	6,231726	0,0000
LNTIC	-0,060448	0,085799	-0,704536	0,4888

*p<0,01, **p<0,05, ***p<0,10. $R^2 = 0,961$

Tablo 3.7’deki asimetrik hata düzeltme modeline (ECM) dayalı kısa dönemli tahmin sonuçlarına göre, model 1 için hata düzeltme katsayısı $ECM_{t-1} = -0,818$ (t= -8,26, p<0,01) olarak hesaplanmıştır. Model 2 için ise hata düzeltme katsayısı $ECM_{t-1} = -0,292$ (t= -11,61, p<0,01) olarak hesaplanmıştır. Bu değerler stabilitenin doğru şekilde ayarlandığını gösterir. Diğer bir ifadeyle, Model 1’de kısa dönemde meydana gelen şoklar

geçicidir ve şoklar/sapmalar yaklaşık olarak ($1/0,818=1,2$) 1,2 dönem (yıl) sonra düzelmektedir. Model 2 de ise katsayının -0,292 olduğu, kısa dönemdeki sapmaların ($1/0,292=3,4$) 3,4 dönem sonra tekrar uzun dönem denge değerine döneceği göstermektedir.

Tablo 3.7. Hata Düzeltme Katsayıları Tahmin Sonuçları.

ECT	Katsayılar	Std. Hata	t-İstatistik	Olasılık
Model 1	-0,818*	0,099	-8,260	0,000
Model 2	-0,292*	0,025	-11,613	0,000

*p<0,01.

Bu tezin amacı sanayileşme/sanayisizleşme ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkileri uzun dönemli bir perspektiften açıklamaktır. Bu nedenle kısa dönem tahmin sonuçları yorumlanmamıştır. Ancak her iki model için kısa dönem tahmin sonuçları Ekler 'de sunulmuştur.

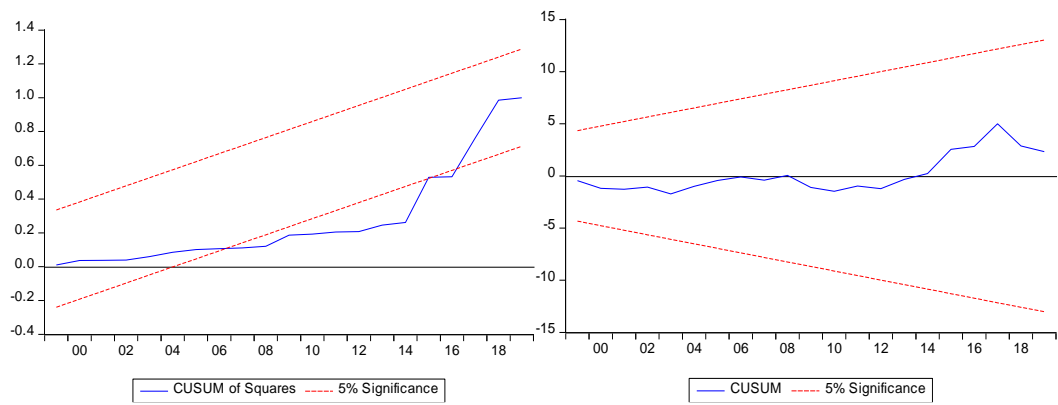
Son olarak, uzun vadeli parametrelerin kararlılığını göstermek için kümülatif artıklara ve kümülatif artık karelere dayalı CUSUM ve CUSUMQ grafikler Grafik 3. 10'da gösterilmektedir. Buna göre tahmin edilen katsayılar ile ilgili herhangi bir kararsızlık sorunu yoktur.

Şekil 3.10. Cusum ve Cusum Kare Sonuçları.

(Model 1)

(Model 2)

SONUÇ VE POLİTİKA ÖNERİLERİ

Yapısal değişim ve sanayisizleşmeye ilişkin çok sayıda çalışma, üretim faktörlerinin özellikle de emeğin sektörler arasında yeniden tahsis edildiğini belirtmektedir. Yapılan çalışmalar sektörler arası bu tahsis sürecinin ekonomik büyümeyi yönlendirme de önemli bir rol oynadığı hipotezi için sağlam temeller oluşturmaktadır (Vu, 2017). Ancak bu hipotez, sanayisizleşmenin ekonomik büyüme üzerindeki etkisine dair kesin kanıt bulamayan çalışmalar tarafından da sorgulanmaktadır (Rowthorn & Ramaswamy, 1997).

Bu tez çalışmasının temel amacı, yapısal dönüşüm ve sanayisizleşme olgularının açıklanarak, Türkiye ekonomisi için sanayisizleşme ve ekonomik büyüme arasındaki uzun dönemli ilişkiyi araştırmaktır. Bahsedilen ilişki literatür de nadir olan asimetrik analiz teknikleri ile incelenmiştir. Türkiye 1980-2020 arası dönem de dalgalı bir ekonomik büyüme süreci izlemiş ve son 40 yılda ekonomik dönüşüm sürecinden geçmiştir. Büyüme ve dönüşümü etkileyen temel güç hizmet sektörünün büyümesi ve imalat sanayisinin yerini almasıdır. Bu nedenle bu çalışma da Türkiye ekonomisi üzerinde durulmuş, sanayisizleşme, yapısal dönüşüm ve ekonomik büyüme analiz edilmiştir. Bu çalışma bulgularından özellikle de sanayisizleşmenin ekonomik büyüme üzerindeki potansiyel etkilerine bakılarak birçok politika önerisi çıkarılabilir.

Tezin birinci bölümünde, yapısal dönüşüm ve sanayisizleşme kavramları açıklanmış, bu kavramları açıklamaya yönelik yaklaşımlar hakkında bilgi verilmiştir. Gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde sanayisizleşme olgusunun ortaya çıkışı anlatılmış, küreselleşme ve sanayisizleşme üzerinde durulmuştur. İkinci bölümde Türkiye'nin ekonomik büyüme ve sektörel yapısındaki değişimler hakkında bilgi verilmiştir. Türkiye'de imalat sanayi katma değer payı ve imalat sanayi istihdam payı seçilmiş ülkelerle karşılaştırmalı olarak incelenmiştir. Tezin üçüncü bölümünde sanayisizleşme ve

ekonomik büyüme ilişkisini konu edinen literatür incelenmiş, Türkiye ekonomisini konu edinen çalışmalar ayrıca ele alınmıştır.

Türkiye’de 1980 – 2020 dönemi için, yıllık veriler kullanılarak sanayisizleşme ve ekonomik büyüme ilişkisi araştırılmıştır. Sanayisizleşme ve ekonomik büyümenin yanı sıra yapısal dönüşüm dikkate alınarak, beşerî sermaye endeksi, kentsel nüfus artış hızı, küreselleşme endeksi, ticaret ve toplam faktör verimliliği değişkenleri de modele dahil edilmiştir. Bu çalışmanın literatüre olan temel katkısı sanayisizleşme ve ekonomik büyüme arasındaki potansiyel asimetri ilişkisinin incelenmesidir. Bu ilişkinin incelenebilmesi için sanayisizleşme göstergesi olarak kullanılan imalat sanayi katma değer payı ve imalat sanayi istihdam payı ile iki farklı model oluşturulmuştur. İki modelimizde de sanayisizleşme ile ekonomik büyüme arasında asimetrik bir ilişki olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Dolayısıyla Türkiye’de uzun dönemde, imalat sanayi istihdam payında ve imalat sanayi katma değer payında meydana gelen negatif şokların (sanayisizleşmedeki artışın), ekonomik büyüme üzerinde, pozitif şoklardan (sanayisizleşmedeki azalış) daha fazla etki yaptığı bulgusuna ulaşılmıştır. Türkiye’de yaşanan sanayisizleşme sürecinin, ekonomik büyüme üzerindeki olumsuz etkisi, Türkiye’de yaşanan sanayileşme sürecinin ekonomik büyüme üzerindeki olumlu etkisinden daha büyüktür.

Tezin ekonometrik analiz kısmında çalışmanın kapsamı ve veri setinin tanımlanması ile başlanmış daha sonra model belirlenerek, değişkenlerin durağanlık seviyeleri ADF ve PP testiyle belirlenmiştir. Shin vd. (2014) tarafından geliştirilen NARDL modeli değişkenleri arasında uzun dönemli asimetrik ilişkinin ortaya konması amacıyla kullanılarak sanayileşme/sanayisizleşme ve ekonomik büyüme arasındaki ilişki araştırılmıştır. Analiz sonucunda elde edilen bilgiler aşağıda açıklanmıştır.

NARDL uzun dönem sonuçlarında imalat sanayi katma değer payının uzun dönem pozitif ve negatif katsayılarının (0,4096), (-0,4518); imalat sanayi istihdam payının uzun dönem negatif ve pozitif katsayılarının (-3,0401), (0,3017) anlamlı olduğu görülmektedir. Bu sonuçlardan hareketle uzun dönem de imalat sanayi katma değer payında meydana gelen artışın ekonomik büyüme üzerine olan olumlu etkisi, imalat sanayi katma değer payında meydana gelen azalışın ekonomik büyüme üzerindeki olumsuz etkisinden daha küçük olacaktır. İmalat sanayi istihdam payında meydana gelen azalışın ekonomik büyüme

üzerine olan olumsuz etkisi, imalat sanayi istihdam payında meydana gelen artışın ekonomik büyüme üzerine olan olumlu etkisinden çok daha büyük olacaktır. Dolayısıyla sanayisizleşme ve ekonomik büyüme arasında asimetrik bir ilişki bulunmaktadır. Bu ilişkide, uzun dönemde sanayisizleşmenin ekonomik büyüme üzerindeki negatif etkisi daha güçlüdür. 12. Kalkınma Planı'nda imalat sanayisinin verimlilik ve teknoloji bakımından istenilen seviyeye ulaşmadığı vurgusu ulaşılan sonuçlar ile tutarlılık göstermektedir.

Türkiye ekonomisinde sanayi-ekonomik büyüme ilişkisinde mevcut asimetri ve sanayisizleşmenin daha güçlü bir negatif etkisi olduğu dikkate alındığında, tez bazı kritik politika çıkarımları sağlamaktadır.

Birincisi, Türkiye'de halen imalat sektörünün ekonomik büyümenin motoru olduğu göz önüne alındığında, hizmet sektörünün yapısal dönüşüm sürecinde tek temel olarak kullanılmasından kaçınılmalıdır. İmalat sanayisinin payını artırmak, özellikle de erken sanayisizleşmeyi önleyip, artan yoksulluk ile baş ederek istikrarı sağlamak için makul sanayi politikaları kullanılmalıdır (Terzi & Oltulular, 2004; Mercan & Kızılkaya, 2014; Gür, 2022).

İkincisi, imalat sanayisinin geliştirilmesi ve dönüştürülmesini destekleyerek rekabet gücünü artırmaya odaklanılmalıdır. Ayrıca imalat sanayisinde faaliyet gösteren firmaların göç etmesi önlenmeli, farklı ülkelerin karşılaştırılmalı avantajlarından yararlanılarak sanayinin temelini oluşturan firmaların ülke de kalması için rehberlik sağlanmalıdır. Üretim teşvik edilerek düzenli transfer mümkün hale getirilmelidir (Kohpaiboon, 2009; Kotenko, Shvindina & Heiets, 2021).

Üçüncüsü, yapısal dönüşüm ve işgücünün yönetimi doğru şekilde ele alınmalıdır. Öncelikle imalat sanayisinde istihdamın kapsayıcı olması sağlanarak istikrar korunmalıdır. İmalat sanayisinde geleneksel işler genişletilerek kalite teşvik edilmelidir. Düşük vasıflı işgücünün imalat sektörüne giriş kanalları düzenlenmeli ve imalat sektöründeki istihdam oluşması muhtemel kutuplaşma önlenmelidir (Anderson & Ponnusamy, 2019; Ulga, 2022).

Dördüncüsü, sanayisizleşmedeki artış ekonomik büyüme üzerinde daha fazla olumsuz etki yaptığından dolayı, imalat sanayisinde verimliliği artırıcı uygulamalara öncelik verilmeli, bu durumun istihdamı azaltıcı etkisi temel işlerin kaybolmasının engellenerek ve planlama yapılarak önlenmelidir. Dolayısıyla politika yapıcılar imalat sanayi katma değer payında ve imalat sanayi istihdam payında azalışa sebep olacak destek ve politikalardan kaçınmalı, istikrarı sağlayıcı destek ve planlamalara öncelik verilmelidir (Raquedan & Raquedan, 2023).

Beşincisi, Türkiye’de son 40 yılda özellikle son 20 yılda gözlemlenen istihdamın inşaat ve hizmet gibi verimliliği sanayi sektörüne göre düşük olan sektörlerde geçişindeki artış sanayisizleşmeyi artırmakta bu durumda ekonomik büyüme üzerinde olumsuz etki yapmaktadır (Ersungur & Kızıltan, 2011).

Altıncısı, finansal gelişme endeksi ile ekonomik büyüme arasında bulunan zıt yönlü ilişki, Türkiye’ye gelen finansal sermaye girişlerinin imalat sanayi üretimini artıracak sermaye yatırımlarına dönüşmediğini göstermektedir. Finans sektörü ile imalat sektörü arasındaki bu durum Türkiye’nin makroekonomik yapısal sorunları olduğunun göstergesi olabilir. Sermaye hareketlerine dair engeller kalktıkça ekonomik büyümenin bu durumdan olumsuz etkilenmesi, ekonomide üretimin zayıflamasına yol açarak, dış borç, bankacılık ve kur krizleri gibi ekonomik durgunluklar ortaya çıkabilir. Dolayısıyla imalat sanayinin ve üretim altyapısının korunabilmesi için esasında krizleri azaltmak için, finansal sermaye hareketleri üzerinde iyi tasarlanmış bir denetim politikası oluşturulmalıdır (Epstein, 2002; Palley, 2007; Siddiqui, 2017).

Türkiye’de açıklanan 12. Kalkınma Planı’nda, imalat sanayisinin ihracat potansiyeli sayesinde döviz transferi ve teknoloji transferine imkân sağladığı ayrıca rekabetçi yapısı sayesinde emek piyasasına yön verdiği vurgulanmıştır. İmalat sanayisinin bu öneminden hareketle, ilk olarak yatırım, üretim, istihdam ve ihracatı artırıcı politikalara öncelik verilmesi gerektiği, ikinci olarak imalat sanayisinde teknoloji odaklı yapısal dönüşüm ve sektörel önceliklendirme hedeflenmiştir. Belirtilen hedeflere ulaşılabilmesi için sanayisizleşme ve ekonomik büyüme arasındaki asimetrik etkiden hareketle, imalat sanayisinde, istihdam, teknoloji, verimlilik kaybına sebep olabilecek sanayisizleşmeyi artıracak politikaların uygulanıp uygulanmayacağı dikkatle incelenmelidir.

Sanayisizleşmenin, ekonomik büyümeye etkisi üzerine, bölgeselleşme ve uluslararası ilişkiler hakkında literatürde boşluk olduğu anlaşılmıştır. Kaliteli büyüme olgusu sanayisizleşmeye karşı bir politika olarak uygulanabileceği araştırılması gereken konulardandır.

KAYNAKÇA

- Akat, A.S., & Gürsel, S. (2020). Turkish Economy At The Crossroads Facing The Challenges Ahead. İçinde D. Acemoğlu, & E. M. Üçer, *High-quality versus low-quality growth in Turkey: causes and consequences* (ss. 37-89). World Scientific Press.
- Akat, A. S., & Gürsel, S. (2023). *Çıkılmaz Yol Dünden Yarına Türkiye Ekonomisi* (1. Baskı). İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Akat, A. S., & Gürsel, S. (2023). Çıkılmaz Yol Dünden Yarına Türkiye Ekonomisi. İçinde İ. Atiyas & O. Bakış, *1980 Sonrası Türkiye Ekonomisinde Verimlilik, Kaynak Tahsisi ve Yapısal Değişim* (ss. 71-98). İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Akat, A. S., & Gürsel, S. (2023). Çıkılmaz Yol Dünden Yarına Türkiye Ekonomisi. İçinde Ö. Günçavdı & A. A. Bayar, *Türkiye Ekonomisinde Yapısal Dönüşüm ve Gelir Dağılımı* (ss. 191-225). İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Akat, A. S., & Gürsel, S. (2023). Çıkılmaz Yol Dünden Yarına Türkiye Ekonomisi. İçinde S. Gürsel & G. Uysal, *Türkiye İşgücü Piyasasının Evrimi ve Yapısal Sorunları* (ss.228-269). İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Akat, A. S., & Gürsel, S. (2023). Çıkılmaz Yol Dünden Yarına Türkiye Ekonomisi. İçinde Ş. Pamuk, *1980'den Günümüze Türkiye'de İktisat Politikaları, Kurumsal Değişim ve İktisadi Büyüme* (ss. 1-28). İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları
- Alderson, A. S. (1999). Explaining deindustrialization: Globalization, failure, or success? *American Sociological Review*, 64(5), 701-721.
- Altay, N., & Ramirez, A. (2010). Impact of disasters on firms in different sectors: implications for supply chains. *Journal of Supply Chain Management*, 46(4), 59-80.
- Anderson, K., & Ponnusamy, S. (2019). Structural transformation to manufacturing and services: what role for trade? *Asian Development Review*, 36(2), 32-71.
- Andreoni, A., & Tregenna, F. (2020). Escaping the middle-income technology trap: a comparative analysis of industrial policies in China, Brazil and South Africa. *Structural Change and Economic Dynamics*, 54, 324-340.
- Araujo, E., Peres, S. C., & Punzo, L. F. (2021). An investigation into shapes and determinants of deindustrialization processes: Theory and evidence for developed and developing countries (1970–2017). *Economia*, 22(2), 129-143.
- Arin, K. Y. (2013). Think Tanks. İçinde K. Y. Arin, *Think Tanks, the Brain Trusts of US Foreign Policy*. Wiesbaden: Springer Fachmedien, 9- 13.
- Aytekin, B., & Özşahin, G. (2020). The Effect of Structural Transformation on Turkish Economy: Feminization Of Labour. *Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 35, 129-153.
- Baer, W. (1972). Import substitution and industrialization in Latin America: Experiences and interpretations. *Latin American Research Review*, 7(1), 95-122.
- Banerjee, A. V., & Newman, A. F. (1998). Information, the dual economy, and development. *The Review of Economic Studies*, 65(4), 631-653.

- Baranzini, M., & Scazzieri, R. (1990). The economic theory of structure and change. İçinde M. Baranzini, & R. Scazzieri, *Economic structure: Analytical perspectives* (ss. 227-333). Cambridge University Press.
- Baumol W.J., & McLennan K. (1985). Productivity Growth and U. S. Competitiveness. Oxford University Press.
- Baumol, W. J. (1962). On the theory of expansion of the firm. *The American Economic Review*, 52(5), 1078-1087.
- Baumol, W. J., Blackman, S. A. B., & Wolff, E. N. (1985). Unbalanced growth revisited: asymptotic stagnancy and new evidence. *The American Economic Review*, 75(4), 806-817.
- Bayar, A. A., Günçavdı, Ö., & Levent, H. (2023). Evaluating the impacts of the COVID-19 pandemic on unemployment, income distribution and poverty in Turkey. *Economic Systems*, 47(1), 1-21.
- Bender, D. (2012). Structural Change, Wage Formation and Economic Growth in Low-Income Countries (No. 194). IEE Working Papers.
- Bernard, A. B., Smeets, V., & Warzynski, F. (2017). Rethinking deindustrialization. *Economic Policy*, 32 (89), 5-38.
- Bluestone, B., Bluestone, I., & Harrison, B. (1982). Deindustrialization Amer. New York: Basic Books.
- Boyes, W., & Melvin, M. (2016), *Ekonominin Temelleri* (5. Baskı). Nobel Yayıncılık.
- Brady, D., & Denniston, R. (2006). Economic globalization, industrialization and deindustrialization in affluent democracies. *Social Forces*, 85(1), 297-329.
- Bresser-Pereira, L. C., Oreiro, J. L., & Marconi, N. (2014). Developmental Macroeconomics: new developmentalism as a growth strategy. Routledge.
- Caballero, R.J., & Hammour, M.L. (2000). Creative destruction and development: institutions, crises, and restructuring. *NBER Working Papers*, 7849.
- Cairncross, A. (1982). What is deindustrialisation? İçinde F. Blackaby *Deindustrialisation* (ss. 5-17). Pergamon.
- Castillo, M., & Martins Neto, A. (2016). Premature deindustrialization in Latin America. Production Development Series (205). Santiago de Chile: UN-ECLAC
- Chenery, H. B. (1960). Patterns of industrial growth. *The American Economic Review*, 50(4), 624-654.
- Chenery, H. B., Robinson, S., Syrquin, M., & Feder, S. (1986). Industrialization and growth. Oxford University Press.
- Chesnokova, T. (2007). Immiserizing deindustrialization: A dynamic trade model with credit constraints. *Journal of International Economics*, 73(2), 407-420.
- Cimoli, M., Fleitas, S., & Porcile, G. (2013). Technological intensity of the export structure and the real exchange rate. *Economics of Innovation and New Technology*, 22(4), 353-372.
- Clark, C. (1957). *The Conditions of Economic Progress* Macmillan & Co. London, 108, 109.

- Clark, J. M. (1940). Toward a concept of workable competition. *The American Economic Review*, 30(2), 241-256.
- Connolly, M. P., & Yi, K. M. (2008). How Much of South Korea's Growth Miracle Can Be Explained by Trade Policy? Working Paper 2008-23.
- Mavrotas, G., & Shossocks, A. (2007). Advancing Development. İçinde S. Dasgupta & A. Singh, *Manufacturing, services and premature deindustrialization in developing countries: A Kaldorian analysis* (ss. 435-454). Palgrave Macmillan, London.
- Dayıoğlu, M. & Kırdar, M. (2010). Determinants of and trends in labor force participation of women in Turkey. World Bank Group. United States of America.
- De Lima Almeida, L. M., & de Freitas Balanco, P. A. (2023). Deindustrialization In A Marxian Perspective: An Empirical Study Of The Brazilian Economy Between 1995-2010. Structural Change and Economic Dynamics.
- Dede, Y. (2020). *Türkiye 'de Sanayisizleşme ve Sanayisizleşmenin Belirleyicileri: ARDL Yaklaşımı ve Ayırıştırma Analizi* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Destek, M. A. (2021). Deindustrialization, reindustrialization and environmental degradation: Evidence from ecological footprint of Turkey. *Journal of Cleaner Production*, 296, 126612.
- Destek, M. A., Hossain, M. R., & Khan, Z. (2024). Premature Deindustrialization and Environmental Degradation. *Gondwana Research*, 127, 199-210.
- Dickey, D. A., & Fuller, W. A. (1981). Likelihood Ratio Statistics for Autoregressive Time Series with a Unit Root. *Econometrica*, 49(4), 1057-1072.
- Doğruel, F., & Ozerkek, Y. (2011). Sectoral composition and unemployment in Turkey. *Topics in Middle Eastern and North African Economies*, 13, 1-28.
- Doğruel, A. S., & Doğruel, F. (2019). Küreselleşme, Unutulan Sanayi Politikaları ve Sanayisizleşme. *Çalışma ve Toplum*, 60, 209-230.
- Doğruel, F. (2013). Deindustrialization of old industrial regions in Turkey. *Rives Méditerranéennes*, 46, 93-108.
- Doğruel, F., & Doğruel, A. S. (2018). Bıçak Sırtında Büyüme ve İstikrar: Küreselleşmenin Yükselişi ve Düşüşü (2. Baskı). İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Dollar, D. & Kraay, A. (2001). Trade, Growth and Poverty, World Bank Policy Research Department Working Paper No. 2615.
- Doruk, Ö. T. (2020). Türkiye Ekonomisinde Büyümenin Sektörel Belirleyicileri: İller Düzeyinde 2004-2014 Yılları Arasında Ampirik Bir İnceleme. *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 18, 17-30.
- Dreher, A. (2006). Does Globalization Affect Growth? Evidence From A New Index of Globalization. *Applied Economics*, 38(10), 1091-1110.
- Du, X., & Xie, Z. (2020). Occurrence of turning point on environmental Kuznets curve in the process of (de) industrialization. *Structural Change and Economic Dynamics*, 53, 359-369.

- Engle, R. F., & Granger, C. W. (1987). Co-integration and error correction: representation, estimation, and testing. *Econometrica: Journal of the Econometric Society*, 55(2), 251-276.
- Epstein, G. (2001). Financialization, rentier interests, and central bank policy. *Manuscript, Department of Economics, University of Massachusetts, Amherst, MA, December, 7-8.*
- Epstein, G. A. (2005). *Financialization and the world economy*. Edward Elgar Yayıncılık.
- Ersungur, Ş., & Kızıltan, A. (2011). Türkiye Ekonomisinde Sektörlerin İstihdama Etkileri: Girdi-Çıktı Yaklaşımıyla Bir Uygulama. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 10, 155-163.
- Fagerberg, J. (2000). Technological progress, structural change and productivity growth: a comparative study. *Structural Change and Economic Dynamics*, 11(4), 393-411.
- Felipe, J., Mehta, A., & Rhee, C. (2019). Manufacturing matters... but it's the jobs that count. *Cambridge Journal of Economics*, 43(1), 139-168.
- Felipe, J., & Mehta, A. (2016). Deindustrialization? A global perspective. *Economics Letters*, 149, 148-151.
- Feng, Y., & Wang, Y. (2021). The Impact of deindustrialization on economic growth evidence from China. *International Business Research*, 14(5), 1-18.
- Fisher, A. (1935). *The clash of progress and security*. London: Macmillan.
- Fisher, A. G. (1939). Production, primary, secondary and tertiary. *Economic Record*, 15(1), 24-38.
- Fourastié, J. (1949). *Le Grand Espoir du XXe siècle. Progrès technique, progrès économique, progrès social*. Paris: Presses Universitaires de France.
- Gabardo, F. A., Pereima, J. B., & Einloft, P. (2017). The incorporation of structural change into growth theory: A historical appraisal. *Economia*, 18(3), 392-410.
- Gala, P., (2006). *Política cambial e macroeconomia do desenvolvimento* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). FGV-SP, São Paulo.
- Gill, I. S., Kharas., H., J., & Bhattasali, D., (2007). *An East Asian Renaissance: Ideas for Economic Growth*, Washington: World Bank Publications.
- Glaeser, E. L., La Porta, R., Lopez-de-Silanes, F., & Shleifer, A. (2004). Do institutions cause growth? *Journal of economic Growth*, 9, 271-303.
- Glawe, L., & Wagner, H. (2016). The middle-income trap: Definitions, theories and countries concerned A literature survey. *Comparative Economic Studies*, 58, 507-538.
- Glynn, J., Perera, N., & Verma, R. (2007). Unit root tests and structural breaks: A survey with applications. *Research Online*, 1-17.
- Guellec, D., & de la Potterie, B. V. P. (2001). The internationalisation of technology analysed with patent data. *Research Policy*, 30(8), 1253-1266.
- Gür, B., (2022). The Effects of Economic Policy Choices on Industrialization in Türkiye. *Industrial Policy*, 2(2), 55-62.

- Harberger, A. C. (1998). A vision of the growth process. *The American Economic Review*, 88(1), 1-32.
- Haverkamp, K. & Clara, M. (2019). Four shades of deindustrialization, Department of Policy, Research and Statistics Working Paper 2/2019, United Nations Industrial Development Organization (UNIDO), Vienna.
- Herrendorf, B., Rogerson, R., & Valentinyi, A. (2014). Growth and structural transformation. *Handbook of economic growth*, 2, 855-941.
- Howell, J. (1985). Accelerated Development in Sub-Saharan Africa: An Agenda for Action. *Economic Development and Cultural Change*, 33(3), 668-671.
- Hsieh, C. T. (2002). What explains the industrial revolution in East Asia? Evidence from the factor markets. *American Economic Review*, 92(3), 502-526.
- Hsieh, C. T., & Klenow, P. J. (2009). Misallocation and manufacturing TFP in China and India. *The Quarterly Journal of Economics*, 124(4), 1403-1448.
- Iversen, T., & Cusack, T. R. (2000). The causes of welfare state expansion: deindustrialization or globalization? *World Politics*, 52(3), 313-349.
- İşler, H. (2021). Industrialization Policies in Turkey 1923-1980 Period. *GSI Journals Serie B: Advancements in Business and Economics*, 4(1), 35-51.
- Johansen, S. (1988). Statistical analysis of cointegration vectors. *Journal of Economic Dynamics and Control*, 12(2-3), 231-254.
- Johansen, S., & Juselius, K. (1990). Maximum likelihood estimation and inference on cointegration—with applications to the demand for money. *Oxford Bulletin of Economics and Statistics*, 52(2), 169-210.
- Jorgenson, D. W., & Timmer, M. P. (2011). Structural change in advanced nations: a new set of stylised facts. *Scandinavian Journal of Economics*, 113(1), 1-29.
- Kaldor, N. (1961). Capital accumulation and economic growth. In *The Theory of capital: proceedings of a conference held by the International Economic Association*. London: Palgrave Macmillan UK. 177-222
- Kaldor, N. (1966). Marginal productivity and the macro-economic theories of distribution: comment on Samuelson and Modigliani. *The Review of Economic Studies*, 33(4), 309-319.
- Kaldor, N. (1978). The effect of devaluation on trade in manufacturers. *Future Essays in Applied Economics*, 99-116.
- Kaldor, N. 1967. *Strategic Factors in Economic Development*. New York State School of Industrial and Labor Relations. Cornell University.
- Kar, M. & Tathısöz, F., (2008), Türkiye’de doğrudan yabancı sermaye hareketlerini belirleyen faktörlerin ekonometrik analizi, *Karamanoğlu Mehmet Bey Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 2008(1), 436-458.
- Karahasan, B. C. (2020). Regional Deindustrialization in Turkey. *Topics in Middle Eastern & North African Economies: Proceedings of the Middle East Economic Association*, 22(1).

- Karasoy, A. (2022). Is innovative technology a solution to Japan's long-run energy insecurity? Dynamic evidence from the linear and nonlinear methods. *Technology in Society*, 70, 102029.
- Kayıran, (2022), *Türkiye Ekonomisinde Sanayisizleşme Olgusu* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Çukurova Üniversitesi.
- Khan, M. S., & Knight, M. D. (1981). Stabilization programs in developing countries: A formal framework. *Staff Papers-International Monetary Fund*, 1-53.
- Kirsch, A. (2018). The gender composition of corporate boards: A review and research agenda. *The Leadership Quarterly*, 29(2), 346-364.
- Koçak, E., & Bulut, Ü. (2014). Orta gelir tuzağı: Teorik çerçeve, ampirik yaklaşımlar ve Türkiye üzerine ekonometrik bir uygulama. *Maliye Dergisi*, 167, 1-21.
- Koçak, E., & Uzun, N., (2018). Demokrasi, ekonomik özgürlükler ve ekonomik büyüme: Kurumların rolü üzerine bir araştırma. *Sosyoekonomi*, 26(36), 81-102.
- Kohpaiboon, A. (2009). International labour migration and competitiveness: Evidence of Thai clothing industry at the border. Economic Research and Training Center Discussion Paper Series, (18).
- Kollmeyer, C. (2009). Explaining deindustrialization: How affluence, productivity growth, and globalization diminish manufacturing employment. *American Journal of Sociology*, 114(6), 1644-1674.
- Kolsuz, G., & Yeldan, A. E. (2014). 1980 Sonrası Türkiye ekonomisinde büyümenin kaynaklarının ayrıştırılması. *Çalışma ve Toplum Dergisi*, 1(40), 49-66.
- Kotenko, S., Shvindina, H., & Heiets, I. (2021). The impact of migration on the competitiveness of the region and industry development. In E3S Web of Conferences (Vol. 307, p. 02003). EDP Sciences.
- Koyuncu, M., Mihci, H., & Yeldan, E. A., (2019). *Geçmişten Geleceğe Türkiye Ekonomisi* (2. Baskı). İletişim Yayınları.
- Koyuncu, M., Mihci, H., & Yeldan, E. A., (2019). Geçmişten Geleceğe Türkiye Ekonomisi. İçinde E. Bakır, E. Özçelik, E. Özmen & A.C. Taşiran, *Türkiye'de Erken Sanayisizleşme* (ss. 157-191). İletişim Yayınları.
- Koyuncu, M., Mihci, H., & Yeldan, E. A., (2019). Geçmişten Geleceğe Türkiye Ekonomisi. İçinde F. Doğruel & S. Doğruel, *Türkiye'de sanayileşme ve kriz* (ss. 45-73). İletişim Yayınları.
- Köse, Z., & Dineri, E. (2020). Sanayisizleşmeyi Etkileyen Faktörler Üzerine Bir İnceleme: Türkiye Örneği. *Dicle Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 10(20), 579-597.
- Krueger, A. O. (1980). Trade policy as an input to development (No. w0466). *National Bureau of Economic Research*.
- Krüger, J. J. (2008). Productivity and structural change: a review of the literature. *Journal of Economic Surveys*, 22(2), 330-363.
- Kuznets, S. (1941). National Income. New York: National Bureau of Economic Research.
- Kuznets, S. (1955). Economic Growth and Income Inequality. American Economic Association. *The American Economic Review*, 45(1), 1-28.

- Kuznets, S. (1966). *European Growth: Rate Structure and Spread*. New Haven.
- Kuznets, S. (1973). Modern economic growth: findings and reflections. *The American Economic Review*, 63(3), 247-258.
- Lall, S. (2000). The Technological structure and performance of developing country manufactured exports, 1985-98. *Oxford Development Studies*, 28(3), 337-369.
- Lewis, W. A. (1954): Economic Development With Unlimited Supplies of Labour, *The Manchester School*, 22, 139–191.
- Lin, J. Y., Monga, C., & Standaert, S. (2019). The inclusive sustainable transformation index. *Social Indicators Research*, 143, 47-80.
- Lipset, S. M. (1960). *Political man. The social bases of politics* (Vol. 492). London.
- Liu, L., & An, S. (2023). Deindustrialization and the incidence of poverty: Empirical evidence from developing countries. *Technological Forecasting and Social Change*, 187, 122202.
- Maddison, A. (1987). Growth and slowdown in advanced capitalist economies: techniques of quantitative assessment. *Journal of Economic Literature*, 25(2), 649-698.
- Mansur, A. (2008). *Is Indonesia Undergoing A Process of Deindustrialization?* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Graduate School of Development Studies Institute of Social Studies, Netherlands.
- McMillan, M. S., & Rodrik, D. (2011). Globalization, structural change and productivity growth (No. w17143). National Bureau of Economic Research.
- Meçik, O., & Afşar, M. (2015). Ekonomide sanayisizleşme ve OECD ülkelerine etkileri. *Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 33(2), 85-111.
- Meçik, O., & Aytun, U. (2018). Türkiye ekonomisinde erken sanayisizleşmeye bölgesel bir yaklaşım. *METU Studies in Development*, 1(1), 59-81.
- Mehta, A., Felipe, J., Quising, P., & Camingue, S. (2009). Where have all the educated workers gone? Education and structural transformation in three Asian economies. UC Santa Barbara: Global Studies. Retrieved from.
- Mercan, M., & Kızılkaya, O. (2015). Türkiye’de sanayi sektörü ekonomik büyüme ve verimlilik ilişkisinin kaldor yasaları çerçevesinde sınanması: ekonometrik bir analiz. *Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 36(1), 137-160.
- Mert, F. (2013), *Sanayisizleşme ve Gelişmekte Olan Ülkeler Açısından Durum Analizi* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Hitit Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Mironov, V. V., & Konovalova, L. D. (2019). Structural changes and economic growth in the world economy and Russia. *Russian Journal of Economics*, 5(1), 1-26.
- Murphy, K. M., Shleifer, A., & Vishny, R. W. (1989). Building blocks of market clearing business cycle models. *NBER Macroeconomics Annual*, 4, 247-287.
- Neus, W. (2018). Einführung in die Betriebswirtschaftslehre aus institutionenökonomischer Sicht. Mohr Siebeck.

- Nuhu, A.S. (2017). *Structural Change and Productivity Growth in Developing Countries* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Eastern Illinois University.
- Nübler, I. (2014). A theory of capabilities for productive transformation: Learning to catch up. *Transforming Economies*, 113-149.
- Ocampo, J. A. (2004). Latin America's growth and equity frustrations during structural reforms. *Journal of Economic Perspectives*, 18(2), 67-88.
- OECD (2016), OECD Economic Surveys: Turkey 2016, OECD Publishing, Paris.
- Olca, H. (2021). *Gelişen Ekonomilerde Yapısal Dönüşüm: Prematüre Sanayisizleşme Üzerine Ampirik Bir İnceleme* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Gaziantep Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Oreiro, J. L., Da Silva, K. M., & Dávila-Fernández, M. J. (2020). A New Developmentalist model of structural change, economic growth and middle-income traps. *Structural Change and Economic Dynamics*, 55, 26-38.
- Özcan, B., & Özçelebi, O. (2013). İhracata Dayalı Büyüme Hipotezi Türkiye İçin Geçerli mi? *Yönetim ve Ekonomi Dergisi*, 20(1), 1-14.
- Palley, T. I. (2007). Financialization: what it is and why it matters (pp. 17-40). Palgrave Macmillan UK.
- Palley, T. I. (2015). Money, fiscal policy, and interest rates: A critique of Modern Monetary Theory. *Review of Political Economy*, 27(1), 1-23.
- Palma, G. (2005). Four sources of de-industrialisation and a new concept of the Dutch Disease. *Beyond reforms: structural dynamics and macroeconomic vulnerability*, 3(5), 71-116.
- Palma, J. G. (2014). Deindustrialisation, premature de-industrialisation and the dutch-disease. *Revista NECAT-Revista do Núcleo de Estudos de Economia Catarinense*, 3(5), 7-23.
- Pamuk, Ş. (2019). Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi (10. Baskı). Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Pan, H. (2004). The evolution of economic structure under technological development. Tyndall Centre Working Paper 48.
- Pasinetti, L. L., & Spaventa, L. (1960). Verso il superamento della modellistica aggregata nella teoria dello sviluppo economico. *Rivista di Politica Economica*, 1960(50), 3-35.
- Penn World Table. (18 Eylül 2023). Groningen Growth and Development Centre. <https://www.rug.nl/ggdc/productivity/pwt/?lang=en> adresinden erişilmiştir.
- Pesaran, M. H., Shin, Y., & Smith, R. J. (2001). Bounds testing approaches to the analysis of level relationships. *Journal of applied econometrics*, 16(3), 289-326.
- Phillips, P. C. B., & Perron, P. (1988). Testing for a unit root in time series regression. *Biometrika*, 75(2), 335-346. <https://doi.org/10.1093/biomet/75.2.335>
- Pisano, G. P., & Shih, W. C. (2009). Restoring american competitiveness. *Harvard Business Review*, 87(7/8), 114-125.

- Porter, M., Sachs, J. & McArthur, J. (2002). Executive Summary: Competitiveness and Stages of Economic Development. İçinde M. Porter, *The Global Competitiveness Report 2001-2002* (ss. 16-26). New York: Oxford University Press.
- Pritchett, L. (2000). Understanding patterns of economic growth: searching for hills among plateaus, mountains, and plains. *The World Bank Economic Review*, 14(2), 221-250.
- Przywara, R. (2016), *Versions Of De-industrialization A model based analysis of structural change (1973-2008)* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). The University of Gloucestershire.
- Quatraro, F. (2012). *The economics of structural change in knowledge*. Routledge, London/New York.
- Ravindran, R., & Babu, M. S. (2023). Premature Deindustrialisation and Income Inequality Dynamics: Evidence from Middle-Income Economies. *The Journal of Development Studies*, 1-20.
- Raquedan, A., & Raquedan, J. (2023). The Effect of Employment Stability to Service Quality of a Manufacturing Company. Available at SSRN 4561736.
- Rekha, R. (2022). Premature deindustrialisation and growth slowdowns in middle-income countries. *Structural Change and Economic Dynamics*, 62, 377-389.
- Restuccia, D. (2013). The latin american development problem: An interpretation. *Economía*, 13(2), 69-100.
- Ricardo, D. (1817). *The works and correspondence of David Ricardo, Vol. 1: Principles of political economy and taxation*. Online Library of Liberty.
- Robertson, P.E. & Ye, L. (2013). On the Existence of a Middle Income trap, University of Western Australia Economics Discussion Paper, 13-12, Australia.
- Rodrik, D. (2016). Premature deindustrialisation, *Journal of Economic Growth*, 21, 1-33.
- Romer, D. (2006). *Advanced Macroeconomics*. McGraw-Hill, New York.
- Rosenstein-Rodan, P. N. (1943). Problems of industrialisation of eastern and south-eastern Europe. *The Economic Journal*, 53(210-211), 202-211.
- Rowthorn, R. & Wells, J.R. (1987). *De-industrialization and foreign trade*, Cambridge University Press.
- Rowthorn, R., & Coutts, K. (2004). De-industrialisation and the balance of payments in advanced economies. *Cambridge Journal of Economics*, 28(5), 767-790.
- Rowthorn, R., & Coutts, K. (2013). *De-industrialisation and the Balance of Payments in Advanced Economies*. Cambridge, Reino Unido: Centre for Business Research, University of Cambridge.
- Rowthorn, R., & Ramaswamy, R. (1997). *Deindustrialization: causes and implications*. Washington: IMF Working Paper, WP/97/42.
- Saygılı, H., & Saygılı, M. (2011). Structural changes in exports of an emerging economy: Case of Turkey. *Structural Change and Economic Dynamics*, 22(4), 342-360.
- Setterfield, M. (2011). Post-Keynesian macrodynamics and path-dependent growth. *European Journal of Economics and Economic Policies*, 8(2), 299-316.

- Seyidoğlu, H. (2017). Uluslararası İktisat. 21. Baskı. Güzem Can Yayınları. İstanbul.
- Shafaeddin, S.M. (2005). Trade liberalization and economic reform in developing countries: Structural change or deindustrialization? UNCTAD Discussion Papers 179, UNCTAD: Geneva.
- Shin, Y., Yu, B., & Greenwood-Nimmo, M. (2014). Modelling asymmetric cointegration and dynamic multipliers in a nonlinear ARDL framework. *Festschrift in honor of Peter Schmidt: Econometric methods and applications*, 281-314.
- Siddiqui, K. (2017). Financialisation and economic policy: the issue of capital control in the developing countries. *World Review of Political Economy*, 8(4), 564-589.
- Silva, E. G., & Teixeira, A. A. (2008). Surveying structural change: Seminal contributions and a bibliometric account. *Structural Change and Economic Dynamics*, 19(4), 273-300.
- Singh, A. (1977). UK industry and the world economy: a case of de-industrialisation? *Cambridge Journal of Economics*, 1(2), 113-136.
- Škufljić, L., & Družić, M. (2016). Deindustrialisation and productivity in the EU. *Economic research*, 29(1), 991-1002.
- Smith, A. (1776). An inquiry into the nature and causes of the wealth of nations: Volume One. London: printed for W. Strahan; and T. Cadell, 1776.
- Solow, R. M. (1956). A Contribution to the theory of economic growth. *The Quarterly Journal of Economics*, 65-94.
- Steuart, J. (1767). An Inquiry Into the Principles of Political Oeconomy: Being an Essay on the Science of Domestic Policy in Free Nations: in which are Particulaly Considered Population, Agriculture, Trade, Industry, Money, Coin, Interest, Circulation, Banks, Exchange, Public Credit, and Taxes (Vol. 2).
- Svirydzenka, K. (2016). Introducing a new broad-based index of financial development (IMF Working Paper No. 16/5).
- Swan, T. W. (1956). Economic growth and capital accumulation. *Economic Record*, 334-361.
- Syrquin, M. (1988). Patterns of structural change. *Handbook of development economics*, 1, 203 – 273.
- Szirmai, A. (2012). Industrialisation as an engine of growth in developing countries, 1950–2005. *Structural change and economic dynamics*, 23(4), 406-420.
- Szirmai, A., Naude, W. & Alcorta, L. (2013). Pathways to Industrialization in the Twenty-first Century. İçinde Z. J. Acs, & W. Naude, *Entrepreneurship, stages of development, and industrialization* (ss. 373-392). Oxford University Press.
- Szirmai, A., & Verspagen, B. (2015). Manufacturing and economic growth in developing countries, 1950–2005. *Structural change and economic dynamics*, 34, 46-59.
- Şahin, H. (2009). Türkiye Ekonomisi, 10. Baskı, Ezgi Kitabevi, Bursa.
- T.C. Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı (2023), Onikinci Kalkınma Planı: 2024-2028, T.C. Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı Yayını, Ankara, https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2023/12/On-Ikinci-Kalkinma-Plani_2024-2028_11122023.pdf (Erişim Tarihi: 15.01.2024)

- Tegenu, T. (2011). Structural Transformation is a Defining Moment that Leads Ethiopia to Modern Development. 3. (Erişim Tarihi: 18.09.2023) <https://www.diva-portal.org/smash/get/diva2:938611/fulltext01.pdf>
- Teimouri, S., & Zietz, J. (2020). Coping with deindustrialization: A panel study for early OECD countries. *Structural Change and Economic Dynamics*, 54, 26-41.
- Terzi, H., & Oltulular, S. (2004). Türkiye’de Sanayileşme ve Ekonomik Büyüme Arasındaki Nedensel İlişki. *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 5(2), 219-226.
- Thirlwall, A. P. (2013). Economic growth in an open developing economy: the role of structure and demand. Edward Elgar Publishing.
- Tim, (2023). Türkiye İhracat Raporu, Türkiye İhracatçılar Meclisi.
- Timmer, M. P., & De Vries, G. J. (2009). Structural change and growth accelerations in Asia and Latin America: a new sectoral data set. *Clometrica*, 3, 165-190.
- Timmer, M., de Vries, G. J., & De Vries, K. (2015). Patterns of structural change in developing countries. In *Routledge handbook of industry and development*. Routledge, 65-83.
- Top, A., (2002). Verimlilik ve üretkenlik üzerine düşünceler. *Öneri Dergisi*, 5(17), 31-34.
- Tregenna, F. (2009). Characterising deindustrialisation: An analysis of changes in manufacturing employment and output internationally. *Cambridge Journal of Economics*, 33(3), 433-466.
- Tregenna, F. (2015). Deindustrialisation, structural change and sustainable economic growth. UNU-MERIT.
- Turgot, A. R. J. (1793). Reflections on the formation and distribution of wealth (Çev. J. Good). Royal Exchange.
- Turok, I. & McGranahan, G. (2013). Kentleşme ve ekonomik büyüme: Afrika ve Asya için argümanlar ve kanıtlar. *Çevre ve Kentleşme Dergisi*, 25 (2), 465–482.
- Tusiad, (1986), Türkiye’de Enflasyon ve Enflasyon ile Savaşta Başarı Koşulları, İstanbul.
- Uchida, Y., & Cook, P. (2005). The transformation of competitive advantage in East Asia: an analysis of technological and trade specialization. *World Development*, 33(5), 701-728.
- Uğur, B., & Atılğan, D., (2023). Beşerî sermayenin ekonomik büyüme üzerindeki etkisi: Kırılğan beşli örneği. *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 24(1), 181-198.
- Ulga, E. (2022). *Türkiye’de Ekonomik Büyümenin Yapısı ve İstihdam Etkileri* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Unctad, (2016). Trade And Developmen Report. United Nations. New York and Geneva.
- Ungor, M. (2010). Structural transformation and globalization (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Faculty of the USC Graduate School, University of Southern California.
- Ünlü, F. (2016). *Orta gelir tuzağı ve yenilik: Teori ve uygulama* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

- Van Neuss, L. (2018). Globalization and deindustrialization in advanced countries. *Structural Change and Economic Dynamics*, 45, 49-63.
- Verick, S., & Cazes, S. (2015). İşgücü Piyasası Kalkınma Politikaları. Kalkınma Sürecinde Çalışma Ekonomisi Üzerine Düşünceler (1. Baskı). Efil Yayınevi.
- Vogel, E. F. (1991). The four little dragons: The spread of industrialization in East Asia (Vol. 3). Harvard University Press.
- Vu, K. M. (2017). Structural change and economic growth: Empirical evidence and policy insights from Asian economies. *Structural Change and Economic Dynamics*, 41, 64-77.
- Wilson, R. A., & Briscoe, G. (2004). The impact of human capital on economic growth: a review. Impact of education and training. Third report on vocational training research in Europe: background report. Luxembourg: EUR-OP, 23.
- Wood, A. (1994). North-South trade, employment and inequality: changing fortunes in a skill-driven world. Clarendon press.
- Wood, A., & Mayer, J. (2011). Has China de-industrialised other developing countries? *Review of World Economics*, 147(2), 325-350.
- World Bank, & The People's Republic of China Development Research Center of the State Council (2013). China 2030: building a modern, harmonious, and creative Society. World Bank Yayınları.
- Yanikkaya, H., Altun, A., & Tat, P. (2019). Openness and deindustrialization: A Turkish Case. *Bogazici Journal, Review of Social, Economic and Administrative Studies*, 33(2), 1-25.
- Yeldan, A. E., & Yıldırım, D. (2015). Küreselleşme ve Sanayisizleşme Bağlamında Türkiye'de ve Dünyada Demokrasi Açığı. *Çalışma ve Toplum Dergisi*, 2(45), 65-88.
- Yeldan, E. (2011). İktisadi Büyüme ve Bölüşüm Teorileri (2. Baskı). Efil Yayınevi.
- Yeldan, E. (2017). The economics of climate change action in Turkey: a commentary. *New Perspectives on Turkey*, 56, 139-145.
- Yıldız, E. (2020). A reassessment of Turkey's import substitution strategy: Bureaucracy, politics, and the international organizations. *İstanbul University Journal of Sociology*, 40(2), 599-623.
- Young, A. (1995). The tyranny of numbers: confronting the statistical realities of the East Asian growth experience. *The Quarterly Journal Of Economics*, 110(3), 641-680.

EKLER

EK 1.: İmalat Sanayi Katma Değer Payı Kısa Dönem Katsayı Sonuçları (Model 1)

ARDL Long Run Form and Bounds Test
 Dependent Variable: D(LNEB)
 Selected Model: ARDL(1, 3, 3, 3, 3, 3, 3, 3)
 Case 3: Unrestricted Constant and No Trend
 Date: 06/20/23 Time: 19:55
 Sample: 1980 2020
 Included observations: 36

Conditional Error Correction Regression				
Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
C	-13.01695	3.912143	-3.327318	0.0797
LNEB(-1)*	-2.118444	0.543692	-3.896407	0.0600
LNIMKD_POS(-1)	0.952643	0.434586	2.192068	0.1597
LNIMKD_NEG(-1)	0.957243	0.245004	3.907052	0.0597
LNBES(-1)	2.696643	1.397190	1.930047	0.1934
LNFIN(-1)	-0.728085	0.303761	-2.396903	0.1387
LNKENT(-1)	4.451439	1.585851	2.806972	0.1069
LNKUR(-1)	2.593880	1.134854	2.285652	0.1496
LNTFV(-1)	1.541839	0.629255	2.450261	0.1339
LNTIC(-1)	-0.185931	0.084536	-2.199434	0.1589
D(LNIMKD_POS)	0.740506	0.218643	3.386832	0.0772
D(LNIMKD_POS(-1))	-1.002338	0.421138	-2.380067	0.1403
D(LNIMKD_POS(-2))	-0.969856	0.369455	-2.625100	0.1196
D(LNIMKD_NEG)	0.824321	0.143349	5.750431	0.0289
D(LNIMKD_NEG(-1))	0.367868	0.155982	2.358399	0.1424
D(LNIMKD_NEG(-2))	1.881175	0.481942	3.903325	0.0598
D(LNBES)	16.09352	4.004452	4.018907	0.0567
D(LNBES(-1))	10.45131	3.138200	3.330351	0.0796
D(LNBES(-2))	5.154681	1.676175	3.075264	0.0915
D(LNFIN)	-0.019701	0.044411	-0.443601	0.7007
D(LNFIN(-1))	0.998378	0.343742	2.904444	0.1009
D(LNFIN(-2))	0.672190	0.200496	3.352637	0.0786
D(LNKENT)	11.36653	3.771647	3.013677	0.0947
D(LNKENT(-1))	-20.55666	6.971043	-2.948865	0.0983
D(LNKENT(-2))	27.54891	8.142733	3.383251	0.0774
D(LNKUR)	0.787594	0.265045	2.971542	0.0970
D(LNKUR(-1))	-2.223892	0.849926	-2.616570	0.1203
D(LNKUR(-2))	-1.138208	0.392387	-2.900725	0.1011
D(LNTFV)	0.392719	0.161609	2.430063	0.1357
D(LNTFV(-1))	-0.522262	0.265901	-1.964123	0.1885
D(LNTFV(-2))	-0.218081	0.136001	-1.603528	0.2500
D(LNTIC)	-0.211985	0.081228	-2.609753	0.1208
D(LNTIC(-1))	0.208219	0.057159	3.642771	0.0678
D(LNTIC(-2))	0.245905	0.055683	4.416162	0.0476

* p-value incompatible with t-Bounds distribution.

EK 2.: Uzun Dönem Katsayı Sonuçları (Model 1)

Levels Equation
Case 3: Unrestricted Constant and No Trend

Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
LNIMKD_POS	0.409690	0.111865	3.452928	0.0067
LNIMKD_NEG	-0.451861	0.052582	-8.593514	0.0033
LNBES	1.272935	0.416939	3.053051	0.0026
LNFIN	-0.343689	0.075055	-4.579186	0.0045
LNKENT	2.101279	0.910561	2.307674	0.0574
LNKUR	1.224427	0.333029	3.676639	0.0067
LNTFV	0.727816	0.143069	5.087175	0.0035
LNTIC	-0.087768	0.050214	-1.547864	0.1186

EK 3.: Doğrusal Olmayan Eşbütünleşme Testi – Sınır Testi (Model 1)

F-Bounds Test		Null Hypothesis: No levels relationship		
Test Statistic	Value	Signif.	I(0)	I(1)
Asymptotic: n=1000				
F-statistic	8.485277	10%	1.95	3.06
k	8	5%	2.22	3.39
		2.5%	2.48	3.7
		1%	2.79	4.1
Finite Sample: n=40				
Actual Sample Size	36	10%	-1	-1
		5%	-1	-1
		1%	-1	-1
Finite Sample: n=35				
		10%	-1	-1
		5%	-1	-1
		1%	-1	-1
t-Bounds Test		Null Hypothesis: No levels relationship		
Test Statistic	Value	Signif.	I(0)	I(1)
t-statistic	-5.896407	10%	-2.57	-4.4
		5%	-2.86	-4.72
		2.5%	-3.13	-5.02
		1%	-3.43	-5.37

EK 4.: Hata Düzeltme (Model 1)

ARDL Error Correction Regression
 Dependent Variable: D(LNEB)
 Selected Model: ARDL(1, 3, 3, 3, 3, 3, 3, 3)
 Case 2: Restricted Constant and No Trend
 Date: 06/20/23 Time: 20:03
 Sample: 1980 2020
 Included observations: 36

ECM Regression				
Case 2: Restricted Constant and No Trend				
Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
D(LNIMKD_POS)	0.740506	0.044513	16.63559	0.0036
D(LNIMKD_POS(-1))	-1.002337	0.057912	-17.30798	0.0033
D(LNIMKD_POS(-2))	-0.969856	0.062928	-15.41213	0.0042
D(LNIMKD_NEG)	0.824321	0.027857	29.59100	0.0011
D(LNIMKD_NEG(-1))	0.367868	0.028427	12.94083	0.0059
D(LNIMKD_NEG(-2))	1.881174	0.109149	17.23496	0.0033
D(LNBES)	16.09351	0.522755	30.78598	0.0011
D(LNBES(-1))	10.45131	0.724561	14.42432	0.0048
D(LNBES(-2))	5.154682	0.480206	10.73432	0.0086
D(LNFIN)	-0.019701	0.010234	-1.925107	0.1941
D(LNFIN(-1))	0.998378	0.051159	19.51522	0.0026
D(LNFIN(-2))	0.672190	0.037395	17.97557	0.0031
D(LNKENT)	11.36653	1.023350	11.10717	0.0080
D(LNKENT(-1))	-20.55666	1.711770	-12.00901	0.0069
D(LNKENT(-2))	27.54890	1.612098	17.08885	0.0034
D(LNKUR)	0.787594	0.070759	11.13065	0.0080
D(LNKUR(-1))	-2.223891	0.142333	-15.62452	0.0041
D(LNKUR(-2))	-1.138208	0.085521	-13.30916	0.0056
D(LNTFV)	0.392720	0.035375	11.10147	0.0080
D(LNTFV(-1))	-0.522261	0.036640	-14.25397	0.0049
D(LNTFV(-2))	-0.218081	0.027429	-7.950795	0.0155
D(LNTIC)	-0.211985	0.016557	-12.80301	0.0060
D(LNTIC(-1))	0.208219	0.016092	12.93942	0.0059
D(LNTIC(-2))	0.245905	0.014899	16.50480	0.0037
CointEq(-1)*	-0.818443	0.099415	-8.26907	0.0022
R-squared	0.998845	Mean dependent var		0.029076
Adjusted R-squared	0.996326	S.D. dependent var		0.042024
S.E. of regression	0.002547	Akaike info criterion		-8.904470
Sum squared resid	7.14E-05	Schwarz criterion		-7.804804
Log likelihood	185.2805	Hannan-Quinn criter.		-8.520657
Durbin-Watson stat	2.702504			

* p-value incompatible with t-Bounds distribution.

EK 5.: Tanısal Test Sonuçları (Model 1)

Otokorelasyon

Breusch-Godfrey Serial Correlation LM Test:

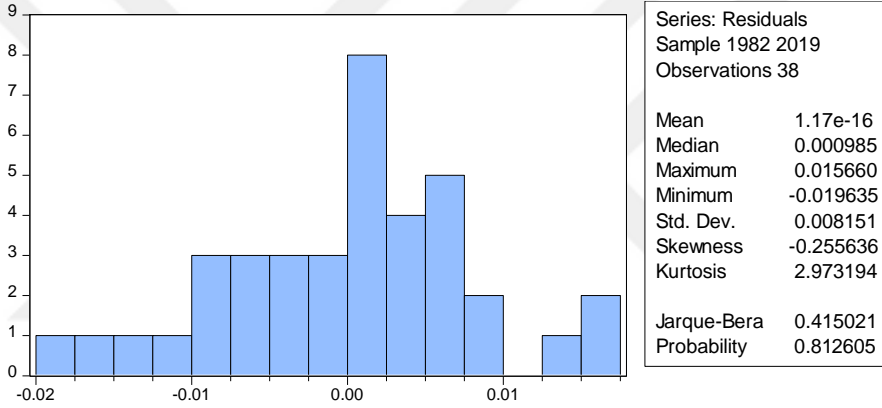
F-statistic	0.157776	Prob. F(2,20)	0.8551
Obs*R-squared	0.590237	Prob. Chi-Square(2)	0.7444

Değişen Varyans

Heteroskedasticity Test: Breusch-Pagan-Godfrey

F-statistic	0.618985	Prob. F(15,22)	0.8289
Obs*R-squared	11.27774	Prob. Chi-Square(15)	0.7327
Scaled explained SS	3.304685	Prob. Chi-Square(15)	0.9993

Normallik Testi

Spesifikasyon Testi

Ramsey RESET Test

Equation: NARDL01

Specification: LNEB LNEB(-1) LNIMKD_POS LNIMKD_POS(-1)

LNIMKD_NEG LNIMKD_NEG(-1) LNIMSTH2_POS LNIMSTH2_NEG

LNIMSTH2_NEG(-1) LNBES LNBES(-1) LNFIN LNKENT LNKENT(-1)

LNKUR LNTFV LNTFV(-1) LNTIC LNTIC(-1) C

Omitted Variables: Squares of fitted values

	Value	df	Probability
t-statistic	1.181162	18	0.2529
F-statistic	1.395143	(1, 18)	0.2529

F-test summary:

	Sum of Sq.	df	Mean Squares
Test SSR	0.000177	1	0.000177
Restricted SSR	0.002459	19	0.000129
Unrestricted SSR	0.002282	18	0.000127

EK 6.: İmalat Sanayi İstihdam Payı Kısa Dönem Katsayı Sonuçları (Model 2)

ARDL Long Run Form and Bounds Test
 Dependent Variable: D(LNEB)
 Selected Model: ARDL(1, 0, 2, 0, 1, 2, 0, 2, 0)
 Case 1: No Constant and No Trend
 Date: 06/20/23 Time: 20:11
 Sample: 1980 2020
 Included observations: 37

Conditional Error Correction Regression				
Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
LNEB(-1)*	-0.292627	0.054363	-5.382797	0.0000
LNIMSTH2_POS**	-0.088286	0.035599	-2.480043	0.0217
LNIMSTH2_NEG(-1)	-0.889638	0.144831	-6.142581	0.0000
LNFIN**	0.049858	0.027818	1.792328	0.0875
LNBES(-1)	-0.527654	0.164259	-3.212334	0.0042
LNKENT(-1)	0.875846	0.187252	4.677369	0.0001
LNKUR**	-0.154339	0.121718	-1.267999	0.2187
LNTFV(-1)	0.627128	0.088686	7.071311	0.0000
LNTIC**	-0.017689	0.025189	-0.702254	0.4902
D(LNIMSTH2_NEG)	0.071658	0.123154	0.581859	0.5669
D(LNIMSTH2_NEG(-1))	0.440506	0.147566	2.985149	0.0071
D(LNBES)	1.281706	0.753842	1.700231	0.1039
D(LNKENT)	-0.108771	1.462924	-0.074352	0.9414
D(LNKENT(-1))	2.027151	1.307721	1.550140	0.1360
D(LNTFV)	0.961910	0.064509	14.91133	0.0000
D(LNTFV(-1))	-0.103288	0.062783	-1.645160	0.1148

* p-value incompatible with t-Bounds distribution.

** Variable interpreted as $Z = Z(-1) + D(Z)$.

EK 7.: Uzun Dönem Katsayı Sonuçları (Model 2)

Levels Equation				
Case 1: No Constant and No Trend				
Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
LNIMSTH2_POS	0.301703	0.137059	2.201260	0.0390
LNIMSTH2_NEG	-3.040173	0.419223	-7.251931	0.0000
LNFIN	0.170382	0.100655	1.692739	0.0953
LNBES	1.803160	0.562413	3.206114	0.0042
LNKENT	2.993044	0.464402	6.444940	0.0000
LNKUR	-0.527424	0.418420	-1.260512	0.2213
LNTFV	2.143095	0.343901	6.231726	0.0000
LNTIC	-0.060448	0.085799	-0.704536	0.4888

EK 8.: Doğrusal Olmayan Eş Bütünleşme Testi – Sınır Testi (Model 2)

F-Bounds Test		Null Hypothesis: No levels relationship		
Test Statistic	Value	Signif.	I(0)	I(1)
			Asymptotic: n=1000	
F-statistic	10.85148	10%	1.66	2.79
k	8	5%	1.91	3.11
		2.5%	2.15	3.4
		1%	2.45	3.79
			Finite Sample: n=40	
Actual Sample Size	37	10%	-1	-1
		5%	-1	-1
		1%	-1	-1
			Finite Sample: n=35	
		10%	-1	-1
		5%	-1	-1
		1%	-1	-1

t-Bounds Test		Null Hypothesis: No levels relationship		
Test Statistic	Value	Signif.	I(0)	I(1)
t-statistic	-5.382797	10%	-1.62	-4.09
		5%	-1.95	-4.43
		2.5%	-2.24	-4.72
		1%	-2.58	-5.07

EK 9.: Hata Düzeltme (Model 2)

ARDL Error Correction Regression
 Dependent Variable: D(LNEB)
 Selected Model: ARDL(1, 0, 2, 0, 1, 2, 0, 2, 0)
 Case 1: No Constant and No Trend
 Date: 06/20/23 Time: 20:12
 Sample: 1980 2020
 Included observations: 37

ECM Regression				
Case 1: No Constant and No Trend				
Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
D(LNIMSTH2_NEG)	0.071658	0.085696	0.836195	0.4125
D(LNIMSTH2_NEG(-1))	0.440506	0.116257	3.789073	0.0011
D(LNBES)	1.281706	0.306284	4.184697	0.0004
D(LNKENT)	-0.108771	1.077620	-0.100936	0.9206
D(LNKENT(-1))	2.027151	0.869255	2.332055	0.0297
D(LNTFV)	0.961910	0.040591	23.69789	0.0000
D(LNTFV(-1))	-0.103288	0.043890	-2.353363	0.0284
CointEq(-1)*	-0.292627	0.025198	-11.61328	0.0000
R-squared	0.961548	Mean dependent var		0.028992
Adjusted R-squared	0.952267	S.D. dependent var		0.041439
S.E. of regression	0.009054	Akaike info criterion		-6.382511
Sum squared resid	0.002377	Schwarz criterion		-6.034204
Log likelihood	126.0765	Hannan-Quinn criter.		-6.259717
Durbin-Watson stat	2.276749			

* p-value incompatible with t-Bounds distribution.

EK 10.: Tanısal Test Sonuçları (Model 2)
Otokorelasyon

Breusch-Godfrey Serial Correlation LM Test:

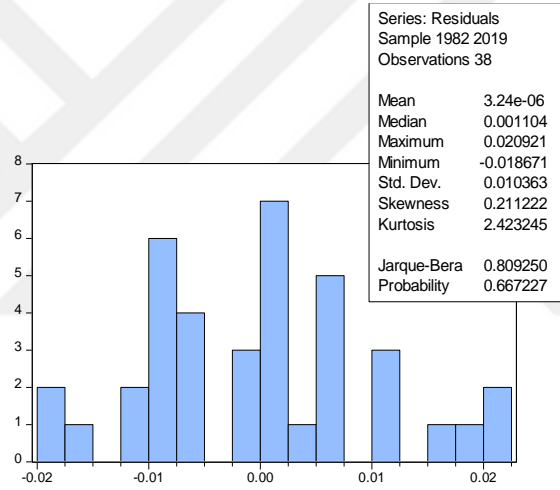
F-statistic	0.590299	Prob. F(2,19)	0.5640
Obs*R-squared	2.164562	Prob. Chi-Square(2)	0.3388

Değişen Varyans

Heteroskedasticity Test: Breusch-Pagan-Godfrey

F-statistic	1.082093	Prob. F(16,20)	0.4278
Obs*R-squared	17.16803	Prob. Chi-Square(16)	0.3748
Scaled explained SS	10.14019	Prob. Chi-Square(16)	0.8592

Normallik Testi

Spesifikasyon Testi

Ramsey RESET Test

Equation: NARDL03

Specification: LNEB LNEB(-1) LNIMSTH2_POS LNIMSTH2_NEG
LNIMSTH2_NEG(-1) LNFIN LNBES LNBES(-1) LNKENT LNKUR
LNTFV LNTFV(-1) LNTIC

Omitted Variables: Squares of fitted values

	Value	df	Probability
t-statistic	0.372331	25	0.7128
F-statistic	0.138630	(1, 25)	0.7128

F-test summary:

	Sum of Sq.	df	Mean Squares
Test SSR	2.19E-05	1	2.19E-05
Restricted SSR	0.003973	26	0.000153
Unrestricted SSR	0.003952	25	0.000158